

Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. 2949

Title वासिष्ठ लिंगहस्य चान्दिना मुक्तस्य
उत्पत्ति प्रकरणं

Author श्री आत्म सुखः

Extent २४ Age ५

Subject वेदान्त शास्त्रा

2151
F-94

संग्रहस्य चासिष्ठचन्द्रिकासहितस्यो
त्पत्तिप्रकरणम्

२१६१

६४ धन

नं २१६९

पत्रे ९४

उत्पत्ति प्रकरण ३

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ इत्युक्त्या खेप्रकरणे ॥ तत्राख्यातं विराजते आघमाकाशजाख्यानं लीलाख्यानमतः परं कर्कशापे
दं वानां वक्त्रिमेदस्य चक्रमात ॥ आख्यातान्यथेवित्तस्य प्रथंवात्तस्य सप्तमं ॥ १ ॥ ततः सांवरिकाख्यानं ततो लवणभूत
तः ॥ आख्यानं सप्तभूमीनां वर्णनं पञ्चशोभनं ॥ ३ ॥ तेषां ख्यानेषु पूर्वेषां सङ्केपाद्विषयमुच्यते ॥ पूर्वप्रकरणवृत्तमनू

व सिद्धत्वाव ॥ मुमुक्षु व्यवहारो यं मया ते परिकीर्तितः ॥ अथेयं जागती श्रीमनुज्यतिः परीकीर्तते ॥

॥ १ ॥
द्योतरप्रकरणात्पर्यमाह ॥ मुमुक्षु व्यवहार इति ॥ आत्मावा अरेदृष्ट्य इत्यादिषु सुक्तः शमादीति कर्तव्यतो
पेतो मनननिदिध्यासनाङ्गकः श्रवणाल्लक्षणो व्यवहारो मुमुक्षु व्यवहार इत्युच्यते ॥ जागती जगत्संबन्धिनी गग
नाब्जं धर्वनगरोत्पत्तिरिव अधिष्ठानादज्ञातब्रह्मणो जगदुत्पत्तिरभिधीयत इत्यर्थः ॥ ॥ ॥

राम

१

४८

सुमुकुगादृष्टये ब्रह्मात्मतत्त्वे पूर्वप्रतिपादिते प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रकाशितप्रपंचसत्यताशंकाया तस्यापरिपूर्यताशंकापातव्यतिहारप्रपंचस्य क-
 राणापामात्मव्यतिरेकेणापत्वं प्रतिपादयितुं तस्मात्तद्विः पश्चाद्दर्शनीयेत्यभिप्रेत्य जीवस्वरूपेवादि विप्रतिपत्तेः स्वाभिमतजीवस्वरूपं कथन-
 र्वकं तस्य ब्रह्मेकमाह ॥ अनुभूतैरित्यादिना स एव संवित्स्थितेन अथवा ऐकात्म्यं वित्तानुमिच्छतो सुमुक्तोस्तदेव पूर्वप्रतिपादनीयं तद्धेतुतय-
 सृष्टिः पश्चाद्दर्शनीयेत्यभिप्रेत्य बुद्ध्याप्रागेव तत्साक्षितया प्रकाशमानेन साक्षिप्रमाणमिति प्रसिद्धेनापरोक्षचैतन्यात्मकेन जीवेन तद्वि-
 दस्य परोक्षस्य ब्रह्मण एकत्वं संभवतीत्याशंक्य तस्या अपरोक्षचैतन्यात्मनां दर्शयन् प्रत्यगैकमाह ॥ अनुभूतैरिति अथवा सुमुकुजितासि-
 तजीवपरमात्मैक्यमनभिधायि जितानुपपत्तेरिति परिकीर्त्तनं प्रतिज्ञानुपपत्तेरिति आह ॥ अनुभूतैरिति इह व्यवहारभूमावनुभूतिवेदन-
 प्रतिपत्तिशब्दभिहिता परोक्षचैतन्यस्य यथाभिधं अभिधामनति कम्पानुभूतिः प्रत्यक्षं वेदनं प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षं नाम प्रत्येकं

॥ अनुभूते वेदनस्य प्रतिपत्तेर्यथाभिधं ॥ प्रत्यक्षमिति नामेह कृतं जीवः स एव नः ॥ २ ॥

वादिभिः स्वाभिमतविशेषगप्रहेषपूर्वकं कृतं स एव नोस्माकमोपनिषदानां जीवः तथा च महद्भ्रमं ॥ अनुभूतिवेदनं व प्रतिपत्तिरिति रीति-
 चैतन्यमपरोक्षं यस्मिन् जीव इह कथ्यते इति एतेन वादिभिरन्यथा तत्कल्पितजीवस्वरूपमासां ब्रह्मणो हेतुयंश्लोक एव व्याख्येयः अनुभूतिशब्दे-
 न ब्रह्मोच्यते वेदनं प्रतिपत्तिभ्यां तदेव विधिष्यते वेदनमिति ब्रह्मा परोक्षज्ञानमुच्यते ॥ प्रतिपत्तिरिति लौकिकं प्रत्यक्षं महावाक्यजनितां तद्व-
 रावृत्त्या दृष्टं ब्रह्मे वा परोक्षज्ञानशब्दनिगद्येन वति चक्षुरादिजनितां तद्वरावृत्त्या दृष्टं तदेव लौकिकप्रत्यक्षमुच्यते वेदनं प्रतिपत्त्यात्मिकाया अ-
 नुभूते ब्रह्मणो यथाभिधं प्रत्यक्षपर्यायाणां मनति कर्म्येह मोक्षशास्त्रे प्रत्यक्षमिति नाम कृतं पठितमित्यर्थः अपरोक्षोऽपरोक्षं चक्षुनेत्रमिति
 हि प्रत्यक्षा अर्थायाणां प्रतिपादकः स्तुतिः स एव प्रत्यक्षनामकं ब्रह्मे वनोस्माकमोपनिषदानां जीवा जीवपदलक्षणा निनिर्दिष्टमानापेक्षया लिङ्ग

प्रतिपत्तिः

का. ६१

२

॥ एवंचिदिति। मनीषोपरोहचैतन्यात्मासंविदेव ब्रह्मैव ननु मोहं का मस्य स एव संविदिति ब्रह्मैकत्वे प्रतिपदितेऽपि न मुक्तिः संभव
ति। परिपूर्णात्मिना वस्थानं रिमुक्तिः ब्रह्मैवतिरिक्तस्य प्रपंचस्य सत्त्वेन तदसंभवादित्याशंक्य सर्वस्य प्रपंचस्य ब्रह्मविवर्ततां दर्शयति। स पु
मानित्यादिना चित्रगतचित्त्यतिविंबलरूपो जीवः पुमानित्युच्यते। अहंतया प्रतीयत इत्यहं नाप्रत्ययो हंकारः। स इति तच्छब्देन संविद्रूपः प
मात्मा परमृश्यते स संविद्रूपः परमात्मा एवाविद्यया पूर्वं चित्तोपाधिकः पुमान् भूत्वा पश्चादहंता प्रत्ययात्मको भवति॥ उपलक्षणमेतत्
बुद्ध्यात्मको मनश्चात्मकश्च भवंतीत्यपि इष्टम्। स एव वा स पदार्थरूपेणापि विवर्तत इत्याह॥ स यस्वेति॥ स यत्ता संचित्या घटपटाद्या

स एव संविद्रूपः पुमानहंता प्रत्ययात्मकः॥ स यो देति संचित्या पदार्थ इति स्मृता॥ ३॥ स संकल्पविकल्पाद्यैः कृत
नानाक्रमो भ्रमैः॥ जगते या सुखं दुःखं स रंगादित प्रायथा॥ ४॥

कारणो देति य संविद्रूपेण विवर्तत इत्यर्थः॥ सा संविद्रूपपटादिलक्षणः पदार्थ इति स्मृता॥ सर्वोऽपि हि पदार्थमानो विलास एव
ति हि सास्त्रमर्थादयः॥ ३॥ कर्मार्थं स्पष्टयति॥ स संकल्पेति स परमात्मा संकल्पविकल्पो भ्रम संशयावाधौ येषां मभिमानादीनां त
ः कृतनानाक्रमः कृतो नानाभूतो वस्थाक्रमो यस्य स तथा॥ एवं व्यवस्थाक्रमो भवति॥ परिपूर्णा संविद्रूपः परमात्मा सृष्टिकाले
पूर्वसामान्यतो दृश्यत्वावस्थामाप्नोति॥ ततश्चिदावस्थामाप्नोति॥ ततो हंकारावस्थान्ततो बुद्ध्यावस्थान्ततो मनोवस्थामिति। अद्य
वक्रमोऽत्र रत्रस्पष्टीभविष्यति॥ ४॥

राम -

२

४८

ननु ब्रह्मेत्येजगत्तया स्फुरति चेत्तर्हि जगत्कारणेन ब्रह्मणा तद्विपरीतस्य जीवस्यैक्यमनुपपन्नमित्याशङ्क्याह प्रागिति प्रत्यक्षप्र-
माणात्मकं प्रत्यगभिन्नज्ञानप्रत्यक्षाभिधं ब्रह्म अथवा साक्षादेव प्रत्यक्षाभिधं ब्रह्म क्रियां कुर्वद्विकारकमिति न्यायात् ॥ सृष्टेः प्राक्
क्रियाभावादकारणमेव सत् ॥ अथवा कारणात्वं स्पष्टमित्यात्वादकारणमेव सत् ॥ सर्गक्षयाद्युसर्गलीलया मायामया सर्गार्थे कृणा-
लीलया स्फुरित्वात्मनि संस्काररूपेण विद्यमानस्य जगतः स्वयंकारणभूतं ॥ अथवा सर्गक्षेपेण विद्यालनादावकारणं वास्तवसहका-
रिकारणरहितं सृष्टेः प्राक्सर्गलीलया स्फुरित्वा मायया कारणनिवर्तकं आत्मनि वर्तमानस्य जगत्तुः कारणभूतं प्रपञ्चरूपेण विव-
र्तमानमाद्याविद्यानर्तव्यं ब्रह्मणः कारणत्वं ॥ ब्रह्मण एव कारणत्वं मायायाद्वारब्धं इति सूच्यते यथित्वात्मानं स्वयमित्युक्तं प्रपञ्चयति

प्रागकाराणामेवासुसर्गादौसर्गालीलया सुखित्वाकाराणामृतं प्रत्यहं स्वयमात्मनि ॥ ५ ॥ इषालोकमनस्कारपदार्थ
व्याकुलं जगत् ॥ विद्यते वेदनस्यांतर्वातिंतः स्पंदनं यथा ॥ ६ ॥ ॥ श्रीगोपालाय नमः ॥ ॥ ॥

५ हृपेति अथवा ब्रह्मणो जगत्स्य तन्निमभिधाय तत्रैव स्थितिमाह हृपेति। मनस्कारो मनस आभोगो मनो विस्तारः चिन्नाभोगो मनस्कार इत्यमरः॥ हृपं चालोकश्च मनस्कारश्चान्ये पदार्थाश्च हृपालो कमनस्कारपदार्थास्तैर्धौकुलं व्यामिश्रं॥ अथवा हृपस्यालोकः प्रकाशो हृपदर्शनं॥ अनेन जागरणं लक्ष्यतो मनस्कारशब्देन मनो विस्तारत्वकः स्वप्नो विवक्षितः॥ हृपालो कमनस्कार्योर्जागरणं स्वप्नयोर्धौ पदार्थास्तैर्धौकुलं॥ जगद्देदनस्य ब्रह्मलक्षणस्यांनः संस्काररूपेण स्थूलरूपेणां वांतवर्तते ब्रह्मणि तादात्म्येन जाद्वर्तते इति ज्ञापनाय दृष्टान्तमाह वातांतरिति ६

वा. टी.

३

ननु ब्रह्म जगदुपादानकरणेवेति हि घटो ब्रह्म पटो ब्रह्मेति तत्र दात्मना प्रतीयेत जलमिव तरंगाद्यात्मना न चैतदस्ति अतो नो
पादानं किंतु निमित्तमेवेत्यत आह ॥ सर्वात्मेति ॥ सर्वात्मिकं वेदनं ज्ञानं रूपं ब्रह्म यथा येन प्रकारेण यत्कार्यं तत्पेणोदेति विव
र्तते तदात्मकं तत्कार्यं तत्पं स तन्मा तिसत्त्वं संन्यत इति हि तत्र दात्मना सद्रूपं ब्रह्म प्रकाशने तो युक्तं ब्रह्मणोपादानकारण

सर्वात्मि वेदनं शुद्धं यथोदेति तदात्मकं ॥ भाति प्रसृतदिक्कालवाद्यां ता रूपदेहकं ॥ ७ ॥ स सर्वात्मा यथा यत्र स मु
ध्वा समुपागतः ॥ तिष्ठत्यामु तथा तत्र तद्रूप इव राजते ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्मिन्पि प्रसृतदिक्कालवाद्यां ता देह रूपकं ॥ अंतरित्यय येनांतरं वस्तु विवर्धितं विप्रसृतस्वरूपदिक्कालयुक्तवाद्यां तराणां
तत्पं स्वरूपमेव देहो यस्य तत्र तथा ॥ उक्तमर्थं विशदयति ॥ स सर्वात्मेति ॥ यत्र देशे यथा येन प्रकारेण यत्कार्यं तन्मा समुध्वासं
समुजं भणामित्यर्थः ॥ ८ ॥

एम

३

५०

प्रागकारणमेवेत्यादिनोक्तमर्थं विशदयति। अकारणकमिति। यातो मया द्वारं विना ब्रह्मणि कारणात्वं न विद्यते। अतो कारणकमेव
वास्तवकारणरहितमेवेदं जगत्सृष्टेः प्राक्ब्रह्मकल्पमनभिव्यक्तनामरूपतया ब्रह्मस्वरूपमिव स्थितं। अधिष्ठानभूते ब्रह्मणि संस्कार
शेषं विलीनं जगत्ततो विभाव्यमानभेदं स्थितमित्यर्थः॥ सृष्टिकाले प्राप्ते जगतः प्रत्यक्षमेव प्रत्यक्षप्रमाणात्मकं ब्रह्मेव निर्मा
तमवति। अरूपादादिदर्शनइव नानपरोक्षमसंविद्रूपं निर्मातृप्रत्यक्षवैतन्यमेकीव इति दर्शयितुं प्रत्यक्षप्रमाणमेव कीव इ

अकारणकमेवातो ब्रह्मकल्पमिदं स्थितं॥ प्रत्यक्षमेव निर्मातृ तस्यां शास्त्रनुमादयः॥ ८॥

तुक्तं। तत्प्रसंगादनुमानादिस्वरूपमारुतस्येति। अथवा परोक्षवैतन्यं ब्रह्मेति दर्शयितुं प्रत्यक्षनामकं ब्रह्मे तुक्तं। तत्प्रसंगादनुमा
नादिस्वरूपमिह। तस्येति अनुमानादयः तस्य प्रत्यक्षप्रमाणास्यापरोक्षवैतन्यात्मकब्रह्मणोऽशास्त्रांशाः परिपूर्णज्ञिभिर्मात्रं
ब्रह्मांतःकरणप्रतिविवितं सत्यमाते तु च्यते। तदे वैद्विलिङ्गादिजनितांतं श्रुतांशं प्रमाणमित्यभिधीयत इति हि वेदोक्त
मर्थः॥ ८॥

वा. ४
४

सर्वजगद्रूपकार्यमिति दर्शयता कारणावस्थव्यतिरेकेण कार्यजगत्सदेवेषु कं वाचारेभणं विकारेणामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति
कारणाव्यतिरेकेण कार्यस्यासत्त्वप्रतिपादकश्रुतेः इदानीं वक्षतन्निवृत्त्योः कारणप्रदर्शनपूर्वकं तदेव बंधकारणभूतदृश्यजग
दसत्त्वं प्रतिज्ञापूर्वकं प्रपंचयति सर्ववर्त्तित्वं ब्रह्मतत्त्वजलानिति श्रुतिमनुसरत्वं धोयमित्यादिना जगत्त्वमहमित्यादिसर्गात्मा

बंधो यदृश्यं सद्भावो दृष्टाभावेन बंधनं न संभवति दृश्यं तु यद्येदं शृणु कथ्यते ॥ यदि दृश्यं तत्सर्वजगत्स्था
वर्जंगमं ॥ तत्सुषुप्ताविव स्वप्नः कल्पान्ते प्रविनश्यति ॥ ११ ॥ ॥ श्रीगोपालाय नमः ॥ ॥

दृश्यमुच्यते इति वक्ष्यमानस्य दृश्यस्य सद्भावो दयं साक्षाद् अनुभूयमानः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणो बंधो भवति ननु दृष्टाभा
वबंधनं न भवति तिसत्यं स एव दृष्टाभावेन संभवतीत्याह न संभवतीति तु शब्दः शांकाद्यावृत्त्यर्थः ३० ॥ इदं दृश्यं यथान
संभवति तथा कथ्यते शृणु ॥ यदिदमिति ॥ विमतं दृश्यं असत्त्वं नाशित्वा तत्स्वप्नवत् ॥ विमतं विनाशि पददृश्यत्वात् स्वप्नव
दित्यर्थः ॥ ११ ॥

रूप
४

५९

दृश्यवत्ब्रह्मणो विनाशित्वमाशङ्क्याह तत इति ॥ ततो नंतरं तद्व्याप्यं तेजस्तमश्चन किं तस्मिन्मिंतं गंभीरं निश्चला परिच्छेदं अनाद्यमभि
धानमिन्द्रिया गोचरत्वादनभिचक्रं किं विदिदमित्यमिति निरूपणानर्हं सत्ब्रह्मावशिष्यते ॥ सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुतेः ॥ १२ ॥
अनाद्यमित्युक्तं ब्रह्मादिनामकत्वात् तस्येत्यत्र आह अतमिति ॥ १३ ॥ एवं सर्वप्रपञ्चस्याज्ञानब्रह्मात्मना लयमभिधाय स्वप्नपाद
प्रच्युता देवतस्मात्सृष्टिकाले जगदुत्थानं न भोगधर्वनगरोत्थानमिव दर्शयन्नादौ समष्टिजीवहिण्यपगर्भोत्पत्तिमहं सतथेति
तथा भूत एव स्तिमितगंभीररूप एव स परमासाकाशमिव स्पष्टं जले स्वयमन्य इवोद्भवसन्नन्य इव जंभमाणो भाविनामकदर्थि

ततस्तिमितगंभीरं तज्जो न तमस्ततः ॥ अनाद्यमनभिचक्रं सत्किंचिदवशिष्यते ॥ १२ ॥ अतमात्मा परं ब्रह्म सत्यमित्यादिकां
धैः कल्पिताद्यवहारार्थं तस्य मंजामहात्मनः ॥ १३ ॥ स तथा भूत एवात्मा स्वयमन्यः शोच्यमनः जीवतां उपजीवीवमभिनाम
तां जीवीजीवादिनामभिः क्लेशितां कलुषीकृतां जीवतां उपयाती वा इव शब्दयमन्यन्यादेमापि कत्वं धोतयितुं अत्रायं सृष्टिक्रमः ॥
सृष्टेः प्रमाद्वितीयः परमात्मा सृष्टिकाले पूर्वमना लिंगितविशेषदृश्यमात्रात्मना विवर्तते ततः समष्टि विज्ञात्माना ततः समष्टि
जीवात्मना ततो हंकारात्मजा ततो बुद्ध्यात्मना ततो मन आत्मना ततस्तन्मात्रं भूत भौतिक आत्मना विवर्तते इति ॥ तथा च चरुवाप्ति
ष्टेभिहितं पूर्वचेत्यन्वकलनं ॥ ततश्चेत्याशचेतनात् उदेति चित्तकलनं चित्तिशक्तिवचेतनात् ॥ ततो जीवत्वकलनं चेत्यस्योपगमे
तनात् ततो हं भावकलनं चेत्येकपरतावशात् ॥ ततो बुद्धित्वकलनमहंतापरीरणमना एतदेव मनस्त्वादिसादृतमात्रकादिमदिनि ॥ १४ ॥

वा.री.

५

अथमेवक्रमः साकल्येनानुकस्यतेपिदृष्टव्यः ॥१५॥ दृश्याद्विचित्रद्वारासमष्टिजीवभावमापन्नस्यपरमात्मनोहंकारबुद्धि
द्वारासमष्टि मनोभावमाह मन इति भूतानांकारणत्वात् ॥ भूतात्मासजीवशब्दार्थः ॥ कलनाकुलतांकलनेनसंकल्पेना
कुलतांकुलतांगतः ॥ सन्मनोभवतिमनोविशेषणंमथरीभवदिति ॥ मननात्मकल्पान्मंथरीभवत्स्थूलीभवत् ॥१६॥

ततःसजीवशब्दार्थः कलनाकुलतांगतः ॥ मनोभवतिभूतात्मासननान्मंथरीभवत् ॥१५॥ मनःसंपद्यतेतेन
महतःपरमात्मनः ॥ सुस्थिरादुस्थिराकारस्तरंगश्रवणार्थः ॥१६॥ तत्स्वयंस्वरमेवाशुशंकल्पयतिनित्यशः ॥
तेनैयमिंद्रजालम्रीर्जागतीप्रवितन्यते ॥१७॥

उक्तंसांक्षिप्याह ॥ मन इति ॥ नामशब्दःकुलने ॥ मनसःस्वभावदर्शयेत्तेनसमष्टिमनसा ॥ शब्दादिपंचतन्मात्राकालादिपंच
ब्रह्मतत्त्वसांख्यदिभौतिकलक्षणांजगदिंद्रजालं प्रविश्यत इत्याह ॥ तदिति ॥ तेनमनसाप्रवितन्यतेप्रकर्षणाविस्तार्यते ॥१७॥

॥१५॥

॥१६॥

५२

एवं समष्टिचित्तजीवांस्कारबुद्धिमनोभावमापन्नापमात्मनः तन्मज्जगदिदं जालं मिथ्याचेतर्हितदमित्रं ॥ ब्रह्मापिमिथ्यास्यात् ॥ ब्रह्मणाः
सत्यत्वाज्जगतोपि सत्यतावास्यादित्यत आह ॥ यथेति ॥ कुट्टकशब्दार्थः ॥ कांचनात् पृथक्त्वाहेति दाहो न भवति ॥ नियमेन तदभावे त्रना
वाद्भुजमर्पवत् ॥ सम्पगव्या घृतचरुषाकांचनाद्भिन्नतया सुपलभ्यमानत्वाच्च ॥ हेमकुट्टकात् पृथक्त्वाहेति न भवतीति ॥ नातदभावेऽपि भावा
त्तरज्जुवत् ॥ यथेतद्दृष्टांतद्वयेतद्वत्परे परमात्मनि जगद्ब्रह्मार्थता भवति ॥ परं च जगद्ब्रह्म इति शेषः ॥ आरोपितस्य सत्ता स्फूर्तौ रधिष्ठानापेक्ष
त्वादधिष्ठानस्य सत्ता स्फूर्तौ आरोपितानपेक्षत्वात् ॥ ब्रह्मजगतोक्तं वै न कुरुणमुपपन्नमेव ॥ १८ ॥ ननु मनसश्छायापि शाचवदसत्त्वा

यथा कुट्टकशब्दार्थः ॥ पृथक्त्वाहेति कांचनात् ॥ न हेमकुट्टकात् ब्रह्मजगद्ब्रह्मार्थता परे ॥ १८ ॥ असती वसती तापनघेवलहरी वला

मनसैर्है इजालश्रीर्जागती प्रवितन्यते ॥ १९ ॥ अविद्यासंस्मृतिर्मोहो बंधो मायामलंतमः कल्पितानीति नामानितस्याः सक

जगदिदं जालजनकत्वमनुपपन्नमिति चेन्न त्राह असत्तैवेति इह संसारे तापनघामरीचिनघाजललहरीचोर्मिगिवासत्तैव मनोसो सती जागती
इजालश्रीः प्रवितन्यते ॥ १९ ॥ जगतो नाम कल्पनाविधानेनापिमिथ्यात्वं हेतुत्वं च माधयति अविद्येति यस्याजगदिदं जालश्री इति नाम
निकल्पितानि सा जागती इजालश्री इति पूर्वेषां संबंधो वक्ष्यति च ॥ अविद्यासंस्मृतिर्वंधो मनोमोहो मलंतमः ॥ इति संकल्पजालस्य नामान्ये
तानि साराधर्तेति ॥ बंधो यदृश्यसद्भावाद्दृश्याभावेन बंधनं ॥ न संभवति दृश्येऽप्यथेदं शृणु कथ्यत इति ॥ २० ॥

ता. सी.
६

अनेनोक्तं प्रपंचयति। वंधस्येत्यादिना। दृश्यस्य द्वैतप्रपंचस्य अंगे तिसंबोधनं। वंधाते अनेनेति वंधः उक्तं विशदयन् ज्ञातेन दृष्ट्या भावे दृष्ट-
त्वनिष्ठत्वेः केवल्यमाह दृष्टेति किंतु दृश्यं यस्य वंधहेतुत्वमित्यत आह जगदिति ननु नैयायिकादीनामिव दृश्यसद्भावेऽपि मोक्षः किं न स्या-
दित्यत आह। यावदिति। यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीति श्रुते द्वैतिनो तद्व्यदर्शिनो ज्ञानस्वरूपमत्यंतनिर्मलं परमा-
र्थतः तदेवार्थस्वरूपेणाभ्रानिदर्शनतः स्थितमित्यादिविष्णुपुराणावचनेभ्यश्च द्वैतीनां प्रुक्तिकमहीक्रीयते। यावत्तदृश्यं संभवति तावन्मो-

बंधस्यातावद्रूपत्वं कथ्यमानमिदं शृणु ॥ ततः शब्दरूपं मोक्षस्य ज्ञास्यसीदसमानतः ॥ इष्टदृश्यस्य सत्तांगवंध इत्यभि-
धीयते ॥ इष्टादृश्यवशाद्बद्धो दृष्ट्या भावे विमुच्यते ॥ जगत्त्वमहमित्यादिसर्गात्मा दृश्यमुच्यते ॥ यावदेतत्संभवति तावन्मो-
क्षो न विद्यते ॥ आनीलवद्वरीरूपं यथा प्रमादो कोटरे ॥ आस्ते कमलिनी वीजंतथा इष्टरिदृश्यधीः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

क्षो न दृश्यते चेत्तर्हि मुष्णिप्रलययोः सर्वदृष्ट्या संभवे सति मोक्षः किं न स्यात् ॥ सुषुप्तादौ श्रुत्या सर्वदृष्ट्या भावप्रतिपादनात् ॥ तत्र
ज्ञानसद्भावादिति चेत् ॥ तस्योक्त्या तदंघ्रोरगवदकिंचित्करत्वात् न वा सुषुप्तगम्यते तत्र मोक्ष इत्याशं क्वाह ॥ अनीलेति कमलिनी वीजं
भाविकमलिन्याः पद्मिन्या वीजं भूतमानीत्ववद्वरीरूपं आसमंतां नीललतास्वरूपं प्रमादो कोटरे प्रमादस्याभ्यंतरावकाशे संस्कार-
रूपेण यथास्ते ॥ तथा इष्टरिदृश्यधीरास्ते प्रतिभासिकत्वाद्दृश्यस्य यधीरित्युक्तं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एम

६

५३

ननु इष्टदिदृश्यं संस्काररूपेण जलयादौ वर्तते चेत्तर्हि वाचि संस्कारावात्मा दत्ता तद्गुह्यं नित्यमिति तर्हि किं न स्यादित्याशंक्य दृष्टान्तेन प
 रिहरति यथेति वीजस्योतः संस्काररूपेण स्थितो कुरो देशकालतः प्रतिनियतदेशकालनोभासुरं प्रकांडशाखापत्रादिभिर्भासतशी
 लं हृपं स्थूलं हृपं यथा तनोति एवं दृश्यधीरपि नियतदेशकालतः स्थूलं हृपं तनोति हि यस्मात् ततो न तदैव जगदुत्पत्तिप्रसंगः अनीले
 त्यदिनो ह्यमुपसंहरति इवस्येति यथा इवस्य पमाद्वादेर्हृद्यत उदितो न्यत्राचमन्कतिराश्वयंत समाभावि इवस्य परमस्तस्मावस्य
 संस्कारास्मास्तमयोमितासतीतस्योदरेण वसदास्ति तथा चिन्मात्रशरीरिणां चिन्मात्रस्वत्वं परमपरमात्म इवस्योदरेतः स्वभावभूता त
 स्वत्वाभिन्ना जगस्थिति रस्ति ॥ एवता वज्जीव ब्रह्मणो रेकत्वं तात्पर्येण सर्ववेदांत प्रतिपाद्यमभिधाय विरुद्धमक्रांततया तयो रेक्या

यथा कुरोत वीजस्य संस्थितो देशकालतः तनोति भासुरं देहं तनोत्येव हि दृश्यधीः इव हृत्येव चमन्कतिर्यथा स दौ देता
 स्तमयोर्विबोदरे इवस्य चिन्मात्रशरीरिणास्तथा स्वभावभूतास्तुदरे जगत्स्थितिः ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ इदमाकाशजाख्या
 नं शृणु स्रवणाभ्रप्राणं ॥ उत्पत्त्याख्य प्रकरणायेत राघवबुधसे ॥ ॥ ॥

संभवकानराशाय च सर्वस्य विरुद्धता तस्याकाशादिष्वपंचस्य वसकारणस्य तज्जत्वादिना ब्रह्मव्यतिरेकेणाऽसत्त्वमुक्तेदानीं ब्रह्मात्मै
 क्यपरोक्षज्ञानस्य कर्मतत्फलात्मकसंसारनिवृत्तिलक्षणफलं दर्शयितुं भवत्वशिष्ट उवाच ॥ तत्रेष्टु यमसंवादम्याजेनाविडुर्विहिण्य
 गर्भे विद्याफले दर्शिते सति विद्वदंतरेपि न्यायसाम्यान्न दर्शितमेव भवतीत्यभिप्रेत्याकाशजाख्या नमवतारयति ॥ इदमिति ॥ अभूतार्थवा
 दोयं प्राणसंवासादिवत् ॥ भ्रांतदृष्टौ वत्कर्मतत्फलात्मकः संसारः तव दृष्ट्या तु नासीदस्ति भविष्यतीत्येतदर्थं प्रतिपादकमुत्पत्त्याख्य प्रक
 रणं येनाकाशजाख्यानेन मुतेन बुध्यसे ॥ तदिदमाकाशजाख्याने शृणु ॥ आकाशवेनामत्र पयोर्निर्वर्हितेति श्रुतेः ॥ ॥

मो वारी

आकाशं ब्रह्मतस्माज्जायत इति आकाशजो ब्रह्मा ॥ द्विजत्वादिकल्पना तु कथासौंदर्यार्थि ॥ ब्रह्मसदनरूपाय परितः प्रकाररूपेण स्थितो गिरनेन मृत्युं दहति ॥ अथ वा काशजेन द्विजेन वज्रकालं शुश्रूषितः ॥ प्रीतो गिरग्न्या गारात्रिग्न्यि स्वभक्तमाराणोत्सुख

अस्तीहा काशजो नाम द्विजः परमधार्मिकः ॥ ध्यातैकनिष्ठः सततं प्रजानां वहितेरतः ॥ सचिरं जीवति यदा तदा मृत्युरवित्य
त ॥ सवर्णपेव क्रमेणाहं भूतान्प्रिक्रियाययः ॥ एतमाकाशजं विप्रं न कस्माद्भक्षयाम्यहं ॥ अत्र मे कुंडिता शक्तिः ख
ज्जधारा यथोपले ॥ इति संवित्यंतं हंतुं मगच्छतु रंतदा ॥ त्यजंतु द्यममुद्युक्तान् स्वकर्मणि केवत ॥ ततस्तस्मदनं यावन्म
तुः प्रविशतिः स्वयं ॥ तावदेवं दहत्यग्निः कल्पांतदहनोपमः ॥ अग्निद्वालामहामालां विदार्योतिर्ग्रतो ह्यसौ ॥ द्विजं दृष्ट्वा
समादातुं हस्तेनैव त्वयत्नतः ॥ न वा शक्योऽपि हस्तशतैर्द्विजं ॥ बलवानथ वष्टुं संकल्पपुत्रप्रयथा ॥ ॥

मेनं मृत्युं दहति ॥ बलवानपि मृत्युः परो दृष्टमपि हस्तशतैरथ वष्टुं ग्रहीतुं नाशकं न शशाक ॥ शक्रशक्रौ इति धातोर्लुङ् ॥
अथ यश्च शक्रोऽवष्टुमित्यनेन संबध्यते ॥ संकल्पपुरुषो मनोरथो निर्मितेषु उपाभासः ॥ ॥ ॥

राम

५४

त्वमेकोवलाकिंचिदपि सत्त्वं सारयितुं नाशक इत्यत्र हेतुमाह ॥ मारणीयस्येति ॥ तच्छब्दो मारणविषयः ॥ इति शाब्दो हेतुः ॥

॥ अथागत्य यमं मृत्युः पृच्छ संशयच्छिदं किमित्यहं न शक्नोमि भो कुं माकाशजं प्रभो ॥ यम उवाच ॥ मृत्यो न किंचि
द्वत्स त्वमेको मारयितुं वनात् मारणीयस्य कर्माणि तत्कर्तृणां तिनैत रत् ॥ तस्मादेतस्य विप्रस्य मारणीयस्य यत्नतः
कर्माणि वीक्ष्य ते घातुं साहाय्येनैनमस्मि ततः समृत्युर्वभ्रात कर्मात्वे घणाहतः मंडलानि दिगंताश्च सरांसि स
रितो दिशः एवं भू मंडलं भ्रातृत्वा न कुतश्चिन्न कानि चित् ताद्याकाशज कर्माणि लब्धवान् मृत्युरुद्धतः समपृच्छ
यागत्य धर्मं सर्वार्थकोविदं परायणं हि प्रभवः संदेहेऽनुजीविनां ॥ आकाशजस्य कर्माणि क्व स्थितानि वद प्रभो
धर्मज्ञोऽथ संचित्यं सुचिरं प्रोक्तवानिदं आकाशजस्य कर्माणि मृत्योऽसंति न कानि चित् ॥ ॥ ॥

इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिश्चित्यमरः तेषां कर्मणां मध्येन्यतमेन सहायेन ॥ सहाय्येनेति क्वचिन्नहायभावेने
त्यर्थः ॥ विद्वदृष्टि मवलं व्याह ॥ आकाशजस्येति ॥ ॥ ॥

तत्र हेतुमाह॥ एष इति॥ केवलाद्वास्तवसहकारिकारणमहितात्त्वादेव परमात्मन एव विंवात्यतिविंवतया जातो हियस्मा केवलात्परमा
त्मनो जातत्वेपि हिरण्यगर्भस्य जीवस्य कथं कर्मभावस्तत्राह॥ आकाशादिति॥ वास्तवसहकारिकारणरहितात् परमात्मनो यो जात
प्रतिविंवतया भिव्यक्तः सोमलकर्मदिमलरहितं व्योमैव ब्रह्मैव भवेत्॥ आकाशजः स्वकारणाद्वस्तुतो न भिद्यते वस्तवसहकारिका
रणरहितत्वे सति जातत्वाज्जलचंद्रवदित्यर्थः॥ उक्तमर्थं सार्द्धं श्लोकेन विशदयति॥ सहकारिणीति॥ अनुभूयते प्रतिविंवादि
लोफलितमाह एतदिति॥ यस्माद्वित्यतिविंवात्मायमाकाशजो वस्तुतः परमात्मत्वात् कर्मरहितस्तस्मादित्यर्थः॥ मृत्युवशात्त्वनि

एष ह्याकाशजो विप्रो जातः स्वादेव केवलात्॥ आकाशादेव यो जातः स व्योमेवामलं भवेत्॥ सहकारिणो संति कारणा
स्य कानिचित्॥ सहकारिकारणानामभावेयः प्रजायते॥ नासौ स्वकारणाद्विचो भवतीत्यनुभूयते॥ एतद्वाक्रमणो मृत्यो तस्मा
न्मायन्नवान्भव

एतेन हिरण्यगर्भे तदविनाशतः सर्वोपि सांसारिको धर्मो निरस्तो वेदितव्यः॥ तनु एव स वतु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः॥ ए
कधा वदुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवदिति वचनाद्विरण्यगर्भेण सर्वेषामपि जीवानां वित्यतिविंवत्त्वेन वस्तुतो विंवभूतविद्रूपत्वे
कर्मतत्फलात्मकसंसाररहितत्वे च समाने किं विशेषमादाय हिरण्यगर्भस्यैकस्यैवा कर्मत्वादिकमभिधीयते इति चेन्नैवोपपत्तेरि
रण्यगर्भस्य तत्त्वविलम्बमेव विशेषमादाया कर्मत्वादिकमभिधीयते॥ तथा च स्रुतिस्तत्त्ववित्वमेवाह॥ महायमीकां च क्रयतमद
न्यं तास्तिकस्मान्नु विधेम॥ तित एवास्पभयं वीयायेति॥ ॥

श्रुत्वेतदित्यादिवस्त्राकिलपराकाशवपुरित्यंतः प्राक्तनो ग्रंथसंदर्भस्य प्रार्थः क्वचित्किंचिद्विचिच्यते ॥ प्रपितामहश्चादिविशेष
षण्वत्तुष्टयं ब्रह्मणो महत्वरम्भापनार्थं विज्ञानात्मेति स्वल्पकथनार्थः ॥ पितॄणां पितरः पितामहानां पिता प्रपितामहः सर्व
भूतानां मादिकर्तृत्वं त्वयः ॥ त्वयामेव पितामह इति क्वचित् तत्स्योत्पत्तितो वैशिष्ट्यमाह स्वयंभूरिति स्वयमेव भवतीति स्व
यंभूः ॥ अतएवाजः सुक्तशोणितं बीजादेर्न जायत इति ॥ एक एवाप्रोतिष्ठाप्रोति सर्वकार्यमिति एकात्मा प्रधानात्मे

श्रुत्वेतदिस्मितो मृत्युर्न गमनिजमंदिरं श्रीराम उवाच ॥ ब्रह्मैष कथितो देवत्वयामप्रपितामहाः ॥ स्वयंभुर्ज एका
त्मा विज्ञानात्मेति मे मतिः ॥ वशिष्ठ उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो ब्रह्मैष कथितस्तव ॥ विवादमकरोन्मृत्युर्मम नै
तत्कृतैपुरा ॥ मन्वंतरे सर्वभूतो यदा मृत्युरदत्तजाः ॥ बलमेत्यादृजाः कांतुस्वारं मम करोत्वयं ॥ न देव धर्मराजे न यमे
नाथ नुशासितः ॥ ब्रह्मा किल पराकाशवपुराक्रम्यते कथं ॥ आकाशस्फुरदाकारः संकल्पपुत्रो यथा ॥ पृथ्वा
दिरहितो भाति स्वयंभूर्भासितेतथा ॥

तिवा ॥ विज्ञानं बुद्धिरात्मा स्वल्पं यस्य सतया ॥ ब्रह्मशब्दप्रदतिवा ॥ यमा उवाच ॥ सतमेव संक्षेपत आह ॥ ब्रह्मा किलेति किले
त्याक्रमणास्यासंभाव्यत्वे ॥ पराकाशश्च रमात्मा कपुः स्वल्पं यस्य सतया ॥ ननु ब्रह्म परब्रह्म शरीरश्वेत कथं च तस्मै शरी
रत्वं तस्येत्यासंकोचः ॥ आकाशस्फुरदिति ॥ प्रसिद्धाकाशस्फुरन्नाकारः शिखाणां पेदिमान्यस्य मनोरथ कल्पितपुत्रप्रस
सतया प्रातिभः सिकं ब्रह्मणः शरीरत्वं वस्तुतस्तु संकल्पपुत्रवत्त्वास्मवेत्यभिप्रायः ॥

ॐ विशदयानुपसंहरति। विद्यामति। न जावेत्तवशास्वचित्तवशात् इष्टुचित्तवशादत्ययः। विद्यामातश्लाकानतरं विराडवस्थं
आप्तिरिहापगर्भविषयो बृहद्वाशिष्टगतश्लोकोऽद्भुतः। आतिवाहिक एवासौ देहस्तस्य स्वयं भवः। नत्वाधिभौतिको रामदे
हो जस्योपपद्यते इति ब्रह्मणो जीवत्वे वजीवांतरवदाधिभौतिकदेहः कुतो न स्पष्टिचितो दयति। आतिवाहिक इति॥ अतिवाह्यते
तत्तद्देशं मागद्वयवर्तिदेवतातिरित्यातिवाहिकः। स्थूलदेहारंभकाकाशादिभूतसत्वासत्वाभ्यां जीवानां हिरण्यगर्भस्य स्थूलदे

विद्योपकेवलं मनादिमनंतमध्यं ब्रह्मतिभाति निजचित्तवशास्वयं भूः आकारवानिव पुमानिव वस्तुतस्तु वं ध्यात तज्जवत्
स्यं तु नास्ति देहः॥ आतिवाहिक एवासौ देहस्तस्य स्वयं भवः। नत्वाधिभौतिको रामदेहो यस्योपपद्यते॥ श्रीराम उवाच।
आतिवाहिक एकोऽस्ति देहो न्यसाधिभौतिकः॥ सर्वासां भूतजातीनां ब्रह्मणोऽस्येक एव किं॥ वशिष्ठ उवाच॥ सर्वेषामेव दे
हो द्वौ भूतानां कारणात्मनो। अजस्य कारणासत्वादेक एवातिवाहिकः। अन्येषां कारणं ब्रह्म प्रतिभासोऽस्ति तं जगत्॥ अ
जस्य कारणं ब्रह्म तेनासावेक देहवाशं

हसबासत्वे इत्युक्तं माह। सर्वेषामिति कारणात्मनां कारणमुपादानलक्षणमात्मा स्वतंत्रपर्यायानां तत्तथोक्तानि। अने
न देहद्वयारंभककारणासत्वं यष्टिजीवानां स्तुतिं अजस्य कारणासत्वात् स्थूलदेहारंभककारणमत्वात् तत्तदुक्तमर्थं विशद
यति अन्येषामिति। ब्रह्म प्रतिभास्येऽस्ति तं ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य प्रतिभासेन संकल्पेनोत्पत्तस्तु तन्नं जगत् सृष्टमभूतस्य
लभूतलक्षणं तेन तानि देहद्वयमुक्तानीति शेषः। अजस्य च ब्रह्म परमात्मैव कारणं न भूतानि॥ ५॥

राम
५

५५

न्य नृसूक्ष्मभूतविकारात्मनः सूक्ष्मभूतादिसर्वजगदुत्पत्तिरिति चेन्न मनसः सूक्ष्मभूतविकारत्वस्य दृष्टिस्तद्वि
 पक्षेऽन सुपगमात्प्रदर्शितावास्माभिः पूर्वमेव तत्र बीजसृष्टिप्रक्रियादृष्टिरेव सृष्टिरिति विसिद्धिस्तद्विपक्षेऽन सूक्ष्मभूतव
 भूतिसर्वस्य जगतो मनोविकारत्वे विरोधाभावात् यदा सुषुप्तः स्वप्नं कंचन पश्यति अथास्मिन्प्राणैकधा भवति तदेतं
 वाक्यसर्वैर्नामभिः सहा ध्येतीत्यादिकां श्रुतिरपि मनसो लये सुषुप्तौ सर्वस्य जगतः प्रलय इव लयं दर्शयतीति दृष्टिमेव सृष्टिम
 नुजानति ननु सुषुप्तौ प्रलय इव प्रपंचो विलीयते किंतु कारणभावेन प्रतीयत इत्याशयेन तथा श्रुतिराहेति चेन्न तत्र
 लयाप्रतिपादने जगतः प्रबोधसमये सृष्ट्या प्रतिपादनं प्रसंगात् प्रतिपादयति प्रश्रुतिः सर्वस्य सृष्टिं प्रबोधे स यदा प्र
 तिवृध्यते यथाग्नेर्हलतः सर्वादिषो विष्णुलिंगाविप्रतिष्ठेरन एवमेवैतस्मादात्मनः पूर्वप्राणायामायतनं प्रतिष्ठते प्रा

ब्रह्मा संकल्प पुरुषः पृथ्वादि रहिता कृतिः केवलं चित्रमात्रात्मा कारणं त्रिजगस्थितः ॥१॥

णोभ्यो देवा देवोऽप्यो लोका इति श्रुत्यनंतरं च दृष्टिस्तद्विषयं भवति असतो धिमनोऽस्य तमनः प्रजापतिमसृजत प्रजा
 पतिः प्रजा असृजत तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किंचेति किंच कल्पितस्य दैतस्य शुक्तिरजतादेरिव प्रतिभास
 मात्रशरीरस्य प्रतिभासदशायां स्वकल्पनाधिष्ठानसन्मात्रातिरेकेण श्वरूपेणावस्थाना संभववेति ज्ञानोत्तमाचार्यवच
 नाच्चात्वचित्तैव स्पंदितजीव्यां तमाकाशादिभ्यामनं च पश्येदिति संक्षेपशरीरकवचनाच्च वक्तव्यं नात्र वृद्धप्रपंचाभिधा
 नं निगद्यते ब्रह्मणो मनोमात्रशरीरत्वात्कृतजगन्मनोविकारत्वात् मनोराज्यवदसदेवेत्यभिप्रेत्याह ब्रह्मा संकल्प
 पुरुष इत्यादिना संकल्पपुरुषसं कल्पपुरुषसम इत्यर्थः संकल्पपुरुषसमत्वमेव विशदयति पृथ्वादीति स्थूलदेहारेण

कथं पृथ्वादि रहिता कार इत्यर्थः ॥१॥

एवंमनसोबंधमूलत्वंस्वरूपविशेषं व्याख्यायज्ञानेन समूलस्य तस्य निवृत्तावात्मनः कैवल्यमाह संकल्पेति जगन्नाम्नि सं
कल्पजाले गलिते यदात्मस्वरूपमवशिष्यते तदभूतोपमानेन विशदयति असंभवतीत्यादिना असंभवतीति सति सप्तमी
असत्त्वमिति पदद्वेदः दिग्भूम्यादिसकलप्रकाशविगमेयदिव्यापीनिष्वलो विवस्वतः प्रकाशोऽवतिष्ठेत्तर्हि तस्य स्वरूपकै
वल्यावस्थः यामात्मस्वरूपस्पृष्टं तोमवतीत्यर्थः भूतोपमानेनापि तत्स्वरूपमावेदयति अनामेति अनामा अखिलानां शैला

संकल्पमनसावद्विसंकल्पातत्रभिद्यतो यत्र संकल्पनंतत्र मनोस्तीत्यवगम्यता संकल्पमनसोभिन्नं न कदाचन केचन अ
विद्यासंस्तुतिश्चित्रं मलोबंधो मनस्तमः इति संकल्पजालस्य नामान्येताभिराद्यवा संकल्पजाले गलिते स्वरूपमवशिष्यते
असंभवति सर्वस्मिन् दिग्भूम्याकाशरूपिणी प्रकाशपेद्यादृशं रूपं प्रकाशस्यामलं भवेत् त्रितगत्वमहंवेति दृश्ये सत्तामुपाग
ते रूपाः स्यात्केवलीभावस्तादृशो विमलात्मनः अनामा खिलशैलादिप्रतिविंबहियादृशी स्याद्दर्पणो दर्पणाता केवल
तस्वरूपिणी अहंत्वं जगदित्यादौ प्रशान्ते दृश्यसंभ्रमे स्यात्तादृशी केवलता स्थिते दृश्यवीरुणे ॥ ॥

दिपदाद्यानां प्रतिविंबाद्येन तत्र योक्तं दर्पणं हि धारणाविशेषेण प्रतिविंबविभ्रमोचितवद्गुः संप्रयोगाभावाद्गृहीता खिलप्रति
विंबं भवति तस्मिन् दर्पणे यादृशी दर्पणाता कीदृशीत्यत आह केवलात्मशब्दपिणी केवलदर्पणस्वरूपिणी अवीरुणो
वीरुणीयस्याभावादेव तद्विषयवीरुणरहिते दृष्टिरिसादृशितादृशी केवलता स्यात् ॥

यो-१
५२

एवंविधकैवल्यप्राप्तिमनएवविरोधतस्तद्विनाशोपरमोयत आस्थेयइतिदर्शनायतस्यदौरात्म्यश्लोकद्वयेनाह मनइत्यादिना
अपरतांदेहाद्यनात्मरूपतां अवमतामितिवा। एवंवंवलाशक्तितयाकेवलंमनएववलतिनत्वान्मेत्यर्थः। प्राशुक्तकैवल्यप्राप्तिः
परमात्मदर्शनाद्भवतीतिवृत्तप्रकृतिकप्रलयमवलंभादौपरमात्मरूपप्रतिपादयति महाप्रलयेत्यादिना तिष्ठतेदृश्यं
ग्रंथिरित्यतः प्राकृतेनसर्गादौसृष्टिपूर्वकालेअथवासृज्यतेनेनेतिसर्गाः। कारणांतदादौदृश्येशांतमेवनिर्विकारंवलैव। ननु
दृश्यासत्त्ववदृश्यसत्त्वमेवयुक्तं। असद्वाइदमग्रआसीत्तासदासीन्नोसदासीन्नहानीमित्यादिश्रुतेरित्याह॥ आसइति॥ यो
मनोदृश्यमयंदोषंतनोतीमहयात्मकं॥ असदेवसदाकारंस्वप्नः स्वप्नांतरंयथा॥ स्फुरतिवलातिगच्छतिपावतेभ्रमतिमज्जति
संहरतिस्वयंअपरंतामुपयात्यपिकेवलंवलतिवेवलशक्तितयामनः॥ वसिष्ठउवाच महाप्रलयसंपत्तावंसत्तासमुपागते
। अशेषदृश्यसर्गादौशांतमेवावशिष्यते॥ आस्तेनस्तमितोभास्वाननोदेवोनिरामयः॥ सर्वदासर्वकृत्सर्वः परमत्तामहेश्व
अनस्तमितोज इतिवाद्यंतयोर्भावविकारयोर्निषेधात्मअवर्तिनोपिवत्वारोभावविकारनिषिद्धावेदितव्याः॥ तस्याजडत्वमाह॥
देवइति घातिमानत्वस्यकादचित्त्वनिग्रायभास्वानित्युक्तं तस्यडःस्वित्तंवारयति। निरामयइति। तस्यश्राव्यमाह। सर्वइति
तत्रहेतुसर्वकृदितिसर्वरूपेणावर्ततइत्यर्थः॥ यद्वा निमित्तकारणत्वमाह॥ सर्वकृदिति॥ सर्वकृत्ववत्सर्वनियामकत्वमपितस्येव
त्याह॥ महेश्वरइति

राम
११
५८

ननु परमात्मा सर्वज्ञ सर्वेश्वर इति कार्यनियम्य सापेक्षत्वेन सविकल्पः स्यादित्याशङ्क्या विधकमेव सर्वज्ञत्वादिकं वक्तुं नोति-
कल्पमेव तस्य स्वतन्त्रमित्यभिप्रेत्याह घत इति यतो वाचस्पत्यादिषु पञ्चदशयष्ट्यास्तच्छब्दाधारणास्त इति पूर्वगायोजनीयाः
तस्मिन् न हृष्टे परावर इति वक्तुमानते ह्येनवायोजनीयावागाद्यगोचरश्चेन्न तर्हि साक्षादपलभ्येतेत्यत आह यो मुक्तेरिति वागा-
चरस्य ब्रह्मणः कथमित्येति संज्ञास्तत्राह यस्येति स्वाभावजा स्वाभाविका ननु मुक्तेरनुसृत्यमानेपि तस्मिन्वागाद्यगोचरेनास्मा-
कं विश्वास इत्याशङ्क्य तस्य विशिष्टकेवलरूपाभ्यां यथासीभवंसकलशास्त्रगम्यत्वान्नैवमित्यभिप्रायेणाह य इति अथवा

यतो वाचो निवर्तते यो मुक्तेरवगम्यते यस्य वास्मादिका संज्ञाः कल्पितान् स्वभावजाः यः पुमान् सांख्यदृष्टीनीब्रह्मवेदां-
तवादिनी विज्ञानं मात्रं विज्ञानविदामेकांतनिर्मलं यः शून्यवादिनां शून्यं भासको योर्कतेजसां वक्तामतात्मतं भोक्ता इष्टास्म

ज्ञासदेवयः

उक्ते परमार्थे वादिनां विप्रपत्तिर्दर्शिनानिगलं वनविप्रतिपत्तिर्योगाविप्रतिपत्तेः प्रागेव तदालं वनतया सिद्धे तस्मिन् विश्वासः का-
र्य इत्याशयेनाह यः पुमानिति योगाचारमतं आह विज्ञानेति एकस्मिन्नेन नियमेन निर्मलमेकांतनिर्मलमाध्यमिकमतमाह यः
शून्येति वस्तुतः शून्यमेव तत्त्वमित्याशङ्क्या निगसायाह भासक इति येन सूर्यस्तपतितेजसे इति श्रुतेः अर्कतेजोभासकत्वेन प्राप्त-
तद्विपरीतं तीवाद्देदं परमात्मनो वारयति वक्तुं इति अतं भोक्ता अतस्य भोक्ता अतश्च शब्देन कर्मफलमुच्यते अतं पितृवतो मुक्त तस्य लो-
क इति श्रुतावृत शब्देन कर्मफलाभिधानात् मत्ता अतमिति विसंख्यकरणमार्थः

पो.टी
१२

वक्तामत्तास्वयंभोक्तेनिक्कवितसर्वद्यवहारसाधकेत्योतिषोपिभासकेप्रत्यरूतमेतत्वेकथंवादिनांविप्रनिपत्यवकाशइत्याशं
कागदिहषिततद्यास्त्वस्वसुग्रहासमर्थबुद्धित्वात्तदवकाशःसंभवतीत्याशयेनाह सन्नपीति॥ जगति सन्नपि परमात्मा ह्यप
तेत्वयायाबुद्ध्यास्त्वस्योस्त्वददर्शिमिश्रुसुक्तविशिष्टबुद्धिरहितानामसन्निवभवति॥ सत्वफलामावाद्देहस्थोद्गगद्वभवति
तेषां वर्षसहस्रकोधापितैर्प्राप्यत्वात्॥ तस्यैव परमात्मनो जडप्रकाशकत्वनियामकत्वेकमेवाश्लोकद्वयेनाह॥ विदिति घट
स्फुरति॥ परःस्फुरतीत्यनुभूयमानं चित्यकाशो यस्माद्विदात्मानः प्रसृतः॥ प्रकृतिरेव तन्न निर्लतावल्ली तु तन्न तिलं तेत्यमरः॥ ब्रह्म

सन्नप्यसतजगतियो यो देहस्थोऽपि हतः॥ चित्यकाशोऽद्यं यस्मादलोकश्च भास्वतः॥ प्रकृतिर्ब्रतति र्योऽभिजाता ब्रह्मांडसफला
चित्तमूलेऽद्य दलायेन नृत्यति बाधुना॥ यश्चिन्मणिः प्रकथति प्रतिदेहसमुद्भवे यस्त्वावयति संरब्धं पुर्यष्टकमितस्ततः॥॥॥

इमेव सद्धो मनं फलं यस्याः सा तथोक्ता॥ न तु जगद्भासका त्रियामकाश्च परमात्मनस्तद्विपरीतस्य जीवस्य भेदो युक्त इत्याशंक्यस ए
ष इह प्रविष्टः॥ नान्यो तोस्ति इष्टा ह्यपंतं प्रतिरूपो बभूवेत्यादिश्रुतिप्रापितं तस्यैव जीवश्च रूपेणावस्थानमाह॥ यश्चिदिति प्र
कथति स्फुरति॥ समुद्भूतः संपुटकः॥ प्रकृतिर्ब्रतति रित्यनेनाधिदेवाभिप्रायेणानियामकत्वमुक्त्वा आध्यात्मिकामिप्रायेणाह॥
यः स्त्वावयतीति॥ इतस्ततः संरब्धं संकुर्वं पुर्यष्टकं यः स्त्वावयति॥ गमयति चालयतीत्यर्थः॥ पुर्यष्टकस्य रूपं महद्भिर्ब्रह्मज्ञानेऽदियाणि
खलु पंच तथा पराणिकर्मेदियाणि मन आदि वतुष्टयं च॥ प्राणादिपंचकमथो वियदादिकं वकासश्च कर्मवतमः पुनरष्टमीयुरिति॥

राम
१२
५८

ननु परमात्मैव शरीरमाविश्य संसृतिवेत्तर्हिकस्य कथं कैवल्यमित्याशंक्य वस्तुतो संसृतिरिणीतस्मिन् विपरीतभावनाप्रामितस्य संसा
रस्य तत्त्वभावनाया निवृत्तुपपत्तेर्घटत एव कैवल्यमित्याह शुद्धेति अविद्यातत्कार्यरहितसंविद्रूपत्वाद्यो मचितया का संकल्पव
चितपाखंतवेदाकाशकल्पं भवेत् ॥ अथवा यो जीवभावमापन्नं परमात्माव्यो मचितया खं भवेद्ब्रह्म भवेत् ॥ पदार्थचित्तया अनात्म
पदार्थचित्तया अवि संसारो परिस्थितः अधिष्ठितः ॥ अथवा पदार्थचित्तया अधिष्ठितो विषयीकृतः सन्नर्थत्वमाकाशादिपदार्थ
गच्छतीवा पदार्थचित्तयार्थत्वमिव गच्छतीत्युक्तं प्रपंचयति ॥ आविर्भावित्यादिश्लोकद्वयेन अतिततोऽतिशयेन व्याप्येयस्मि

शुद्धः संविन्मयस्त्वाद्यः खं भवेद्यो मचित्तया ॥ पदार्थचित्तयार्थत्वमिव गच्छत्यधिष्ठितः आविर्भावितिरोभावसया त्रिभुव
नोर्मयः स्फुरंत्यतिततेयस्मिन्मरविमरिवयः कुर्वन्नपीह जगतां महतामनेतं ब्रह्मं न किंचन करोति कदाचनापि स्वात्म
न्यूनस्तमयसंविदिनिर्विकल्पेत्यक्तोदयस्थितिमतिस्थित एक एव ॥ ॥ ॥

नृचिदराव आविर्भावितिरोभावप्रधानाः त्रिभुवनतरंगास्फुरंति स परमात्मास्तइति पूर्वैरान्वयः ॥ तस्मिन् दृष्टे पशुवदसुत
रेणान्वय इत्यवादिष्म जगतां ब्रह्मं ससहं मायया कुर्वन्नपि वस्तुतो न करोति ॥ तत्कावदयस्थितिमति उत्पत्ति संकल्पो येन स स
क्तोदयस्थितिमतिः ॥ अथवा तत्कोदय इति भिन्नपदं त्यक्तोदय उपनिषेन सतया स्थितिरस्यास्तीति स्थितिमान् तस्मिन्निश्च
ल इत्यनेन ॥ अनस्तमयसंविदिना शारहितचिद्रूपे स्वात्मनि स्थितो निराधारः स्थित इत्यर्थः

यो-ही-
१३

एवमात्महंप्रतिपाद्यतद्विज्ञानफलमाह मिथतइति हृदयग्रंथिरहंकारः परावरे परउक्तः। अवरोति कृष्टस्तद्रूपे सवत्मिनीस
र्थः परमात्मवतिरिक्तस्य सर्वस्य कल्पितत्वासंभवाद्वैतज्ञानं दुर्लभमित्याह पति। इयतइति। ब्रह्मविशंगपूर्वकमद्वैतशास्त्रस्य
निरंतराभ्यासादिति सुलभमद्वैतज्ञानमिति परिहरति। साच्चिति। किंतु सत्त्वं यत्परः परं धियं प्राप्नुयादिति तत्राह। सर्वेषामिति ३
तिहासानां भारतादीनां मध्ये सारत्वे हेतुमाह। अतइति। जीवन्मुक्तत्वं विदेहमुक्तत्वं स्योपलक्षणां। अद्वैतज्ञानायद्वैतविलय एव तदु

मिथते हृदयग्रंथिः छिद्यंते सर्वसंशयाः। क्षीयंते सर्वकर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे। श्रीराम उवाच। इयतो दृश्यजातस्य ब्रह्मा
एस्य जगत्स्थिते। मुने कथमसत्तास्ति क्रमेण सप्योदरे। वसिष्ठ उवाच। साधुसंगमसत्तास्त्रपरोभवसिरामचेत तद्दिने
रेव नो मासैः प्राप्नोषीमां परधियं सर्वेषामिति हासानामयं सारुदाहृतः। अतस्मिन् निर्मने यस्माज्जीवन्मुक्तत्वमध्ययं उदे
ति स्वयमेवातरिंदमेव विचारय। स्थितमेवास्तमायाति जगदृश्यं विचारणात्। नृणां ज्ञानैकनिष्ठानां आत्मज्ञानविचारि
णां सार्जीवन्मुक्तो देति विदेहो मुक्तैव यः

चितो पाद्येन कार्यः किं विचारणे त्यत आह। स्थितमिति। एवमद्वैतो विचारणादित्यनेनापि संवक्ष्यते। जगदृश्यमधिष्ठानसाक्षात्का
रपर्यवसायिविचारदेव। आचारोपितपिशाचवदस्तमायाति ननु मुहुरप्रहारादिना तत्रापि यथास्थितमेवास्तमायाति। नावयववि
श्लेषादिद्वारा। अतस्मिन् निर्मन इत्यादिनोक्तं विदुषोति। नृणामिति

राम
१३
६०

ब्रह्मन्नि तिस्पष्टार्थः जीवन्मुक्तस्य स्वानुभवैकगम्यं लक्षणमाह यथेति । प्रतिभासमात्रेण परदृष्ट्या वाच्यवहारवतोऽपि यस्य
यथास्थितमिदं गतत्वं दृष्ट्वा सांगतं व्योम ब्रह्मस्थितं व भवति स जीवन्ने व मुक्त इत्युच्यते । तस्य परवेद्यमपि लक्षणमाह
नोदेतीति ॥ यथा प्राप्ताव्यवहारे स्थितिर्यस्य स तथोक्तः पुनरपि स्वानुभवगम्यं लक्षणमाचष्टे यो नागतीत्यादिश्लोकत्रयेण
स्वव्यतिरिक्तस्पष्टेन स्पष्टतोननुभावा जीवन्मुक्तः सुप्रसस्यो भवति । यथा विषयसंनिधानादवपि निर्विकारत्वात् सुख

१ श्रीराम उवाच ब्रह्मान्वदेहमुक्तस्य जीवन्मुक्तस्य लक्षणं ब्रूहि येन तथैवाहं तेशास्त्रगयादृशा वसिष्ठ उवाच
॥ यथास्थितमिदं यस्य व्यवहारवतोऽपि वा असंगतं स्थितं व्योम स जीवन्मुक्त उच्यते नोदेति नास्ति मायाति सुखेऽस्ते सु
भापयथा प्राप्ताव्यवहारे स्थितिर्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते यो नागतीति सुप्रसिद्धो यस्य जाग्रत्तु विद्यते यस्य निर्वसिनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते
रगद्वेषभयादीनां मनुष्यपंचलक्षणाद्योक्त्या भवदत्यहं स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ॥

मः द्वैताभासोऽपलक्ष्यतां जागर्तिव अथवा साक्षादनुभूयमानं ब्रह्मत्वा जागर्तिव तथा बोक्तुं सर्वेश्वरेण तस्यां जागर्तिसं
यमीति ॥ यस्य जाग्रदणमज्ञवन्नवर्त्तते निर्वसिनस्तनुवासन इत्यर्थः ॥ सकल वासनाविलये जीवन्मुक्ता संभवात् ॥ नि
रगद्वेषभयादीनां प्राद्वेकर्मवेगोपास्थितानां रगद्वेषभयाभासादीनां मनुष्यमनुकराणां यथा तथा चरन्नेष्टमानो
पि यो विद्वानंत आत्मस्वतः पतो व्योम भवदत्यहोति निर्मलो भवति यथा व्योम निर्मलमेव मेवात्मापि रगादिमलरहित इति विज्ञा

यो. १
१५

यस्य विडुषो हं कृतो हं कर्तेत्येवं विधोभावो भावनाज्ञानं न भवति। इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तते माहं अहं तु तद्वापरासास्तीत्यकर्ते
त्येवं पश्यतीत्येतत्। यस्य बुद्धिर्न लिप्यते नानुशयिनी भवति। अहमिदं निषिद्धं कृतं वा निदेविहितं नाकार्षत्। स्मान्नाके
प्रतिष्ठामीत्येवं यस्य बुद्धिर्न लिप्यते। यस्मादित्यादयो निरामयमित्यत्रास्यष्टार्थगिकविक्रिं चिद्विविच्यते। कलावानपि अत्र वि

यस्य माहं कृतोभावो यस्य बुद्धिर्न लिप्यते कुर्वतो कुर्वतो वापि स जीवन्मुक्त उच्यते यस्मान्नो द्विजते लोको लोका न्नो द्विजने
वयः हर्षमर्षमयोन्मुक्तः स जीवन्मुक्त उच्यते शांत संसारकलनः कलावानपि निःकलः पः स चित्तोपि निश्चितः स जीवन्मु
क्त उच्यते यः समस्तार्थज्ञातेषु व्यवहार्यपि शीतलः परार्थेष्विव प्रणोत्मा स जीवन्मुक्त उच्यते जीवन्मुक्त पदं त्यक्त्वा स्व
देहे कालसाकृतो विशत्य देहमुक्तत्वं प्रवर्तते। स्पदंतमिव विदेहमुक्तो नो देतिना प्रमेति न शाम्यति॥ न स त्रास त्रहरश्चो
न बाहं न च चेतः ततस्तिमितगंभीरे न ते मो न त म स्त तं अनारम्य मनमिद्यक्तं स किं विदवशिष्यते॥ ॥ ॥

रम
१४

द्ययासां वचयोपि निष्कलः वस्तुतो निरवयवः॥ स चित्तोपि चित्ताभासेन सह वर्तमानोपि निश्चितो वस्तुतश्चिद्विरहितः परार्थेषु प
रस्वामिकवस्तुषु व्यवहारी वशीतलस्तापरहितः खेदरहित इत्यर्थः उपलक्षणमेतद्वर्णितत्वं स्पष्टं न हि जीवन्मुक्तस्याभिमानव
र्जितस्य समस्तार्थज्ञातस्य साकल्येन वै कल्येन बाह्येषु विषादो वा संभवति॥ न स त्रास त्रकार्यकारणमित्यर्थः॥ ॥

६१

नशून्यंननिराकारित्यर्थः॥ किमपिसदमंततयास्थितमितिसंबंधः॥ तसदितिसन्नभवतिघटादाविवसत्ताज्ञातेस्तत्रानयुगा
मातृसद्व्यपकाशपद्माद्वाअसन्नभवतिपरमार्थसद्वृत्तात्॥ सदसन्नभवतिविशेषाद्वाअभावोभवेनसचित्तेत्यर्थः॥ भावनं
विंता॥ वेद्यं दृश्यं आदिमध्यपर्यंतानविद्यंतेयस्मिन्तदनादिमध्यपर्यंतंअनाधिमतः पीडारहितंनिरामयंशरीरपीडारहितंयदेवंविधं
चिन्मात्रं तद्विदेहसुक्लंउच्चतइतिशेषः॥ एवंविदेहसुक्लारव्यं परमार्थरूपमाख्यायतत्साक्षात्कारोपायमाहइति॥ इष्टदर्शनदृश
निज्ञातज्ञानज्ञेयानितेषांमध्येयदृशनंतेषांसाक्षितयास्थितंइष्टास्फुरतिदर्शनंस्फुरतिदृश्यंस्फुरतीत्येवंस्फुरणरूपेणतेषां

नभ्रुत्पंनपिवाकारिनदृशंपतापिदर्शनं॥ नचभूतपदार्थोसंघदंतंततयास्थितं॥ किमथग्रपदेशात्मा पूर्णपूराति
राकृतिः नसन्नासन्नसदसन्नभावोभावनंनवा॥ विन्मात्रंवेत्यरहितंमनंतमजरंशिवं॥ अनादिमध्यपर्यंतयदनाधि
निरामयं॥ इष्टदृशनिदृश्यानांमध्येदृशनंस्थितं॥ साधोतदवधानेनतदेतदवबुध्यसे॥ श्रीरामोवाच॥ परमार्थस्यकिं
रूपंतस्यानंदविदाकृतेः पुनरेतन्मभावकृतिपुर्णबोधहृदये॥ ॥

लुगतंतद्विलक्षणनिर्विकल्पं प्रत्यक्चैतन्यं स्थितमित्यर्थः॥ तदवधानेन तस्मिंश्चित्तैकाग्रेणाथवा तदाभिधानेन तन्निष्पद्येन शोषि
तत्वं पदार्थसाक्षात्कारेणोत्तरार्थः॥ तदेतदवबुध्यसे॥ पूर्वोक्तमक्रानाचप्रतिपादितं परमार्थस्वरूपमवगच्छतीत्यर्थः महाप्रलयसंपत्ता
वित्यादिनायत्परमार्थस्वरूपं प्रतिपादितं पुनश्च विदेहमुक्तस्वरूपतया नंतरमेव यन्निरूपितं तद्विदमिति करतनामलकवद्विज्ञातुं पृच्छ
तिरामः परमार्थस्येति॥ ॥

घोटी
१५

परमार्थस्वरूपं शृंगयाहिकया दर्शयितुमाह महाघनयेति॥ तदिदं वार्षते इति॥ तत्परं ब्रह्म इदं वार्षते प्रत्यहं वार्षते इत्यर्थः तत्र ना
शयित्वेत्यादिश्लोकचतुष्टयेन समाभवस्यामवर्तनं परमार्थस्वरूपमाह॥ समाभवस्यायां मनसो वृत्तयो नश्यन्त्यपि मनो न न
श्यतीत्यत आह मनसो वृत्तिसंक्रय इति॥ मनसो वृत्तीनां शब्दाद्याकाराणां सम्यक्कथये सति स्वात्मानं शरीरत्रयात्मनावर्त
मानं नाशयित्वाभिमानमात्रं प्रापितं शरीरत्रयात्मन्वमात्मनः समाधावभिमाननाशेन शपति म्रत इति मभिधीयते नाशयित्वा

वसिष्ठ उवाच॥ महाघनयसंपन्नौ सर्वकारणकारणं॥ शिष्यते तत्परं ब्रह्म तदिदं वार्षते शृणु॥ नाशयित्वा स्वमात्मा
नं मनसो वृत्तिमंक्रये॥ सद्रूपं यदनाख्येयं तद्रूपं तस्य वस्तुनः॥ चित्ते तीव्रस्वभावाया यदवेत्योत्सुखं वपुः॥ चित्तां त्रैवि
मलं शांतं तद्रूपं परमात्मनः॥

स्वमात्मानमिति॥ अत्र साक्षाद्गारं योजना स्वमात्मानं नाशयित्वा अवस्थानेनातिगुणक्रियादिरहितत्वा दनाख्येयं यद्रूपं
वृत्तिसंक्रयसाक्षिरूपमस्ति तत्र स्य ब्रह्म वस्तुनो रूपं स्वद्रूपमुच्यते॥ अधिः स्वभावः स्वद्रूपं यस्याः सा जीवस्वभावा तस्य शिव
तेरचेत्योत्सुखं विषयोत्सुखं यद्वपुः स्वद्रूपमस्ति कीदृशं तदित्याह चित्तां त्रैविमलं शांतमिति॥ निर्विकल्पं चिदेकं स्वद्रूपं
अनाद्यागंतुकमलद्वयरहितं निर्विकारं तत्परमात्मनो रूपं स्वद्रूपमुच्यते॥ रामायनमः॥ ॥ ॥

राम

१५

६२

अंगलग्न इति अवयवसंगतीति वातातपादौ स्य शोधितु भवं स्पृष्टिपादे सुभवं विनाशे तस्येत्योपाधिक जीवस्य यद्रूपमस्ति। त्व
हृशरीरस्य जीवस्य स्वरूपमंगलग्ने पिस्य शोधितु भवरहितं भवतीति। तदव्यवच्छेदार्थमाह जीवत इति तदात्मनः परमं संसारातीतं
स्वरूपं अस्वप्नाया इति। जागरितमपि दीर्घस्वप्न इति स्वप्ने शब्देन गृह्यते अस्वप्नायाः स्वप्नजागरितरहिताया अजडायाः सुषुप्तिरहि
ताया अनंतवस्तु विषयत्वादनंतायाश्चिरनिद्रायाश्चिरकालयोगनिद्राया यद्रूपं तद्रूपमित्यादिसमानं एतदुक्तं भवति। तुरीयावस्थान
लक्षणा योगनिद्रायां सन्निर्विकल्पचिद्रूपं प्रतीयते। तत्परमात्मनः स्वरूपमिति। विद्वे पदशामवलंभापि परमार्थस्वरूपमाह पवे

अंगलग्नेऽपि वातादौ लक्ष्मसात्तु भवं विना जीवतश्चेतसो रूपं यत्तत्परमात्मनः। अश्वप्नाया अनंताया अजडाया महामते
यद्रूपं चिरनिद्रायां तद्रूपं परमात्मनः। वेदनस्य प्रकाशस्पृष्टश्रवणस्पर्शतमसः स्तथा वेदनं यदनाद्यंतं तद्रूपं परमात्मनः। व्यवहा
रपरस्यापि यत्प्राणवदासनं। अमोम एवमोमत्वं तद्रूपं परमात्मनः॥ ॥ ॥

दनस्येत्यादि श्लो कत्रयेण वेदनस्योतः करणवृत्तिलक्षणास्पृष्टप्रकाशस्यादित्यादिसं वधि मोडश्रवणश्रवणदिवेद्यस्य उपलक्षणा मेत
त्प्रकाशस्यातमसो ज्ञानस्य यदे दनं स हि लक्षणा मस्ति तदित्यादि पूर्ववत्॥ व्यवहारपरस्येति श्रुत्या व्यवहारपरस्यापि जीवस्य वस्तु
वत्त्वापाप्राणवधदासनं प्रौढशिलावन्निश्चलतयाः वस्थानं॥ अमोम एवमृषासप्रपंचस्यैवमोमत्वं वस्तुतो निःप्रपंचत्वं यद्वाच्यो
म एव लौकिकदृष्ट्या नाकाशसदृशस्यैवमोमत्वं वस्तुतस्तत् आकाशसदृशत्वं यत्तदित्यादिसमानं॥ ॥ ॥

यो.टी

१६

वेद्यवेदनवेतत्वं रूपत्रयं वेद्यत्वं वेदनवेतत्वं रूपाणां त्रयं पुरः प्रत्यक्षं स यत्राधिष्ठान उदेति उत्पद्यते। अस्तमायाति नश्य
ति च तद्रूपं॥ अभूतोपमानेन परमात्मस्वरूपं प्रतिपादयति। स्थावराणां स्थावरादीनां स्वभावतो मनोबु
द्ध्यादिनिर्मुक्तं हि प्रसिद्धं यद्रूपमस्ति तद्वेद्यमयं स्वरूपं कदाचिद्भवेच्चैतर्हितस्वरूपं परेण परमात्मनोपमीयते अथात्मिन
उपमानमित्युक्तं भवति॥ उपसंहरति ब्रह्मेति ब्रह्मविक्रहराज आदिशुणो पाधयः सदाशिवो गुणसाम्यसाक्षी आदिशब्दं

वेद्यवेदनवेतत्वं रूपत्रयमिदं पुरः। यत्रोदेत्यस्तमायाति तद्रूपं परमात्मनः। स्थावराणां हि यद्रूपं तच्चैद्योद्यमयं भवेत्॥
मनोबुद्ध्यादिनिर्मुक्तं तत्परेणोपमीयते। ब्रह्मार्कविष्णुहरशक्रसदाशिवदिशां तौ शिवं परममेतौ दिहैकमास्तौ। सर्वो
पाधिद्ययवशादविकल्परूपचैतन्यमात्रमयमुक्तिविश्वसंगां॥ इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपायेऽष्टविप्रकरणे
प्रकारणार्थनिर्देशः॥ ॥

न स गुणसाम्योपाधिर्महिश्वरादिर्गृह्यते शिवं मंगलमात्रं दत्तमिति व्यर्थः॥ अविकल्परूपं निर्विकल्पस्वरूपं तत्र हेतुमा
ह॥ सर्वोपाधिद्ययवशादिति सर्वापाधिनाशवशाच्चैतन्यमात्रमयं चैतन्यमात्रस्वरूपं। उल्लिखितविश्वसंगं त्यक्तसर्वसंगं
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योक्तमसुखश्रुत्पदादिशिष्यश्रीमहात्मसुखकृतौ वासिष्ठचंडिकायामुत्पत्तिप्रकरणे
आकाशजाख्यानं नाम पंचमः सर्गः पूर्णः॥ ॥

शम

१६

६३

पूर्वस्मिन्नाकाशजाख्यानेचिन्मात्रस्वरूपस्य यदमात्मनो माया मनोभूत्वा न गच्छति सुक्तां। इदानीमायायावह उर्ध्वदेवतत्वं
जगन्मायिकत्वं निश्चयशायिष्यं च यिबुलीलाख्यानमवतारयति। अत्रेदमिति। तथाच महद्भुक्तां। पूर्वत्राकाशजाख्याने
चिन्मात्रस्य परस्मिन्। या माया सामनोभूत्वा सृजतीत्युपवर्णितं लीलाख्याने न मायायावह उर्ध्वदेवतत्वं। प्रपद्यते मायिकत्वं त
जगत्पेत तस्फुटी भवेदिति यं व्यास्तु चिन्माकाशमित्यतः प्राकृताः स्पष्टार्थः। क्वचिक्विं विदिविच्यते। कुलपमः कुलालंकारः पप्र

वसिष्ठ उवाच॥ अत्रेदं मंडपख्यानं शृणु श्रवणभूषयां॥ निःसंदेहो यथैषोर्ध्वचित्ते विभ्रंति मेतिते। आसीदस्मिन्मही
पीठे कुलपप्रोविकाशवान्॥ पद्मो नाम नृपः श्रीमान् बह्वुत्रो विवेकवान्॥ मया दापालनां भोधिर्दिपस्तिमिरभास्करः स
दुर्गाहं सानां दोषदृष्ट्या दृष्टाशनः॥

शब्दो वा पुच्छिगं भवति वा पुंसि पप्र इत्यमरः। विकासवान् कीर्त्तिमान् अथवा सुखविकाशवन्नित्यप्रसूदितसुख इति यावत्॥ म
र्यादापालनां भोधिर्मर्यादापालने भोति धि तुल्यः। यथा भोधिर्वैलं मया दात्राति कामति तथा वणाश्च मम र्यादात्राति कामति
त्यर्थः॥ दिपस्तिमिरभास्करः संबंधकारसूर्यः॥ सहृणाः शोभनगुणाः स्ते बहंसा स्ते प्रांसरः। दोषदृष्ट्या दृष्टाशनः॥ दोषा एव दृष्ट्या
दृष्टासहस्तस्य दृष्टाशनोऽतिः। पाशादिभ्यो यदि तिसृहाथेन एव शब्दाद्यं च उं सत्ययः॥ ॥ ॥

धोः १७ शोभनोभगः श्रीयस्याः सा सुभगाः । कमलालक्ष्मीः ॥ उदितोत्पन्ना अवतिर्भूमिः ॥ अवतावुदित्वा कमलेवेति संबन्धः ॥ भ
तस्युद्दिग्ने संतप्रे सभिप्रोद्दिग्ना प्रकर्षेण संतमाभवति ॥ यौवनोद्भासवान् यौवनोद्देकवान् ज्ञानं ब्रह्मविषयं विद्यादेव

17 तस्यासी सुभगाभायलीलास्त्रीलाविलासिनी ॥ सर्वसौभाग्यवलिता कमलेवोदितावनौ ॥ भक्त्युद्दिग्ता सुदि
ते सुदिता ससावतिर्विवसमाकांता सांक्लृद्धे केवलं भीताविकदाचित्तं यामास सुभसंकल्पशालिनी ॥ प्राणोभ्यो
पि प्रियो भवामिष्टे षजगतीपतीः ॥ यौवनोद्भासवान् श्रीमान् कथं स्याद्भगवत्पुत्रः ॥ भक्तितेन कथं साकरं मे पुं
शतान्पहं ॥ ज्ञानवृद्धांस्तपोवृद्धान्विद्यावृद्धानहं द्विजान् ॥ पृच्छामितावन्मरणं कथं न स्यान्नरणासिति ॥ इत्यानीयाश्च
संप्रपद्यन्तान्पप्रच्छ सानता ॥ अमरत्वं कथं विप्रा भवेदिति पुनः पुनः ॥ विप्रा ऊचुः ॥ तपो जपय मैवैवैव समस्तापि
द्विसिद्धयः ॥ संप्राप्यंते मरत्वं तु न कथंचन लभ्यते ॥ ॥

तावमिदं विषया इत्यानीयेत्येति शब्दस्य चित्रयामासेति पूर्वशान्वया ॥ हे विप्राः मर्त्यानां मरत्वं कथं भवेदिति पुनः पुनः
पप्रच्छेत्यन्वयः ॥ यमा अहिंसा सत्या स्तेयं ब्रह्मचर्यं परियत्याः सिद्धानां सिद्धयोणिमादयः सिद्धसिद्धयः ॥ ॥

तत्र हि आत्मन्पद्वितीयानंदस्वरूपे संस्थास्ये सम्यक् पुनरुत्तमज्जनायोगतया स्थितिं करिष्ये । तत्र ह्यभ्रमद्रुणितजीवे परिभ्रमत
पतिजीवं शुद्धांतं मंडपे तस्थुरमंडपो आतोषं तुषिपर्यंतं अस्थिता आश्रिता ॥ प्राज्ञो धर्माद्यभिजः । विद्वान्ब्रह्मवित् ॥ देवद्विजगु

इत्याकरामिद्विजसुखाच्चिंतयामासमाधुनः । इदं स्वप्रजये वा शुभीताधिपवियोगतः । मरणं भर्तुरग्रे मे यदि देवोऽविष्ट
ति । तत्सर्वडः खनिमुक्ता संस्थास्ये सुखमात्मनि । अथ वर्षमहस्त्रेण भवति दौ वेत्तमिष्टति । तत्करिष्ये यथा येन जीवोगेहात्र
स्यति ॥ तद्भ्रमभर्तृजीवे स्मिन्निजे शुद्धांतं मंडपे । भर्ता वलोकितानित्यं निवत्स्यामि यथा सुखं । अद्यैवारभ्येतदर्थं देवी ज
प्तिं सरस्वतीं जपो प्रवासनियमैरातोषं धूतयाम्यहं ॥ इति निश्चित्य सानाथमनुक्ते वरंगना ॥ यथाशास्त्रं चकारो ग्रंतपो
नियममास्थिता । त्रिरात्रस्य त्रिरात्रस्य पर्यंतं कृतपात्राणां ॥ देवद्विजगु उ प्राज्ञवद्वद्विज्ञापरायणा ॥ ज्ञानदानतपोध्यातनि
त्यो धुक्कसरीरका सर्वास्तिक्यसदाचारकारिणी क्लेशहारिणी । त्रिरात्रशतमेवं सावालानियमशालिनी ॥ ॥ ॥

उवाच वद्वद्विज्ञापरायणोतिक्वचित् । ज्ञानदानतपोध्यानेषु नित्यमुक्ते शरीरं यस्याः सा तथोक्ता । सर्वास्तिक्येन सदाचारका
रिणी सर्वास्तिक्यसदाचारकारिणी ॥ ॥

अनारतंसतंततपोनिष्ठा मवलंयातिश्चदित्यथाहारः अथवातिश्चदित्यंतमवितएषपर्यः अस्यापयदित्यर्थः प्रति
मानिताप्रति पूजिता आदरातिशयद्योतनाय पूजिता प्रतिमानितेत्युक्तं प्रतिमागतेतिक्वचित् ॥ अर्तभक्त्यतिशयितेतिभ

अनारतंतयोनिष्ठा मतिष्ठक् ष्वेष्टया ॥ त्रिरात्राणां शतेनाथ पूजिता प्रतिमानिता ॥ तुष्टा भगवती गौरी वागीशास
सुवाचतां ॥ निरंतरेणातपसाभर्तभक्त्यतिशालिना ॥ परितुष्टास्मितेवत्से गृहाण वरमीप्सितं ॥ राज्ञा उवाच ॥ जपजन्म
नराज्ञालादाहदोषशशिप्रभे ॥ जयहाहं धिकारौघनिवारणारविप्रभे ॥ अंवमातर्ज्जगत्मातस्त्रायस्वकपणामिमां
इदं वदं द्वयं देहियदिह प्राथ्यते मया ॥ एकं तावदिदेहस्य भर्तुर्जीवो ममांतिकात् ॥ अस्मादेव हि मायासीन्निजांतः
पुरमंडपात् ॥ द्वितीयं तु महादेवि प्रार्थये हं यदा यदा ॥ दर्शनाय वरार्थेन तदा मे देहि दर्शनं ॥ इत्याकर्ण्य जगन्मातास्त
थास्ते वमिति स्वयं ॥ उक्त्वा तद्वनि मगमत्योक्त्या योमि रिवारावि ॥ अथ साराज महिषी परितुष्टेष्ट देवता ॥ पूणे विामृ
तवर्षेण वभूवानंदधारिणी ॥ ॥

तर्भक्त्यतिशयितेन जन्मजर एव ज्ञालासाभिर्दाह एव दोषः सत्त्वामकशशिप्रभे हृत्सं वंधी हाईः ॥ विदेहस्य मृतस्य वरार्थेन व
प्रयोजनेन हेतुना दर्शनाय यदा यदा त्वां प्रार्थयेत दादर्शनं द्वितीयं वरं मे देहीत्यन्वयः ॥ ॥ ॥

पद्ममासर्तुकटकइत्याहीनिपंचकालनवक्रस्यविशेषणानिपद्ममासर्तवः कटकं नमिबलपोयस्यतत्रथा। भूभृत्रितं वलं येव
कटकोस्त्रियामित्यमरः। दिनात्पाण्यस्यतत्रथाताभिमारभ्यतेमिपयंतं परितः समर्पिता। अयोविकाराः अराउच्यं तो। पद्ममावर्षदंडके

पद्ममासर्तुकटकेदिनारेवर्षदंडकेरुणानाभौस्यंदमयेकालवक्रेवहत्यथ। अतर्दिमात्रगामास्याः पत्युः स्वचेतनंतनौ। मृते
तस्मिन्महीपालेशोकसंतापपीडिता। निर्जलानलिनीवासोपरांस्तानिमुपोययौ। द्विप्रमाक्रंदिनीद्विप्रमोनमूकावियोनि
नी। बभूवक्रवाकीचमानिनीमरणोत्सुखी। अथतामतिमात्रविद्वलीसकृपोकाशभवासरस्वती। शफरीइदशोषविद्वलं
प्रथमावृष्टिरिवात्वं पत। सरस्वत्युवाच। शवीभूतमिमं वत्सेभर्तारपुष्टाखंडके। अद्यायस्थापयैनं त्वं पुनं भर्तारिमा
प्स्यसि। पुष्टानिस्तानिमेष्टानि नो न वैषविनंस्यति। भूयश्वनवभर्तृत्वमविरेणाकरिष्यति। एतदीपश्वजीवोसाचाकाश
विशदस्तव। ननिर्यमिष्यतिद्विप्रमितोतः पुरमंडपात। ॥

संवसराहकेनाभिः पिष्टिकास्यंदः स्वर्पेनविगतेः कालव्यंजकत्वेनोपचारात्तन्मयत्वमुक्तं। वहतीतिसतिसप्तमी। इष्टवियोगं
जंडः खंशोकः तयोडः खमात्रं तलिनीपद्मिनी। अतिमात्रविद्वलामत्यथपरवशांशफरीमस्यावांतरजातिः। प्रोष्टीतुशफरीद्वयो
रित्यमरः। कुड्मस्मिकेतिकेवित्। पुष्टकंडकेपुष्टसमूहे॥ ॥ ॥

आकाशयामासेति। तिजर्थेति विवक्षितः॥ आनुहावेत्यर्थः॥ ब्रह्मणि विदिते सति तस्मिन् शिवत्वं तन्निरोधात्मका योगादयो निजना
गोचरपदार्थदर्शितसामर्थ्यं संभवति। यतस्ततो लीलाया अंतः पुरमंडपाकाशे वर्तमानमर्तदर्शनसामर्थ्यसिद्ध्यर्थं ब्रह्म स्वस्व
प्रतिपादयति॥ भावती सरस्वती। चित्राकाशमित्यादि श्लोकद्वयेन ननु ब्रह्माणविद्वदभायामृतलीलाघादिव ब्रह्म प्रतिपादकं वि
नापि लीलायै स्पष्टतरदर्शनसामर्थ्यं कुतो न ददाति सरस्वती। ब्रह्म प्रतिपादानादावेव कुतः प्रवर्तत इति चेन्न ह्युच्यते॥ लीलाया

सादिव्यां भारती श्रुत्वा स्यापयित्वा तथा प्रति॥ इति ब्रह्माकाशयामासदेवी जप्ति सरस्वती॥ सरस्वत्युवाच॥ किं स्मृतास्मिन् त्वया व
त्सेधस्ते किमतिशोकतां॥ इत्युपेसु पुरे जप्ति स्तामुवाच सरस्वती॥ नीलोठवाच॥ कममावस्थितो भवति किं करोत्यथ कीदृशः
समीपं नयमां तस्य नैकाशक्रोमि जीवितुं॥ जप्ति उवाच॥ चित्राकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकं॥ द्वाभ्यां शून्यतरं विदि

लीलां तरवत्सां सारिक कलाभिलाखेणा राधितत्वादीश्वर्यासं सारात्पुक्ता भवेयमित्यभिसंधाया राधितत्वात्सातदलकूलमेव
वप्रवर्तते। चित्रमेव स्वच्छं स्वस्मत्त्वादिना काशकल्पत्वादाकाशं चिन्त्यंतरमात्मैवाकाशं चिदाकाशमाकाशं च महामूर्तं संज्ञं
तृतीयमस्ति स्वच्छं स्वस्मत्त्वादिना जगति प्रसिद्धेषु तेषु त्रिषु यद्विदाकाशं तद्वत्त्वाभ्यां शून्यतरमत्यंतं सूक्ष्मं विदि॥ अथवा का
शं च मत्तृतीयकमिति अथाकृतमुच्यते॥ द्वाभ्यां शून्यतरमित्यनेन ब्रह्मणो निःप्रपंचत्वमुक्तं। चित्राव्याकृतातिरिक्तप्रपंचाभावात्॥

देशादिति॥ संविद्वित्तस्य देशादेशांतरप्राप्तौ विषयाद्विषयांतरप्राप्तौ सत्यानि मेघाणां त्वकालेन प्रतीयमाना यन्मध्यमस्ति
तदेव विदाकाशं विद्धि नानीहि॥ एतदुक्तं॥ भवति॥ चित्तस्य पूर्ववृत्तौ नष्टाया सुतरवृत्तौ भविष्यां मध्ये यच्चिर्विषयं संधिसाद्विभूतं वै
तत्पक्षयं प्रकाशं तेवत्योर्मध्ये प्रतीयमानत्वात् मध्यमित्युच्यमानं तद्विदाकाशं विद्धीति॥ तथा वसन्नभूमिकानि रूपान्नसरेव स्य
ति॥ अर्थादर्थान्तरं चित्ते याति मध्ये उया स्थितिः॥ निरस्तमननां कासौ स्वल्पस्थिति उच्यते इति॥ उक्तं च महर्षिः संध्योऽखिलवृत्तीनां

देशां देशांतरसौ संविदो मध्यमेव यत॥ निमेषेण विदाकाशं तद्विद्धि वरवीर्णि॥ तस्मिन्निरस्ततिः शेषसंकल्पाप्यति मे
धिवेत्॥ सर्वान्मकं पदं शांतं तदा प्राप्नोथ संशयं॥ अत्यंताभावसंपत्त्या जगतस्त्वेतदाप्यते॥ नान्यथा मद्वरेणाश्रुत्वं उ
प्राप्स्यसि सुंदरि॥

महावाग्वावभासिताः॥ निर्विकारेणाप्येनासौ कूटस्थ इति गीयते इति एवं ब्रह्मात्मत्वं तत्प्रतिपाद्यतद्विषयं योगं तत्फलं वा
हा तस्मिन्निति॥ निरस्तो निःशेषो निरवशेषः संकल्पो नास्म प्रत्ययलक्षणो यया मातथोक्ता एषि गच्छसि॥ इणं वता विति ध
तौ लक्ष्मभमपुरुषैकवचनं॥ प्राप्नोथ वगति प्राप्तिद्वारा मुदयस इत्यर्थः॥ तथा चोक्तं॥ इति हीनं मनः कृत्वा हे ब्रह्म परमात्मनि
एकीकृत्य विमुच्येत योगो यं मुख्य उच्यते इति॥ यदा सर्वाणि भूतानि समाधिस्थानं पश्यति एकीभूतः परेणासौ तदा भवति
केवल इति च

योरी
२०

सर्वात्मकपदप्राप्तावपायमाह॥ अत्यन्ताभावसंपत्त्येति जगतोत्पत्ताभावसंपत्त्यात्पत्तासर्वनिश्चयेनेति यावत्॥ एतस्य
त्मकंपदं मदरेणाश्वित्यादयो यथापत्तिरित्यन्ताः प्राक्तनाग्रंथाः स्पष्टार्थाः क्वचित्किंचिद्वारम्भाय तोतस्मिन्नेवाल्यावरे

अत्यन्ताभावसंपत्त्या जगतस्त्वेतदाप्यते॥ नान्यथा मदरेणाश्वित्यन्ताप्राप्तिरिति सुंदरी वसिष्ठ उवाच॥ इत्युक्त्वा साययौ
देवादिद्यमात्मीयमास्यदं॥ लीलातुली लयेवासीन्निर्विकल्पसमाधिभाक्॥ तत्प्राज्ञाथ निमेषेणासांतःकरणाफे
रं॥ स्वदेहं खमिवोड्डीनामुक्तब्रीडाविहंगमोददशविस्थाभन्नरितस्मिन्नेवावराजये॥ संस्थितं पृथिवीपालमास्थाने
कङ्कराजके॥ सिंहासनसमारुढं जयजीवेति संस्तुत॥ पूर्वद्वारस्थिता संख्यसुनिविप्रर्षिमंडलं॥ पश्चिमद्वारागाशेषराज
जेशमंडलं॥ उत्तरद्वारागासंख्यरथं हस्तस्य संकुलं॥ दक्षिणद्वारागासंख्यललनालोकसंकुलं॥ पपाताथ महारंभा
सातो नरपतेः सभां॥ तद्देशांस्तस्माचारंस्तथातानेव बालकान्॥ अथात्यानप्यपूर्वांश्चिपंडितान् सुहृदस्तथा॥ म
हानदनदीशैलपुरपत्तनमंडितान्॥ द्विरष्टवर्षभूपालं प्राकृत्यानरसो कितं॥ सर्वमा लोक्यसाराज्ञीविस्मयं पर
मं ययौ॥ अथात्युत्थाय साराजीनिनांतःपुरमागता॥ देवीसस्मारविज्ञमिददशचिपुरःस्थिती॥ भद्रासनगतां देवीं ली
खएव एहाकाश इत्यर्थः॥ जीवेति क्रियापदं॥ पपातजगाम तद्वद्वैलीलया प्रागतु भूतदेशादयः पपा लाष्टु विस्थिता॥

मृशपते तालकावदिनः पुरं शास्वानगरं यत्नतं मूलनगरं राजधनीत्यर्थः॥ भद्रासनगतां सिंहासनगतां॥ नृपासनं यत्तद्भद्राशनं
सिंहासनं च तदित्यमरः॥ सुभासनगतमिति वा॥

राम
२०
६७

पञ्चमपेणमरणानंतरं कृणुएव तस्मिन्नेव गृहे कोशे दृष्टस्य प्रपंचांतरस्योत्पत्तावचितदेशकालसाधनाद्यभावात्। स्वप्नप्रपंच
चवन्निष्पात्तं निश्चित्य तद्दृष्टान्तेन संभावितस्य जगन्निष्पात्तस्य निश्चयाय प्रत्युः। प्रपंचांतरभ्रमकारणं यथेत्यादि श्लोकेन पृष्ट
तित इमकारणो द्विविदिते तत्कारणकस्य सर्वस्यापि जगतो निष्पात्तं निश्चेतुं शक्यत इति मूर्तो मूर्च्छितावयवस्सनभवतीत्यमू
र्तः अमूर्तत्वे हेतुः। भ्रमात्मक इति। अस्माभिरगदिन्य इत्यभ्याहार्यः। सर्वोयं प्रपंचो भ्रमात्मक एव तत्र पूर्वभ्रमादुत्तरोत्तरभ्रमो

यथा पत्युरमूर्तोऽस्माभिरगसिर्गो भ्रमात्मकः। जातस्तथा कथय मे जगद्भ्रमनिवृत्तये श्रीदेवुवाच। प्राक्स्मृते भ्राति
मात्रात्मा स ग्नौ यमुदितो यथा। तथा द्वितीयः पत्युस्तो यथैत कथ्यते शृणु। अस्तिकश्चिद्विदः काशो कश्चि संसारमंड
पः। आकाशविशदः काचदलसंज्ञादिताकृतिः॥

पपत्तिरिति सिद्धांते तत्पत्युर्मरणाप्राक्तनप्रपंचभ्रमो यथा पूर्वजन्मविंतात उचितः तथा मरणानंतरभावि प्रपंचभ्रमोऽपि
पूर्वजन्मभावनाया उच्यते इत्युत्तरमाह। प्रागिति। दृष्टान्त एवासंप्रतिपन्न इत्याशंक्याह यथैतदिति। यथैतस्पष्टं भवति
तथा कथ्यते। पद्मलीलयोस्स गतिरेव्राह्मणदंपतितया पूर्वमिव स्थानादिकं दर्शयितुं तदीयं पूर्वसंसारं जीर्णमिदं पतया
वर्णयति हेयत्वाय॥ अस्तिकश्चिदित्यादिना संज्ञाद्यतेनेति संज्ञादनं आकाशोऽसेवनीलत्वात्कोपादलात्मकसंज्ञादनं तेना
ज्ञादिताकृतिराकारेण स्पष्टतया॥ ॥

यो. टी

२१

मेरु रेवतं भस्माया लोके शानामिन्द्रादीनां पुरंश्चः कुडविन्यस्ता एव सालभंजिकाः पुत्रलिकायस्य सतथा मंडपश्चिरकालस्थो वल्मी
कया प्रलोष्टको भवति। तथा संसारमंडपो भिकोणस्थ भूतवल्मीकया प्रपर्वतलोष्टकः। लोष्टः पांशुपिंडः पर्वतकोरो सुस्थिताः। वा
गिनो भूतशब्देनोच्यंते। पर्वत एव लोष्टानिकोणस्थ भूतान्येव वल्मीकानि तैर्व्याप्तानि पर्वतलोष्टानि यस्मिन् सतथा अथ कोणस्थानि
भूतवल्मीकया प्रपर्वतलोष्टानि यस्य सतथा उक्तः॥ जरवोजरयुक्तः अने के पुत्रा मरीयादयो यस्मिन् सतेनेकपुत्रः अनेकपुत्रो जट
रश्च यः प्रजेशो ब्राह्मणस्तस्यास्य दंस्थानां मंडपो तूर्द्धभागोतिर्यगायत महावंशस्थित कीटको भवति। तथा संसारमंडपो पीत्याह।

मेरु संभस्थ लोके शसुरं श्रीशालभंजिकाः कोणस्थ भूतवल्मीकया प्रपर्वतलोष्टकः अनेकपुत्रत एव प्रजेश ब्राह्मणास्य
देवा तमागमिहावंशस्थित वैमानिकीटकः नमो विचारि सिद्धौद्यमशकाहित दुंधुमः सुरसुरादिडर्वालीला कलकलाः
कुलः तत्र कस्मिंश्चिदेकस्मिन् कोणा पवरकोदरे शैललोष्टतले स्त्रे को गिरिग्रामिकागर्तकः ॥ ॥ ॥

राम

२१

६८

वातेति मेव मार्गसौरमार्गयोर्न भवेवातमार्गः प्रसिद्धः यं मार्गमासाधभीमसेनेन प्रदिष्टा अनेकसहस्रगजास्तूनायते स्म वैमानिको
वैमानगामिनस्त एव कीटा वातमार्गा एव महावंशस्तस्मिन् स्थिता वैमानिकी टायस्य सतथा नमो निवासि सिद्धाद्या एव मशको सौराहित
कृतो दुंधुमामध्वनिः यस्मिन् सतथा सुरसुरादय एव डर्वालीला स्त्रे पांतीला कलकलेन लीला कोलाहलेना कुलः तत्र कस्मिंश्चिदि
त्यादिरेषते कथित इत्यर्थः प्राक्तनोयं यमं दर्भः स्पष्टार्थः तत्र कानिचित्पदानि विविच्यंते अपवरकंगमगारः शैललोष्टतले पर्वतलोष्टा
धः गिरिग्राम इति ग्रामनाम सवग्रामः पर्वतस्य निम्न प्रदेशस्थ इति दर्शयितुं गर्तकशब्दः ॥ ॥ श्रीगोपालाय नमः

उपग्रह आलिगिते ॥ वसिष्ठस्येव सदृश इत्यत्रैव शब्दोऽवधारणो ॥ वसिष्ठस्य सदृश एव न उवाच वसिष्ठ चेत्ततः ॥ तैव वसिष्ठसंवंधीतीवः प्रसिद्धवसिष्ठादन्य एवेत्यर्थः ॥ वसिष्ठ इति नाम्नासौ विद्यात इति शेषः ॥ शरलशाद्वले शरलैः पूतिकाष्टाव्यवृद्धैः शाद्वले हरिते पीतदुःशरलः पूतिकाष्टवेत्यमरः ॥ यद्यपि शा

तस्मिन्नदीशैलवनोपग्रहे साग्निः सदाः श्रुतवातरोगः ॥ गोक्षीरवानराज ॥ भया न भिजः सर्वातिथिधर्मपरो द्विजो भूत ॥ वित्ते
वेषवयः कर्म विद्याविभववेष्टितैः ॥ वसिष्ठस्येव सदृशो न उवाच वसिष्ठ चेत्ततः ॥ वसिष्ठ इति नाम्नासौ तस्या भूदिंडुसुंदरी ॥ नाम्ना न्वरु
धती भाग्यभूमि व्योमन्यरुंधती ॥ वित्तवेषवयः कर्म विद्याविभववेष्टितैः ॥ समैव साय्यरुंधत्या न उवैतन्य वत्तया ॥ सचिप्रत्नस्य शैल
स्य सानो सरलमाद्वले ॥ कदविडप विष्टः सनददर्शधोमही पति ॥ समग्रपस्त्रि राराया तमाखेटके ह्यया ॥ तमा लोक्यमही पालमि
द्वितितं वानसौ ॥ ॥

इत्येव ॥ द्दहरित इति शादेन शब्दो न हरितेन तीले देशे शा ॥ इत्येवमाहासरः ॥ पाणिनि रीपि शादोस्मिन्नप्रदेश इत्येवमर्थे न डशादो दूद
ल इत्यप्यमाह ॥ तथापि तस्या वामं भवात शाद्वलशब्देन हरित्वमेव विवक्षितं आखेटके गम्यया ॥ ॥ ॥

हिममेवांभोजनाशकत्वाद्दशनिर्हिमाशतिः पंचत्वंमरणस्यात्यं चताकालधर्मोदिष्टांतप्रलयोत्पद्यइत्यमरः ॥ जीवाकाशतयातीवएवस्त्व

अहोभुरग्या नृपतासर्वसौभाग्यपलालिता ॥ कदाश्चां दशदि कुंजप्रकोहं महीपतिः ॥ पदातिरयहस्यप्रताकाच्छत्रव ॥ मरैः कदामेवा
यवः कुंदमकरंदसुगंधयः ॥ पास्येत्यंतः पुरस्त्रीणीं सुरतश्रीं करतः ॥ इत्यंततः प्रहृत्येव विप्रः संकल्पवानभूतः ॥ स्वधर्मनि
रतो नित्यं यावज्जीवमतं दितः ॥ हिमाशतिरिवां भोजर्जरी कर्तुमाता हृतः ॥ तंतथा चिंतया विष्टं जगद्विजमुपाययौ ॥ आसन्नमराणां
स्य भार्या श्रान्तिमुपागताः ॥ मामप्यराधितवती सा तत्स्वमिवांगते ॥ अमरत्वे पुंडः प्रापं बुद्धे मंसावणोदरं ॥ देवि स्वमंडपादे
वजीवो भर्तुर्मृतस्य मे ॥ मायासीदित्यतस्तस्याः स एवांगी कृतो मया ॥ अथ कालवशाद्विप्रः संपत्वं च पापयौ ॥ तस्मिन्नेव गृ
हाकाशे जीवाकाशतया स्थितः ॥ संपन्नः प्राक्तनानल्पसंकल्पवशतः स्वयं ॥ आकाशवपुरेवौ वीपतिः परमशक्तिमान् ॥

त्वसूक्ष्मत्वादिनाकाशकल्पत्वाद्दशकाशस्तस्य भावस्तत्रातया संपन्न इति स्वपमाकाशवपुरेव सन् प्राक्तनानल्पसंकल्पवशतः परमशक्ति
मानुर्वीपतिः संपन्न इत्यन्वयः ॥ ॥

कंदोदरी।दरीवुकंदोवास्तीत्यमा॥सतेभर्तेति॥सद्विजोभूपत्वमागतःसंनघते।भर्तासंपन्नइत्यन्वयः॥शिवोपार्वतीपरमेश्वरै॥तस्यैव
योप्राक्तनःसंसारसंत्यजतिशंका निरसनेनोपसंहरंतीकलितमाह॥एषइति॥भ्रांतिमात्रकंइतिविशेषमाकाशमिति विशेषणायःस

तस्मिन्विशेषावीभूतेशोकेनात्यंतकर्षिता॥सातस्यब्राह्मणीभायाद्विदयेनद्विधागमत्॥भर्ता॥सहशवीभूतादेहमुच्छ्रज्य
हरतः॥आतिवाहिकदेहेतसाभर्तारमुपाययौ॥तत्रास्यविप्रस्यमुताग्रहाणिभूस्थावरादीनिधनानिसंति॥अघाष्टमं
ति॥अघाष्टमंवासरमासमृत्योर्जीवो गिरिग्रामककंदरस्थः॥देववाच॥सतेभर्ताद्यिसंपन्नोद्विजोभूपत्वमागतः॥
यासावरुंधतीनाम्नाब्राह्मणीसात्वसंगते॥इहेमोकुरुतोरग्यंतौभवंतौमुदंपती॥चक्रवाकाचिवनवोभुवंजातौशि
वाविव॥एषतेकथितःसर्गःप्राक्तनासंस्तुतिभ्रमः॥भ्रांतिमात्रकमाकाशमेवंसर्गोहिभासते॥लीलाग्रवाच॥देविन्वद
वर्तनमिच्छाकथंसंपन्नमीदृशोक्त्विप्रजीवःस्वर्गहेक्रेमावावाप्तिहस्थितौ ॥ ॥ ॥

गोविभासतेसएवमुक्तेनन्यायेनाकाशमर्थमून्यभ्रांतिमात्रकंहीत्यन्वयः॥अनन्वितार्थतयोक्तमाक्षिपति॥देवित्वद्वचनमि
त्यादिना॥ ॥

योरी
२३

अमीवयंयत्रदेशांतरादिद्विदानीमास्महेतोदृक्देशांतरादयोवसिष्ठविप्रग्रहस्यांतःकथंमातिनकथमपीत्यर्थः॥वसिष्ठ
विप्रदेशापेरुपांतरादःकथंमंतिग्रहस्यांतमाडत्तयिष्यवस्थितइति॥कविताऐरावणाऐरावतःऐरावतोभ्रमातगारावणाभ्रम
वभ्राभाइत्यमरः॥ईश्वर्यामिमपरमात्माप्रत्यापरिशानविलसितमिदंबोधमित्यभिप्रायेणपरिहरति॥नाहंमिथ्यावदामिइत्या

तादृग्लोकांतरंसाभ्रस्तेशैलास्तादिशोदश॥कथंमांतिग्रहस्यांतर्पत्रामीवयमास्महे॥मत्रऐरावणोवदभ्रसर्षपाकोणको
टरे॥मशकेतकतंयुद्धंमिहौघैरेणुकोटरे॥प्रप्राक्स्थापितोमेरुर्निगीर्णोभृंगसुन्दरा॥अममंजसमेवैतद्यथेमंदेवितादृ
शां॥देव्युवाच॥नाहंमिथ्यावदामीदंयथावच्छणुसुंदरी॥भेदनंनियतीनांहिक्रियतेनास्मदादिभिः॥संग्रामद्विजतीवा
त्मातस्मिन्नेवस्वसप्रति॥व्योमैवेदंमहीराष्ट्रंयोमात्मेवप्रपश्यति॥

दिना॥नियतीनांजगत्पर्यादानांग्रामद्विजतीवात्मागिरियामब्राह्मराजीवात्माद्योमात्मचित्तशरीराः॥चित्राकाशविदाकाश
मितिहिपूर्वमुक्तंअथवाव्योमात्मानिराकारः॥व्योमैवेदंमहीराष्ट्रंनिस्वत्पमेवेदंमहीसहितराष्ट्रंस्वप्नदृगिवपश्यति॥॥

एप्र

२३

७०

ननु तत्र विधोः पूर्वसंसारविषयास्मृतिः कुतो नानुवर्तते। कुत इयंतद्विपरीतप्रवृत्तिरुदितेत्यत आह॥ प्राक्कनीति। जागरेषु भूतपदार्थविषयास्मृतिः। स्वप्नावस्थायां यथान जायते न्यथा प्रतीतिश्च जायते। तथा पूर्वजन्म न्युभूतपदार्थविषयास्मृतिरस्मिन्नुल्लेखान्भवति नानुवर्तते। पूर्वजन्मभावनाविशेषादन्यथा प्रतीतिश्चोत्पद्यते स्मृतमरणान्तरकरणमिति शेषः। मरणं हि संस्कारलक्षणां स्मृतिं जीवं विप्रमर्जति अतः स्मृतिर्नानुवर्तते इति भावः। कथमांति गृहस्यांतर्गतिवोद्यपरिहारं विशदयति इयमिति सत्यतया वा भासो यस्य स सत्यावभासस्य विद्योन्नः परमात्मा काशस्य कोशो जीवन्वोपाविभूतमंतर्करणांतस्य कोठरे ज

प्राक्कनीसास्मृतिर्लुप्ता युवयोरुदितान्यथा॥ स्वप्ने जाग्रदस्मृतिर्घटदेतन्मरणमंगने। इयमंतःस्थिता भूमिः संकल्पादर्थयैरिव। तस्य सत्यावभासस्य विद्योन्नः कोशकोठरे। परमाणो परमाणौ संति वत्से विदात्मनि। अंतरंतर्जगतीति प्रवि

भानात्मकानुता

म्यंतरे तत्राप्यंतरीयं भूमिः स शैलवनकाननास्थिता संकल्पशब्देन मनोराज्यं कुर्वतः पुंसः कसंकल्पो गृह्यते। अथ वा तस्थिता मनसि स्थिता। अस्मिन्पदेन स्येत्यादेरूपरिसंबंधः। जगदंतर्भवत इत्येतत्तद्विदेव न सर्वत्रेति न मंतव्यमित्याह॥ परमाणो विदित्विदात्मनि ब्रह्मणि परमाणोप न मरणो प्रतिजीवे परमहृत्मांतःकरणोपहितत्वा जीवस्य परमाणुत्वेनालाग्रथ शतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवास विज्ञेय इति श्रुतेः। अंतरंतः प्रतिभासात्रकाणीति जगंत्येवं विधानि जगंति संति॥ संसारस्यानदित्वात्॥ दृष्टेरेव सृष्टित्वात् स्वप्नावस्थायामिति स्मृत्तानां जीगततया गुणकल्पे जीवे तंतर्जगतां दर्शनाच्च प्रतिजीवं मंतरंतर्जगति संतीत्युपपन्नमुक्तं॥ ॥ राम॥

यो-र
२४

अष्टमे दिवस इत्यादि श्लोकत्रयं स्पष्टार्थं विद्विलासैकहृषिणश्चिद्विद्वैकेश्वरपातः कथंतीर्हप्रतिभाशद्वितभांति क्रम इति तत्राह ॥
यथा वदित्यादि मरणद्वारमूर्च्छनामरणमूर्च्छनातां विदात्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वपरिज्ञानमात्मन आवेदयंत्याह ॥ अहो इति एवमा

लीलोवाच ॥ अष्टमे दिवसे विप्रः समृतः परमेश्वरि ॥ गतो वर्षाणो स्माकं मातः कथमिदं भवेत् देसुवाच ॥ देशदैर्घ्यमथा नास्तिका
लदैर्घ्यं तथांगते ॥ प्रतिभामात्रकादन्यद्विद्विलासैकहृषिणा ॥ यथावत्प्रतिभासस्य वसे क्रममिमं शृणु ॥ अनुभूय कृणांती वो मिथ्या
मरणमूर्च्छनां ॥ विस्मृत्य प्राकृतं भावमत्पश्यति सुव्रते ॥ आबोधो हि महाभारे स्थितो ह मिति सुंदरि ॥ हस्तपादादिमान् देहो ममाय
मिति पश्यति ॥ एतस्याहं पितुः पुत्रो वर्षाणि तेनानि संति मे ॥ इमे मे वांधवा म्याम मे दंश्य मास्य दं ॥ इति भाति जगत्यत्र मृतिमोहाद
नंतरं ॥ लीलोवाचा ॥ अहो तु परमादृष्टिदर्शिता देवि मे न्वया ॥ इदानीमहमेतस्यां यावत्परिणता दृशि ॥ नाभ्यासेन विना तावज्जिघ्री
दं देविकौतुकं ॥ सर्गब्राह्मणदंपत्योस्तमानघमहेश्वरि ॥ ॥

शोक्याप्रपंचमिथ्यात्वं विज्ञायां कार्यप्रत्यक्षीकरणदिना तदाद्यां प्रयतते लीलेदानीमिति ॥ अभ्यासेन विनैतस्यां दृशि दृष्ट्या विदानीया
वत्परिणतापक्वा प्रौढा तमविद्यामितावदिदं कौतुकं कुतः हलं भिषि विदारय ॥ सृज्यत इति सर्गः ॥ प्रपंचस्तं सर्गं नेतुं समर्थत्वमित्याह मह
श्वरीति ॥ ॥

राम
२४
७१

लीलायाः स्थूलशरीरेण सगतिरनघनकारणं कर्मापश्यती भगवती ब्रह्मविद्यादातं अयंतदीपं पुण्यं जमा कलयत दत्तुं प्रमाह ॥ अ
चेत्येत्यादिवेत्यादृशपाशद्वादशो न विद्यंते यस्मिंस्तदचेत्यविद्वपंतं नमयी तत्प्रधानां तद्विषयामितियावत् ॥ दृश्यमवगतिं सहसंभूया
अनगलिमवाच्यं ॥ अथवा न गलिमप्रतिबंधकं यथा तथा प्रशपावः ॥ ननु स्थूलशरीरस्य सर्वांतरदर्शनाद्वारभूतगमनप्रतिबंधकत्वं कतद
त्याशंक्याह जगंतीति ॥ मूर्त्तानि मूर्त्तितावद्यवानि भवन्तीत्यमूर्त्तानि मानि जगन्तीति ॥ भवद्विरजैर्जीवैर्मुखाग्रहाद्यर्थाभिनिवेशान्मूर्त्ति

देवुवाच ॥ अचेत्यविद्वपमयीं परमां यावतीं दृशं ॥ अवलं व्येसमाकारमवमुच्यत वामला ॥ एवं स्थिते तं प्रशपावः सहस्रप्रमत्त
र्मलं ॥ अयंतदृशनिद्वारे देहस्तव महार्गला ॥ जगंती मान्पमूर्त्तानि मूर्त्तिमन्ति मुखाग्रहात् ॥ भवद्विरवबुद्ध्यनिर्हेमानी वोर्मिका

मंत्यवमवमूर्त्तवन्त्यवबुद्धानि ॥ यथाङ्गमूर्त्तं मूर्त्तित्वमूर्त्तिरिति ॥ तत्त्वविपरीतग्रहणोदृष्टांतमाह हेमानीति ॥ ^{धिया} उर्मिका धियां गु
लीयकबुद्ध्या अंगुलीयमूर्मिकेत्यमरः ॥ नहि हेममूर्मिका त्वनिपुणातरं बुद्ध्यापरीवक्ष्यमाणं संस्थानविशेषापन्नेभ्यस्तेभ्यो व्यति
रिक्तमुपलभ्यते ॥ अतस्तानियथोर्मिका बुद्ध्या मूर्त्तैर्विपरीतग्रहीतानि तद्यानि राकारणपि जगन्तीति साकारतया भ्रान्तिग्रहीतानि ॥
तस्मान्मूर्त्तस्य शरीरस्य मूर्त्तान्तराप्रतिशेधात् ॥ अप्रपंचोत्तरदर्शनिद्वारभूतगमने गलित्वं युक्तं ॥ ॥

मो १
२५

न केवलं देहः सर्गांतरदर्शनद्वारप्रतिबंधकस्तत्त्वज्ञानप्रतिबंधकश्चेत्याह तवेति तवाकारआकृतिर्वक्ष्यमाणज्ञानाभ्यासं विना
ब्रह्मतामधिष्ठानभूतब्रह्मत्वं नातः ॥ अधिष्ठानब्रह्मव्यतिरेकेणासन्नितननिश्चितइति यावत् ॥ कलनरूपात्मास्थितः कलन
रूपं कल्पनाश्वरूपं तदेवात्माश्वरूपं यस्य सतया तेन कारणेन नानुपपन्नसितद्वयेति शेषः ॥ तथा वक्तुं ब्रह्मद्वयसिद्धे ॥ यावदभ्या
सयोगेन नानातामैदधास्तवान्न न तावदतद्रूपानब्रह्मपरीपश्यसीति ॥ तर्हि भवत्वभ्यतिभिः प्रतिबंधकेशरीरादिभ्रमे स्थिते क
थं तद्रह्मननुभूयत इत्याशंकाह तवेति ॥ यइनेम्मदादयो ब्रह्मसंविज्ञेर्वह्मज्ञानस्याभ्यासात्तत्रज्ञानाभ्यासे तद्विमुपपाता

तावाभ्यासं विनावालेनाकारे ब्रह्मतांगतः ॥ स्थितः कलनरूपात्मा तेन त्वं नानुपपसि तत्र तद्विमुपपाताय इमेत्वस्मदादयः अ
भ्यामाद्रह्मसंविज्ञेः पश्यामस्ते हितत्यदं ॥ अतिवाहिक एवायं त्वादृशे शिवतदेहकः आधिभौतिकया बुद्ध्या गृहीतश्चिन्मावनात्

प्रसिद्धिमुपागतस्तेवयं हितस्मात्ततश्चेयं पश्यामोऽनुभवामः अयमभिप्रायः ॥ ब्रह्मज्ञानाभ्यासपरिपाकादेहाद्यात्मत्वभ्रमक
राभूतवामनालये प्रतिबंधकाभावादस्मदादिभिर्ब्रह्मात्मतत्वं करामलकवदनुभूयत इति ॥ देहस्य कलनरूपत्वमसिद्धमित्याशंका
ह ॥ अतिवाहिकमिति अतिवाद्यते तंतं देशमप्रतिहतया गत्यानीयत इत्यतिवाहिकस्त्वचित्तदेहकः अतिवाहिक एव स्वरूप एव
संवत्वादृशैरशैश्वरकालविपरीतभावनादाधितौतिकया आधिभौतिकोऽप्यमित्येव साकार्या बुद्ध्या गृहीतः ॥ ॥

एम
२५
७२

तद्यतिवाहिकतासहजाचित्त्वे देहं कदायास्यतीत्यत आह वासनेति ॥ ज्ञानाभ्यासेन वासनातानवद्वैतवासनात्मत्वं यद
तेन तस्य स्थितिमेष्ट्यति तदा देहके चित्तदेहके आतिवाहिको भावः अतिवाहिकभावः सत्सह्यभाव इत्यर्थः ॥ पुनरेष्ट्यत्यायास्यति
ठक्कं विषादयति ॥ सुहेति ॥ शुद्धसत्त्वानुपतितं जस्तमोभ्यामनभिभूतं सत्त्वगुणानुगतं अयमर्थस्वप्नदशायां निवृत्तागरेषु
शरीरादिषु च हूपेण विवर्त्तमानं चित्तं ज्ञानाभ्यासाद्वासनातानवेसति ॥ शरीरादिरूपतां विहाय प्रतिभासमात्रात्मकस्वीय

वासनातानवद्वैतं यदा ते स्थितिमेष्ट्यति ॥ तदातिवाहिको भावः पुनरेष्ट्यति देहके ॥ शुद्धसत्त्वानुपतितं चेतः प्रतु
वासनं ॥ आतिवाहिकतामेति हिमतापादिवाचुनं ॥ वासनातानवेतस्मात्कुत्रयन्नमतिदिते ॥ तस्मिन् यो हि सुपाथो
ते जीवन्मुक्ता भविष्यसि ॥

सूक्ष्मरूपतामेति ॥ अतएव जीवन्मुक्तिदशायां प्रातिभासिकं जगदित्याचक्षिरे ॥ यतो वासनातानवेसति चेतस्य गीतं तं वि
लीयते ॥ तस्मात्तत्सिद्धये ज्ञानाभ्यासलक्षणो यत्न आस्थेय इत्याह ॥ वासनेति ॥ वासनातानवे प्रभूते सति न केवलं चेत
तस्य गीतं विलीयते किं तु लभ्यते तज्ज्ञानोदयाद्वंधोपिविलीयत इत्याह ॥ तस्मिन्निति ॥

यो.सी.
२६

एवंज्ञानपरिद्वयपायमभिधायतत्परिपूर्तेः प्राकपूर्वसर्गदर्शनाय यत्कर्मव्यंतस्मारयति। यावदिति ननु बोधो यावन्नहरित
तत्तावत्स्थूलदेहमिह संस्थाप्य प्रपंचांतरमेवेक्षतामिति वदंत्याह तैवो वेदेहस्यापनं विनैव प्रपंचांतरदर्शनमभ्युजात
मिति प्रतीयते। तत्रोपपद्यते। पूर्णानोधादाकाशगमनादेः रजदयेन तेनैव शरीरेण सगोतिरदर्शनासंभवात्सर्गज्ञानाये अपि ह
गलाया आकाशगमनादिसिद्ध्यर्थः प्रयत्नांतरस्थानदर्शनान्नैष दोषः। ज्ञानमार्गो लीलाया आदरातिशयोक्त्या दना

यावन्नहरितस्त्वेष शीतलो बोधचंद्रमाः॥ तावदेहमवस्थाप्य सगोतिरमवेक्षतां॥ लीलो वाच॥ अत्रोपकुटुमे ब्रूहिकं
भ्यासः कीदृशो धवा॥ सकथं प्रोषमायानि पुष्टे तस्मिंश्च किं भवेत्॥ देख वाच॥ तच्चिंतनेन तत्कथनमन्योन्यंतत्त्वबो
धनं रतदेकपरत्वं च तदंभ्यासं विदुर्बुधाः॥ ॥

त
यथाभिधानात्तत्त्वाभ्यासं विनावालेनाकारो ब्रह्मतांगतं इत्यादिनोक्तस्य बोधपूरकज्ञानाभ्यासस्य स्वरूपं तत्प्रकारं तस्य
रिपा कहैव तत्परिपालकफलचक्रमेण पुच्छति॥ अत्रैति॥ अत्र बोधपूरणो योभ्यास उपकुरुते सः क इति योजना। तत्राभ्या
सश्च रूपमाह॥ तच्चिंतनमिति तस्य ब्रह्मणो गुणतः श्रुतस्पष्टिंतनयुक्तिः पर्यालोचनं। तस्यान्यस्मै शिष्यगुणसंपन्नाय
कथनंतत्कथन

राम
२६

७३

एतदेकपरत्वमिति। निदिध्यासनसुक्तं कीदृशोभ्यास इति प्रश्नस्योत्तरमभिप्रेत्याह॥ उदितेति॥ उदितसौदार्येण महत्वेन सौंदर्यं
स्यांसा॥ उदितौदार्यसौंदर्यवैराग्यपरसौवैराग्यसारोगर्भेन त्रयस्यास्तातथोक्ता॥ उदितौदार्यसौंदर्यावासौवैराग्यपरसगर्भिणीवेति त
था आनंदस्यंदिनी आनंदवर्षिणी परे परमात्मनि॥ मंदमध्यमाधिकारिणो ज्ञानाभ्यासे क्रमेण श्लोकद्वयेनाह॥ अत्यंतेत्यादि॥
ना अथवा कीदृश इति प्रश्नस्योत्तरमभिप्रेत्यैतदपिश्लोकद्वयमाह॥ अत्यंतेति ज्ञेयस्य वस्तुनो दृश्यपदार्थस्य इदं जगद्वै
दृश्यसगर्हिोसृष्टादौ वस्तुनोत्यन्त्रमेवाः तत्तदृश्यं सदानास्तं त्याभ्यासं परे परमात्मनि विषये बोधाभ्यासं विदः॥ उदितौदार्यसौ

उदितौदार्यसौंदर्यवैराग्यपरसगर्भिणी॥ आनंदस्यंदिनी येषां मतिरभ्यासिनः परे॥ अत्यंताभावसंपन्नौ तातुर्ज्ञेयस्य वस्तु
न॥ सुक्ताशास्त्रैर्यतं ते ये ते ब्रह्माभ्यासिनः स्थिराः॥ सर्गादावेव नोत्यन्त्रं दृश्यं नास्तेव तसदा॥ इदं जगद्वैति बोधा
भ्यासं विदः परे॥ दृष्ट्वा संभवबोधो हि ज्ञानं ज्ञेयं वक्तव्यते॥ तदभ्यासेन निर्वर्णमित्यभ्यासो महोदयः॥ ॥ ॥ ॥

दर्येत्यनेनोक्तादृढविदितप्रपंचमिष्ट्यात्वान्निःप्रपंचे ब्रह्मानंदे निमग्नचित्ता उन्नमाः दृश्यमिष्ट्यात्वं परिज्ञाया तदाद्याय प्रय
तमाना मध्यमाः॥ जगन्मिष्ट्यात्वं परिज्ञातुं शास्त्रमुक्तिभ्यां प्रयतमाना अवमा इति विवेकः॥ सकथं घोषमाया तीत्यस्योत्तरेम
हदृश्येति॥ दृश्यं दृष्टुरिकालत्रयेऽपि न संभवतीति बोधेन रागद्वेषलोभादीनां तातवेकशब्दे सति वलोदिताभ्यासवलेनाभिव्य
काया सौरतिब्रह्मानंदलक्षणां स ब्रह्माभ्यासपरिपक्वब्रह्मज्ञानाभ्यास उच्यते इति यावत्॥ ॥

यो. १
२७

दृष्ट्या संभव बोध मस्या परिपाक हेतुं सुवत्पुष्टि तस्मिंश्च किं भवेदिति प्रश्नस्योत्तरमाह ॥ दृष्ट्या संभव बोधो हीति ॥ तदभ्यासेन तस्य
दृष्ट्याभ्यासः संभव बोधस्याभ्यासस्तेन तत्पूर्वक ब्रह्मज्ञानाभ्यास परिपाकेनेति यावत् ॥ अपरोक्षज्ञान प्राप्त्या निर्वृत्तिं कैवल्यं
भवति ॥ महानुदयरे श्वर्ये ब्रह्मानंद प्राप्ति लक्षणं यस्मादभ्यासात् समहोदयः इति संकथन मित्यादय एकार्णा विमिवो ब्रूत

दृष्ट्या संभवे बोधेने रगद्वेषादि तानवे रतिर्वलोदि तायासौ ब्रह्माभ्यासः स उच्यते ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ इति संकथनं शु
त्वा तस्यां निशि वरांगते ॥ समाधिस्थान कं श्रुत्या तस्य त्वनिश्चलांगके ॥ तिर्विकल्प समाधानाज्ज हतुः पूर्वसंविदं ॥
तेनैव ज्ञान देहेन च चारु ज्ञप्ति देवता ॥ मानुषी मानुषं देहं त्यक्त्वा ब्रह्मसातदा ॥ देहांतरेव प्रादेशमात्र मानुष संवि
दा ॥ बभूव तु शिवदाकाश रूपिणो व्योमगा कृती ॥

मित्यतः क प्राकृता ग्रंथा स्पष्टार्थाः ॥ कविकिंचिद्विचिंत्यते ॥ जह तु विसर्जितुः पूर्वसंविदं समाधेः पूर्वकालं ज्ञानमहं
मित्येवमाकारं ॥ ज्ञान देहेन ज्ञान प्रधान देहेन ॥ संविदा संकल्पेन ॥ चिदाकाश रूपिणो ब्रह्माकाश रूपिणो व्योमगे प्रा
काशगे धा कृती ययोः ते व्योमगा कृती चिदाकाश रूपिणो ते संविदा व्योमगा कृती बभूव तुरित्यन्वयः ॥ ॥ ॥

एम

२७
७४

वेत्यसंविद्वेदेष्यज्ञानस्यचेत्यश्वभावादेव गतेनचिदृष्टश्वभावात्तस्यसर्वथाधारमविमर्दकत्वात्॥ परिच्छिन्ने ब्राह्मणादंप
तिमंडपाकाशे महांस्यपंचोवर्ततइति॥ तन्मिथ्यात्वनिश्चयायदर्शयितुमावर्णयति॥ एकाणविमित्यादिना॥ कोमलमकक
शंकोप्रलम्बतोमंदवायोरासमतासंगेगासंगेनसुखभोगंदंसुखानुभवदंकोमलमरुदासंगसुखभोगदं॥ मनोवेगेर्मह
सिद्धैर्जितौवालगागमौ॥ वायुगमनागमनेयस्मिस्तत्तथा॥ वातगमागमजयेमनोवेगव्यहरेः॥ नभसिहिवातेनसहर्ग

अथतेललनेलीलालोलेललितलोचने॥ स्वभावाच्चेत्यसं चित्तेनभोहरमितेगते॥ द्वाद्वादशममिसुत्ययांत्यौदह
शतुर्नभः॥ एकाणविमिवोद्धून्नंगंभीरंनिर्मलांतरं॥ कोमलंकोमलमरुदासंगसुखभोगदं॥ मनोवेगमहासिद्ध
जितवातगमागमं॥ पर्यंतस्थितकूष्मांडरकःपेशाचमंडलं॥ नृत्यद्विर्जकिनीसंधैस्तरंगितमिवाक्कचित॥ प्रवृत्तैर्यो
गिनीसंधैश्वकाकोष्टस्वराननैः॥ निरर्थयोजनशतंगत्वागच्छद्विरावत॥ ॥ ॥ ॥

वमांगंतुंचप्रवृत्ता॥ सिद्धामनोवेगत्वात्पूर्वमेवगच्छंत्यागच्छंतिवेत्यर्थः॥ पिशावानामिदंपेशाचंपेशाचंवकूष्मांडमंडलं
चकूष्मांडाभूतविशेषाः॥ कूष्मांडाश्वरूपांसिचयैसाचमंडलंचेतितथापर्यंतस्थितानिकूष्मांडरकः॥ पेशाचमंडलमि
यस्मिस्तत्तथाडाकिन्पोयहविशेषाः॥ तरंगितंसंज्ञाततरंगंप्रकृष्टंनृत्येषुयोगिनीसंबधुतेप्रवृत्तसौ॥ निरर्थनिःप्रयो
जनंआगच्छद्विरितिविशेषः॥ ॥

यो. रि.

२८

२९

वातस्कंधेति॥ मेघमासि रमागयोर्मध्ये वातसांगाच्छ्रुतिवस्थिता ये वातास्तेषां स्कंधा अंशा दृष्टभागाः अथवा वातस्कंधा वायुप्रभेदा
यथोक्तं॥ कल्पतरोः स्कंधाः प्रभेदा इति॥ अथवा वातस्कंधा वातसमूहाः॥ तथा च कीरस्वामिन आहुः॥ स्कंधस्कंधेति चेत्तत्र व्याकुर्वाणा
समुदयदयथासंघातस्कंधाः॥ अपिशब्दमन्यवागेयथास्कंधपराः॥ कृच्छ्रजपायामां सेराजीसमूहे बोधेति॥ ते पुनि जातानि अं
तर्वर्हत्त्रपथगाजलानितं अवोसुतया प्रवदसुरनदीजलानियस्मिस्तत्रथोक्तं॥ चित्रन्यस्तसमाकारचित्रार्पिततुल्याकारामू

वातस्कंध निस्वातांतवंहत्रिपथगाजलं॥ कविनिर्मित्सदनंगायत्रारदुंबुरुं॥ चित्रन्यस्तसमाकारमूककल्पां
तवारिदं॥ कवित्रिरंतरोन्मत्तमातमंडलमालितं॥ अपियोजनं लक्षाणि क्वचित्तुः प्रापभूतकं॥ अविनाशितमः पुनै
ईषद्भर्तोपमं क्वचित्॥ अविनाशिवहत्रेजः क्वचिदक्वचिन्नलोपमं॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कानिः शब्दाश्च कल्पांतवारिदप्रलयमेघायस्मिस्ततथा॥ मातरो ब्रह्मादयः निरंतरोन्मत्तमात्रिमंडलमालितं निरंतरोणानिवि
डेनोन्मत्तमातृणां मंडलेन मालितं संजातं मालं मालाकारमातमंडलमुक्तमित्यर्थः॥ क्वचिद्योजनं लक्षाणि त्रः प्रापानिभूतानि प्रा
णानोयस्मिस्ततथा॥ क्वचि सर्वतः प्राणिरहितानेकलक्षयोजनकमित्यर्थः॥ कालाद्यनोरत्यंतसंयोगइति॥ इव तयोजनलक्षा
णीति द्वितीया॥ इष्टद्वर्मस्य पाषाणाभ्यंतरस्पोपमायस्मिन् तद्वष्टद्वर्मोपमं अविनाशिवहन्महत्त्रेजोयस्मिस्ततथा॥ अतएव

राम
२८

॥ ७५ ॥
कनितेयमं॥

उडंवरफलोदस्यामशका उडंवरोदरमशका सत्क्रमेण तन्त्रायेन भ्रमजगत्रयांतर्गतभूतानां संचयस्समूहोयस्मिन्नेत्रतथाविनं
वैत्याद्या अनुहोनुपरमेत्यंता प्राकृताग्रंथाः स्पष्टार्थाः कश्चित्किंचिद्विद्यते। वरवर्णिगणोऽन्नमन्त्रियोचितया विधुराश्चार्थवर्जि

उडंवरोदरमशक्रक्रमभ्रमजगत्रयांतर्गतभूतसंचयं॥ विनंध्यतद्वरललनेखमुबकेर्महीतलंपुनरीपिगंतुमुघते
वसिष्ठउवाच॥ इति ते वरवर्णिग्यौ ततो ब्रह्मांडमंडलात्॥ निर्ग्रथान्यदनुप्राप्ते यत्र तद्वाह्यस्य दं॥ ततो ददृशातुःसर्गेतत्र
ते सिद्धयोषितौ॥ अदृशे एवलोकस्य मंडपं ब्राह्मणस्य दं॥ चिंताविधुरदासीकं वाष्ट्रकिं त्रंगना सुखं॥ विधस्तत्पूर्वसंस्थानं
विधुदग्धमिव द्रुमं॥ अथ सानिर्मलज्ञानविश्रामासेन सुंदरी संपत्रासत्यसंकल्पासत्यकामा च देववत्॥ चिंतयामास मा
मेतदेवी वेमांस्ववांधवाः॥ पश्यंतु तावत्सामान्यललनारूपधारिणी॥ ततो गृहजनस्तत्र संदृशंगना द्वयं॥ लक्ष्मीगौ
र्घ्यैर्युगमिव समुद्रासितं मंदिरं॥ नमोस्तु वत देवीभ्यामित्युक्त्वा कुसुमांजलिं॥ तत्प्राजप्येष्टशमयिः सार्द्धं गृहजनेन सः॥
देव्यावभवतां श्रेष्ठा विह ब्राह्मणदंपती ॥ ॥

तादास्योयस्मिन्मंडपे सवित्राविधुरदासीकस्तंबाष्ट्रेणासुनाक्लित्रान्यार्हानि त्रंगनानां सुखानियस्मिंस्तत्रथोक्तं विधस्तं विहंत
पूर्वसंस्थानं पूर्वविन्यासोयस्मिन्सतथातं विधुदशानिः सानीलादेववत्सत्यसंकल्पासत्यकामावसंपन्नोऽत्यन्वयः॥ ॥ ॥

वा.मि.
२५

२९

सर्वो जतो तिथिर्जयोस्तो सर्वा तिथी कुलकरो कुलवर्द्धकौ द्विजस्थितेर्द्विजमया रायाः ॥ यद्वा द्विजस्थितेर्द्विजावस्थानस्य स्तम्भभूता

सर्वा तिथी कुलकरो स्तम्भभूतौ द्विजस्थितेः ॥ तावेतौ गृहसु सुहृत्सु सपुत्रपुत्रवांधवां ॥ स्वयं गतौ नः पितरौ तेन श्रुत्यंज
गत्रयं ॥ तद्देव्यौ क्रियतां तावदस्माकं शोकनाशनं ॥ महतां दर्शनं नाम न कदाचनतिः फलं ॥ इत्युक्तवन्तं सा पुत्रं मूर्द्धत
स्थिर्शिपागिना ॥ तस्यास्पर्शेन तेनासौ दुःखदौर्भाग्यसंकटं जहौ प्राह ह्वना संगीतं प्रीतिं तापमिवाचलः ॥ अथान्यो
पितनस्तत्र जहौ शोकं दुःखं तस्मिन् गिरितटे ग्रामे तस्मिन् उपकोटरे ॥ अंतर्दिमापतुर्दृष्ट्वा स्तनसो सिद्धयोषितौ

वाधारभूतौ ते भवदौर्भाग्यसंकटं दुर्भाग्यसंवाधस्तम्भ ॥ ॥

॥ श्रीगोपालाय नमः ॥

॥ ७६

राम
२५

दृष्टांतं संविदः प्रपंचमिष्यात्वे दृष्टांतं सममतयो दृष्टालब्धा इत्यर्थः ॥ ब्रह्मसत्ता ब्रह्मरूपभूता मत्तर्हि दृश्य सत्यजगद्वृत्तानि
ः प्रपंचवालीलास्मीति विनेति ॥ अभ्यासे ज्ञानाभ्यासं विना तवलीलास्मीति भावो भावनायदासंगतो नाभवत् ॥ तदा ते
सत्यसंकल्पत्वं नाभूदिति संबंधः ॥ अद्वैते ब्रह्मणि चित्रवृत्तिनिरोधात्मकयोगप्रतिबंधभूतद्वैतनिश्चयस्य प्रविलयादय

देव उवाच ॥ ज्ञेयं ज्ञातमशेषेण दृष्ट्वा दृष्टांतं संविदः ॥ ईदृशी यंत्रस्रशक्तिः किमन्यददृच्छसि ॥ लीलोवाच ॥ मृ
तस्य भार्तृजीवोसौ यत्राज्यं करोत्यसौ ॥ तत्राहं किन्नतैर्दृष्टादृष्टास्मीह सुतेन किं ॥ देव उवाच ॥ अभ्यासेन विना वसे
तदा ते द्वैतनिश्चयः ॥ नूनमसंगतो नाभूनिः शेषं वरवर्णिनी ॥ लीलास्मीति विनाभ्यासं तव नासंगतोऽभवत् ॥ य
दाभावस्तदा सत्यसंकल्पत्वमभूत्तने ॥ अद्यासि सत्यसंकल्पासंपन्ना तेन मां सुतः ॥ संपश्यत्वित्यभिमतं फलितं त
व सुंदरी ॥ इदानीं तस्य भार्तृस्त्वसमीपं यदि गच्छसि ॥ तत्रेन व्यवहारस्ते पूर्ववत् प्रवर्तते ॥ लीलोवाच ॥ अहो हंत जग
न्मातर्मया स्मृतमिह धुना ॥ ममेदं राजसंजन्म न तमो न वसात्तिकं ॥ ॥ ॥

सत्यसंकल्पासंपन्नासि ॥ सरस्वती प्रसादसमादिता स्पर्शयोगलब्धालौकिकप्रभावालीलानुस्मृतपूर्वजन्मावलिरुप
न्नपरमनिर्वेदासंसारस्यात्मना रुदिति हेयत्वज्ञापनाय पूर्वजन्मानि वर्णयति ॥ अहो इत्यादिना ॥ वत इति खेदे ॥ इदं वर्तमानं

॥ नमराजसेखोणनिर्दिष्टं ॥

वा.शि.
३०

ब्रह्मणः कमलासनादेस्तत्कल्पादाववतीर्णाया मनुष्यलोकापेक्षया लोकांतरं विद्याधरस्थानां तदेवाज्यं कमलं तस्मिन् भ्र-
मरीविद्याधरलोकवासिनी चर्यः॥ करंजो नकुमालाद्यवृद्धः॥ विरिविल्यो नकुमाल करंजश्च करंजक इत्यमरः विहंगपापक्षि

ब्रह्मणस्त्ववतीर्णाया अष्टौ जन्मशतानि मे॥ नाना योनी न्यतीतानि पश्यामीवाधुना पुनः॥ संसारमंडले देवि कश्चि-
द्विदं भवं पुरा लोकांतराज्ज्वभ्रमरीविद्याधरवरांगना॥ उर्वासना कलुषिता ततो हं मानुषी स्थिता॥ संसारमंडले न्य-
स्मिन्यन्नगेश्वरकामिनी करंजकुंजं वीरकदेववनवासिनी॥ पत्रांवरधरी श्यामा शवर्यहमथाभव॥ विहंगा वैरिवि-
न्यस्ता वागुणविपिनावनौ॥ क्लेशेन महता क्षिन्ना अधमा वासना इव॥ करिंका क्रोडशय्यासुविश्रांतमलिना सह

पप्रकुमलकोशेषु मुक्तकिंजल्क्यारहः॥ ॥

या वैरिविन्यस्तनागुणलुब्धकविन्यस्तजालानि वागुणमृगबंधनीसुकोर्योऽत्रासंभवा न्नगृह्यतो विपिनावनौ अरण्यभूमौ
करिंका कमलमध्यवर्तिवीजकोशः॥ करिंका नां क्रोडनिमध्यप्रदेशास्त्रान्येव शय्याः करिंका क्रोडशय्यासासुकुप्रलौ-
मुकलं॥ मुक्तकिंजल्क्या मुक्तकेसरया लिन्या मया विश्रांतं॥ ॥

राम

३०

७७

अस्त्रीत्वं पुंस्त्वं देवफलं तद्वा नृणां समाः संवसगन् शाद्वली शश्वती भूस्तथा तण्डलदोला शाद्वली दलदोला तस्यां आंदो
लनेन चलनेन ददित्वा आंदोलनददित्वा तालहर्षा दुर्मर्षि अत्र विषयतश्चासंसारसरितोलहरीविवक्षिता उर्वारो वा तोयस्य
सा उर्वारो वा तोयस्य वा सौतरणी वनोस्तस्या सरांगमनं ॥ तत्क्रमेण तन्मया येन दीर्घसरितश्चंचलो म्यति विषममुद्यमाना

ततो स्त्रीत्वं फलं तद्वा नृणां परिपाकतः ॥ राजा ह म भवं श्रीमान् सुगणेषु समाः शनं शाद्वली दलदोला यामांदोलनददित्वा
तां मशकस्य मया सद्यस्थितं मशकया सह ॥ योनिष्वनेकविधः खशतान्विता सुभ्रांतं मया वडविमर्दसमाकुला सुभ्रांतं
सारदीर्घसरितश्चंचलया लहर्षा उर्वारो वा तलहरी शरणक्रमेण ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ एवमाकथयंत्यौ ते ललने ललिता कृ
ता ॥ उत्पेतुना भो हरयोगचंक्रमणक्रमैः ॥ विनिर्यस्यत तः सर्पाश्च स्रग्द्वितीयकं ॥ अंतपुरे ददृशुर्भूरिति वीवि
निर्यतो ॥ ॥

याः प्रचंडवायुमध्यवर्तिनो काकायाः गमनन्यायेन संसारदीर्घसरितो विषयतश्चालक्षणाया लहर्षा योनिष्वावर्तु
त्वा सुभ्रांतमित्यर्थः ॥ ७ ॥ सेतुर्ब्राह्मणमडं पाद्वर्ध्वा जंगमः योगप्रयुक्तं च क्रमणं तत्क्रमैः ॥ आद्यप्राग्याद्वितीयकं पप्रनृप
संवंधिनं ॥ ॥

पुनरपि लीला सरस्वत्योऽप्यपंचमिष्यात्बनिश्चयाय दृष्ट्यादकप्रवृत्तिप्रतिपदानाद्यर्थस्ततः पुनरित्यादि राख्यान समाप्तिपर्यंतो
ग्रंथसंदर्भः प्रायेण स्पष्टार्थः । तत्र कानि विद्वि विमंते । विवित्रमहं संभोपि संसारे मिष्येति दर्शयितुं प्रपन्नपतिमंड पाकाशभां
तरंगतं संसारतरहेतुस्य सादोपयुद्धस्यावर्तनीयत्वमिति ज्ञेयं ॥ अवस्कंदनमागमनं राष्ट्रशोषणं वा । साम त्रैलोक्ये मिद्वः साम्ना

स्थितं पुष्टमराकीर्णं महाराजं महाशवं । ततः पुनर्विनिर्गत्य योगस्थादिमयोगिनी ॥ विवेशाभर्तुं संसारं लीलातद्विषममन्विता ॥
तस्मिन्नंतरे तस्मिन्मंडले मंडितावनौ ॥ वक्रो वस्कंदनरुष्टिसामं तोदिकभूमिपः ॥ कस्मिंश्चिद्विततारणे द्वितीयाकाशभीष
णो ॥ सेनाद्वितयमकुर्वंसौ म्पद्वितद्विप्रोपमं । महारंभवनं मध्यस्थितराजद्वयान्वितं ॥ युद्धसज्जं समुन्नद्धमिदमग्निमिवाहुनं ॥
लीलावज्रमिद्वीवसंदर्शनमस्थिता ॥ अथ प्रवृत्तः प्रसमं प्रलयार्णवरं हसा । सेनयोः शस्त्रसंपातः किरन्नलविद्यतः प
तसमदमानंगकंपितो वीचलज्जलः ॥ यंत्रपाषाणवक्रो यद्दूरविडुतखेवरः ॥ ॥ ॥

द्विकस्तवासौ भूमिपश्चेति तथोक्तः ॥ सौम्यं सुंदरं । महारंभेण महायुद्धं भेगाहेतुना घननिविडं महारंभवनं युद्धार्थं सज्जं सन्नद्धं युद्धस
ज्जद्वंद्वीमं । हसावेगेन किरनविद्धिपन अतलविद्युतः ॥ अनलापवायुश्च संघट्टाविद्युदाकारवद्विद्युतः ताः किरन्प्रतडिः समदमानौः
कंपितायाः सुव्यं वलंति जलानि यस्मिन्संपाते स तथा ॥ यंत्रघेरितपाषाणैश्चक्राणामोद्ये श्वदूरविडुताः खेवरा देवादयो यस्मिन्सतथा ॥

दुरोद्धीनानिदुरोद्धतानि कवंतिविकसंतिवयानिषड्खंडनितैस्तारकितंसेजातता एकमंवरमाकाशंयस्मिन्सतथावज्जमुष्टीति॥
वज्जमुष्टिमियेविनिष्टेषाःसंपेषणनितैःपिष्टाशूर्णितासद्वटकंकटाःसाधुमटकववायस्मिन्सतथा॥७२॥द्वःकंकटकेजगारःकवचो
स्त्रियामिप्सरः॥ नारायणांसर्वलोहसयबाणांनो वर्षेणपेववतवारीणितानिददातीतिनाराचवर्षवरवारिदानिवीरपूणवीरसमूहा

दुरोद्धीनकवत्पङ्कखंडतारकितोवरः॥ कज्जमुष्टिविनिःपेषपिष्टसद्वटकंकटकः॥ नाराचवर्षवरवारिद्वीरपूरमन्त्राभ्रमभ्रमवि
वृत्तकबंधवहीकल्पांतकालश्चवेगविवर्तमानमातंगशैलवलितोरणसंभ्रमोभूत्॥ ॥ ॥ श्रीगोपालाघनमः

तएवमहर्षिभ्राणिनाराचवर्षवरवारिदानिवतानिवीरपूरुषमत्रभ्राणिचतेषांसंभ्रमादिनृत्ताःप्रनर्तनाकबंधवर्हिणःक
बंधमधूरायस्मिन्नराणंसंभ्रमेसतथा॥ अथवामद्याभ्रेभ्योनिमित्तेभ्यःसंभ्रमेणविनृत्ताःकबंधवर्हिणोयस्मिन्सतथा॥ कवं
धोमूर्द्धरहितःक्रियायुक्तोदेहःकबंधोस्त्रीक्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरमित्यमरःवेगेनविवर्तमानाःभ्रमंतोपेमातंगाःशैलागज
पर्वतांतैःवलितःसंबंधः॥ ॥

यो. ही.
३२

त्रिशतं भागस्पदिनस्पाष्टौ भागायस्पांशोष्टभागो दशा शेषोयस्परवेः सोष्टभागदशाशेषः सचासौ प्रकृष्टतापेन मधुराकृतिश्चेति त
थोक्तः ॥ यद्वा अष्टभागदशाविशरणावस्थासाशेषोयस्परसोष्टभागदशाशेषः सचासौ प्रतापश्वतेन मधुरादर्शनीयाकृतिरकारोय
स्यसतथोक्तः ॥ वीरपद्मे तु द्वादेव शत्रुभयजनकः प्रभावः प्रतापः अष्टौ भागायस्परसोष्टभागः दशा मरणदशा शेषोयस्परसदशाशेषः
अष्टभागश्चासौ दशाशेषश्चेत्यष्टभागदशाशेषः सचासौ प्रतापमधुराकृतिश्चेति तथोक्तः ॥ अथवा अष्टौ भागा यस्पां दशायां

एवमत्याकुले युद्धे सास्फोटमटसंकटे ॥ अष्टभागदशाशेषप्रतापमधुराकृतिः ॥ शास्त्रद्वारा हतो वीर इवाकस्तनुतां यधौ
अथ सेनाधिनाथाभ्यां विचार्य सह मंत्रिभिः ॥ हतापरस्परं दत्वा युद्धं सक्रियतामिति ॥ ततोऽङ्गभयोनेऽः प्रतिघ्नितदि
श्रुत्वाः ॥ विनिर्यंतुं प्रवृत्ते रणारण्यपादलद्वयं ॥ अथ वीर इवाकः कालेनास्मितो रविः ॥ ततोऽङ्गभयोनेऽः प्रतिघ्नितदि
समुपस्थिते ॥ लीलापतिरुदारात्मा किंचिद्वचनमना इव ॥ प्रातः कार्यं विचार्य मंत्रिभिर्मित्रैर्विदेः ॥ निद्रां सुहृत्
मारे मे गृहे शशिकण्ठमले ॥ ततस्ते दिव्ययोगिन्यो राशो विविशतुर्गृहं ॥ ॥

सासे प्रोयस्परवीरस्येति विग्रहः ॥ यद्वा अष्टभागदशाविशरणावस्थासाशेषोयस्परप्रतापस्यतेन मधुरादर्शनीयाकृतिर्यस्य स
तथोक्तः ॥ शेषः शास्त्राशमउपशमनं इति धातोर्लङ् वङ् वचनं वीरो विउधिरौ कित्वादा रक्ते भवति ॥ अतो घोराधकारसमूह एव ना
सीरं सेनाग्रं यस्य निशीथराजस्य सतथोक्तः ॥ तस्मिन् दारात्मा उन्नमचित्रः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एम
३२
७८

कोमलेतिमृडः कोमलोमंदो मंगलसौगंध्यो निर्मलमौरभश्चमृडमंदारसुष्पाणां मातुतोयस्मिन्नगहेतव्येतिविग्रहः। निशंदो
त्रकिरणाः आकाशदितः सुखितः पुष्पाणां हारो यस्य स पुष्पाहारः पुष्पाधार इति क्वचित्तत्रमालाकार इत्यर्थः॥ उत्फुल्लं विक

कोमलामलसौगंध्यमृडमंदारमारुतं तत्त्वभावेणानिशान्नपेतरवरांगनं तयोर्देहप्रभापूरैः शशिनिः स्थान् शीतलैः। आ
काशदितो सौवुधैराजो हितश्चामृतैः॥ आसनद्वयविभ्रातंसददर्शांगनाद्वयं सभूपालोयसंचिंत्य सुविस्मितमना क
रात्॥ उत्तस्थो शयनाच्छेषादिव वक्रगदाधरः पुष्पाहारश्चोत्फुल्लं जग्राह कुसुमांजलिं॥ भूमौ विवसने शुद्धे वक्षप प्रा
सनो नृपः जनघेतां जनदौ स्थित्यदाह दोषशशिप्रभो देव्यो वाघांतरतमो विश्वरारविप्रभो तयो रुक्तेति तस्माज्जपा
दयोः कुसुमांजलिं लीलायै भूपजन्मायव कुसुमं विणामीश्वरी बोधयामास पार्श्वस्थं स कल्पेन सरस्वती योगिन्यो
सुतते दृष्ट्वा प्रणम्य कुसुमांजलिं तयोः पादेषु संत्यज्य विवेश पुरतो नता॥ उवाच देवी हे राजन कथं कस्य कुतः कदा इह जात

सितं विवसने विवस्त्रे देशे वस्त्रास्तरणरहिते देशे इत्यर्थः जनदौ स्थित्येति जनानां दौ स्थित्यं जनादिदोषदुष्टस्थितत्वं तेनाग्निना
दाह एव दोषः तच्छेदकशशिप्रभे ब्राह्मणत्वेति वाघांतरपदार्थविषया ज्ञानांधकारविश्वकादित्यप्रभे॥ तयोः पदयोरिति संबंधः
दयोरिति द्विव

यो. १
३३

वकुंशो क्रोमीति यत अयं सुप्रससाद इति संबंधः। दोः छाया द्वादितावनिर्भुज छाया संखादित भूमिः सम्पद्य कृत भूमिरित्यर्थः।

३३
द्यौषु प्रत्यसा दोयं भवत्योरपि यत्पुनः॥ वकुंश क्रोमितदिदं श्रूयतां जन्म प्रत्यभोः॥ आसीद्विष्णुः कुर्वंशस्यो राजा राजीवलो
चनः॥ श्रीमान् कुंदरथो नाम दो छाया द्वादितावनिः॥ तस्या भूदिंडविदाभः पुत्रो मद्रथाः॥ तस्य विष्णुरथः पुत्रस्तस्य पुत्रो
मनोरथः॥ अयमस्मत्सुसुतस्य पुत्रः पूर्णामला कृतिः॥ महर्षिः पुण्यसंभारैर्विहरय इति श्रुतः॥ जातो मातुः सुमित्राया गो
थाश्विगुहोपरः॥ पितास्य दशवर्षस्य दत्त्वा राज्यं वनं ययौ॥ पालयामास भूपीठं ततः प्रभृति धर्मतः॥ इत्युक्त्वा संस्थिते
तु श्रीमंत्रिन्यथ नृपे तथा॥ कृतांजलौ न तमुखे वद प मास न स्थिते॥ राजन स्मरविवेकेन पूर्वजाति मिति स्वयं वदंती मू
र्ध्नि पस्पर्शातं करेण सखती॥ अथाहर्दंतमो माया राशौ स्य स्वयं माययो॥ संस्मार पूर्ववृत्तांतमंतः॥ स्फुरदिव स्थितं अ
न्यदेहैकं गतं सलीलाविलसितान्वितं॥ उवाचात्मनि संसारे वत मायेयमागता॥ परिज्ञाता प्रसादेन व्योवर्षाणि मम
ति॥ स्मराम्पनेकं कर्माणि मित्रबंधुपरिद्वन्द्वान्॥ ॥
तमसो बद्धुर्बद्धकारित्वा दर्शनाय विशेषणं॥ मायेति॥ लीलाया भार्याया विलसितैर्विलासैरन्वितं लीलाविलसितान्वितं॥
आसमता न्नता व्याप्ता आतता॥ ॥

राम
३३
७

लोकोपतइति। लोकोदेहः तस्मिन्नास्फारोभूः शोक्ममर्थविशदयति॥ तदेवेति॥ व्यवहारभ्रमैराततं व्याप्तं व्यवहारभ्रमाततं प्रतिभानमेवले
शतोदशयति॥ वयसइति॥ सतायुर्वैपुरुषइत्युक्तायुषः संवंधीति सप्तनिर्वर्षाणिसप्ततीतानीति प्रतिभानं जातमिति संवंधः किंतिर्विस्त
हत्तमित्याकांकायां वस्तुतस्त्वित्यादिनाश्लोकद्वयेन न दाह॥ तत्त्वदृष्टिमवलं व्याहृतवपश्यसीति प्रकचसि विस्फुरासाइदानीमपन

ज्ञप्तिमुवाच॥ राजनमृतिभर्त्रामोहमूर्खायाः समनंतरं॥ तस्मिन्ब्रोकातवातीतेतस्मिन्नेवमुहूर्त्तको॥ तस्मिन्नेवगहेजातः स
र्गोयं स्पृशविभ्रमः॥ तवमायाविनासेरैवचेतसिनिर्मलाकाशनिर्मले॥ प्रतिभानमिदं जातं व्यवहारभ्रमाततं॥ वयसः स
मतीतानि नमवर्षाणिसप्ततिः॥ यथास्वप्नमुहूर्त्तैते संवत्सरशतभ्रमः॥ तवमायाविलासेन तथायं जाग्रतिभ्रमाः॥ वक्त
तस्मिन्जातोसिनमृतोसिकदाचनमुद्विजानतपस्वशांतआत्मनितिष्ठसि॥ पश्यस्यथैतदखिलं नवपश्यसि किंचन।
सर्वात्मकतयानित्यं प्रकचस्यात्मनात्मनि पस्तमुद्वमतिर्मूर्खो ब्रह्मो न वितते पदे॥ वज्रसारमिदं तस्य जगदस्य सदेवम

सविद्वदृष्टिस्तत्त्वार्थं न द्विपरीतदृष्टिहातार्थं न विद्वदृष्टिं वर्णयति॥ यस्तुमुद्वमतिरित्यादिना दीर्घस्वप्नमित्यतः प्राकृतेन प्रथमं संदर्भे
ण संबोधनवितते संव्याप्ये पदे वस्तुनिष्ठः प्रसिद्धः वस्तुतो सदेव जगत्स्य मूढस्पृष्ट्या सत परमार्थसाद्ब्रजसारं वासि वज्रस्य सार
इव सारः स्थिरांशो यस्मिन् न तत्रथा॥ ॥

यो-ही-
३४

वेतालोत्रवालेन स्वच्छायामारोपितो विवक्षितः मृतिपर्यंतः खदो मरणापर्यवसायिः खंददद्यथा ससदिवाभाति। तथा मूढमतेर्जग-
त्सत्याभंभवति। तापोमरुभूमिगतः। भ्रमतो भ्रमात्। कटककल्पनायाः। अधिष्ठानभूते कतके हेन्निविषये अच्युत्य न स्या संजात-
विज्ञानस्य कानके कनकविकृते कटके कटकतमिः। कटको यमिति विपरीतज्ञानमेवास्ति मनागपि हेमधीर्नास्ति। नाय-
कटकः किंतु हैमैवेति प्रमितिर्नास्तीत्यर्थः। यथा यंदृष्टं तस्य धातुस्य अधिष्ठानवस्त्राणां भिन्नस्य यंदृश्यदृक् दृश्यभ्रान्तिरिवास्ति अ-

यथावालस्य वेतालो मृतिपर्यंतः खदः। असदेव सदाकारं तथा मूढमतेर्जगतः। ताप एव यथा वारि मृगाणां भ्रमतो भवेत्
। असत्यमेव सत्याभं तथा मूढमतेर्जगतः। अच्युत्य न स्य कनके कानके कटके यथा। कटकतमिरेवास्ति न स नागपि हेमधीः।
तथा ज्ञस्य पुरागानगतागो इमासुरा। इयंदृश्यदृग्वास्ति न चान्यापरमार्थदृक्। दीर्घस्वप्नमिदं विश्वविहंतादि संयुतं।
अजात्रान्ये स्वप्नपुत्रा यथा मीना गता स्थिताः। अस्ति सर्वगतं शांतं परमार्थघनं शुचि। अचित्य चिन्मात्रं च पुरमाकाश-

न्यापरमार्थदृक् अस्ति नेन दृश्यं किंतु ब्रह्मैवेति प्रमितिर्नास्तीत्यर्थः। नगः पर्वतो दृक्को वा। नागो गजः काटवेयो वा। एवं हेयामज्ञाद्विद्विष्टं
दर्शयित्वा पादेषां तत्तद्विष्टं प्रपंचयति। दीर्घस्वप्नमित्यादिन। अत्र न गतिश्च प्रदुष्टं न्ये स्वप्नदृष्टाः पुरुषा यथा मिथ्या तथा ज्ञात-
पुंसो न्ये मीपुत्रा मिथ्ये वा परमार्थश्च नतः। घनं चेति परमार्थघनो घनं निरंतरं। अचेत्यचिन्मात्रं च पुरविषयविन्मात्रं च तत्परमाकाशं पंचमं
सर्वगतं त्वं निरंकुशमिति वक्तुमाततमित्युक्तं॥

एम
३४

७९

सर्वं गच्छति जानातीति । सर्वं गं ॥ त सर्वमिति वाधायां सामानाधिकरण्यं सर्वत्मकं । सर्वेष्वात्मस्वरूपमनुस्यूततयायस्य त सर्वत्मकम् ॥
हे राजन्ने प्रपद्यं ॥ लीलार्थं लीलायाः प्रपद्यमिच्छात्वे दृष्टान्तसिद्ध्यर्थं । अथवा लीलार्थं लीलाप्रत्ययार्थमेवमुपवर्णितः । दृष्टान्तदृष्टयः प्रप

तत्सर्वं सर्वशक्तिसर्वसर्वात्मकं स्वयं । यत्र यत्र यथोदेति तथा लोतत्र तत्र वै । तदेव मेघराजं स्वं लीलार्थमुपवर्णितः । स्वस्मिन्ने
सुगमिच्छावोदृष्टादृष्टान्तसंविदः । विहरय उवाच । समापि दर्शतं देवि मोघं भवति नार्थिना । महाफलप्रदाया सुकथं तव भवि
ष्यति । अहं देहमिमं त्यक्त्वा तं देहं प्रपन्नामकं । कदायास्वामि वरदे तन्मे कथय तत्त्वतः । देव उवाच । अस्मिन् रावरे राजन् सर्व
यं भवता धुना । प्राप्तव्यं प्राकृतं रात्यमेतत्स्वत्यरुमेव ते । वसिष्ठ उवाच । प्रसूतेति कथायावन्मिथो मधुरमधिगोः । ताव
त्प्रविश्य संभ्रांतमुवाचोर्दस्थितो नरः । देवपट्टिशचक्रासि गणपरियवृष्टिमतः । महत्वरिव लं प्राप मेकागविहोद्धतः । नगल
गसंकाशे लग्नो ग्निर्मासिदिरूढः । दहंश्चटचराः स्फोटैः पातयत्कृतमात्महान् । कल्पांबुदबद्धतुल्यामोघं भूम्ह महाइयः । वा

मिथ्यात्वे दृष्टान्तनिश्चयादृष्टालम्बा इत्यर्थः । पट्टिशगुभयतो धार आयुधविशेषः । परिघो मूलेति वज्रो लगुडः । नगः पर्वतः । कल्पांबुदब
द्धतुल्या प्रलयमेघसमूहतुल्याः प्रोद्धमर्तप्रकर्षणोद्धमर्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

यो.री
३५

पुत्रः कर्कशः आसमंतादवः शब्दो यस्य स पुत्राखः उदभूत उद्भूतः आशादिशः बृंहतां गर्जतां तरसिनां वलवतां द्विणो नराः
सहो वलवीर्याणि स्थीमसुष्मः सौर्ध्वै तमराः पदाक्षरसिनां जववतां रहस्यस्वीतुरयस्य ददत्यमराः चटचट हल हलेति च शब्द
तुकारौ चटचटास्फोटैर्हल हलारवैश्च सहधनुषां कुंजराणां च कोलाहल उदभूदिति पूर्वैर्णान्वयः भातायनं गवाक्षं वातायनं गवा

ससंभ्रमं वदत्येवं पुत्रेषु पुत्रपारखः उदभूत्युपनाशा बहिः कोलाहलो महान् वलादाकर्णकुक्षां नाधनुषां शरवर्षिणा
बृंहतामतिमत्तां कुंजराणां तरसिनां पुरे चटचटास्फोटैर्द्वलतां जातवेदसं पोरणां दग्धदाणां महाहलहलारवैः अथ
वातायनादेवो मैत्रीराजा विद्वरथः ददधुः प्रोद्य सन्नादं महानिशि महापुरं प्रलया नलसंक्रुक्च सप्तैकार्णविरं हसा
प्रां पिरवलेनो ग्रकल्पमेघतरंगिणा कल्पांतवद्वि विगलन्ते रुमंदरभासुरं दधमानं महाद्वालाजालैरं वारप्रकैः

होस्त्रीत्यमराः एकश्चासावर्णविश्वेकार्णवः सप्तवासावेकार्णविश्वसप्तैकार्णविस्तस्परं हृद्भव रं होवे गोयस्य तत्तथा उ
ग्राये कल्पमेघाः प्रलयमेघाः तद्वतरंगाः तत्तुल्याकारयस्मिन् पस्वलेतुङ्गकल्पमेघतरंगितेन कल्पांतवद्वि विगलन्ते रुमंद
रभासुरं कल्पांतवद्विनादधत्वादिगलन्तौ विभ्रस्पंतौ गौमेरुमंदरौ तद्वद्भासुरभासनशीलं ॥ ॥ ॥ श्रीगोपालाय

एम
३५
८२

मुष्टिग्राया ये महा मेघागर्जगर्जना नितद्वघा निसंतर्ज्जनानितैर्ज्जितैरभिवृद्धैः॥ यद्यमुष्टिग्रायामहा मेघगर्जतद्वघा नानिसंत
र्जनानितैरुर्ज्जितैः कलकलारावैः कोलाहलनिश्वनैः कोलाहलः कलकलइत्यमरः कलकलेति शब्दानुकारोवाः मांसलैसां इ
रित्यर्थः॥ कलकलारवैः दस्युजल्पितैः श्वघोरमिति संबंधः॥ अथवा दस्युजल्पितैर्हेतुभिमंसिलैः कलकलारावैः श्वोरमित्यन्वयः॥ त

मुष्टिग्राय महा मेघागर्जसंतर्जनोर्ज्जितैः॥ घोरं कलकलारावैर्मांसलैः दस्युजल्पितैः॥ तडल्मुकरवंडो ग्रताशतरलितां वरं
अंगारारशिनिपतन्नरनार्यग्रोदनं॥ एतस्मिन्नंतरोजमहिषीमत्रघोवना॥ अनुयाता वयस्याभिविवेशभयविकला अथत
सावयस्यैकाराजानंतं यजिज्ञपत्॥ देवदेवी समायाता पलाय्यांतः पुरांतरात॥ राजदारादृतास्ते तेवलवद्विउदपुष्वैः॥ अंतः पुरा
धिपाः सर्वेः पिष्टाः शत्रुभिरुद्धतैः॥ दूरेणाशंकमायातैः परैर्नः पुरमा दृतं इत्याकर्णविलोक्यासौ देव्यो युद्धाययास्पतः॥ ४॥

तडल्मुकेति तरंति तरसतलं घयंति यात्पुल्मुकरवंडो नितान्येवो ग्रतानुपन कृत्राणि ताभिः तरलितं लुलितं अंवरमाकाशं यस्मि
त्पुरो॥ तन्नथा॥ यथातुः क्षीरश्वामिनः प्रेषोलितस्तवलितोलुलितंतोलिभावपीति अंगारारशिनिपतन्नरनारीणासुग्रवं
दनं यस्मिन्नतन्नथा॥ वयस्याभिः सखीभिर्व्यजिज्ञपत् विद्यापितवती॥ ज्ञावबोधन इति धातोर्लु नपिष्टा श्रुतिताः अविद्यते शंका
यस्मिन्नकर्मणि तदशंकं॥ आदृतमपदृतं देव्याविति संवोधनं॥ ॥

यो.टी.
३६

षष्ठदी भ्रमरी। कंदरादर्याः इयमहंकस्मास्थिता इयमत्समा कस्मास्थितेति यावत्॥ नन्विषंयोगप्रभावासादितामात्रषशरीर्या
ब्रह्मासमानभवतीत्याशंकाहायासेति॥ आत्मात्ररेवद्वावनाभावितेनत्वद्वात्सदृशतयाकल्पितत्वात्॥ लीलात्वसमास्थितेसुता
मभिप्रेत्याह॥ यादृगिति॥ तमेवार्थतसदृशमेवार्थमित्यर्थः॥ नन्वियंलीलाकल्पिताचेदश्रुक्तिरज्ञतादधिव्यास्याविसंवादः कथंनजायतेत्याशं

रूप्यतांममभार्येयंयुष्मत्पादाज्वषष्ठदी॥ इत्युक्तानिर्ययौराज्ञाकोपाकुलितलोचनः॥ मत्तेभनिर्भिन्नवलकंदरादिवक्त्रेसरी॥ लीला
लीलांददशायिस्वाकारसदृशाकृति॥ प्रतिविंबमिवाद्यातामादर्शेवामुदर्शनं॥ प्रबुद्धलीलोवाच॥ किमिदं देविमेवूहि क॥ ॥
स्मादहमियंस्थिता॥ यासाहमभवंपूर्वकथंसेयमहंस्थिता॥ जप्तिउवाच॥ यादृग्भावोमृतोभर्ताभवतस्मिंस्तदापुरेता॥ ॥
दृग्भावस्तमेवार्थतत्रैवायं हिदृष्टत्वात्॥ अविसंवादिसर्वार्थत्रिपंयत्रस्यविंचितं॥ तदेवातादृशंचित्तंदर्पणोप्रतिविंबति॥

क्याहअविसंवादीति॥ अविसंवादिसर्वत्रिपं॥ व्यवहारदशायांवाधापरंपर्यायविसंवादरहितसर्वपदार्थशब्दपंतस्पमनसिचिंति
तं॥ त्वेद्भुर्मनसिस्फुरितमभूत्॥ तदेवातादृशंचित्तंदर्पणो कालीतरेप्रतिविंबति॥ अविसंवादितयायत्सर्वमनुभूत
तत्संस्कारमनावर्त्तमानंकालांतरेचित्तंदर्पणोतथैवस्फुरतिइत्यर्थः॥ ॥ ॥ श्रीगोपालायनमः॥ ॥

रूप
३६
८३

ननु व्यवहारदशायां विसंवादाभावे कल्पितत्वं मेव सिद्धिमित्याशङ्क्यमिवारित्वेन दृश्यमात्रस्य मिथ्यात्वं साधयेति। स्वप्न इत्यादिना
जगद्भातीना वैविध्यप्रदर्शनपूर्वकं अभिनवलीलायाः सदृशभ्रान्तिगृहीतत्वं पूर्वोक्तं विशदयति। अत्र भूतय इत्यादिना काश्चिदनु
भूतयो भ्रातयः पूर्वजभूतितः संस्कारद्वारा ज्ञायन्ते काश्चिदनुभवा भवन्ति। पूर्वजभवाः कारणात्वेन न विद्यन्ते यासां ता अपूर्वा

स्वप्नो जाग्रत्यसङ्गो मृतो जाग्रदसङ्गः मृतिर्जन्मन्यसङ्गो मृत्यं जन्माप्यसन्मयं। एवं न सन्नासदिदं भ्रान्तिमात्रं विज्ञं
भूते अत्र भूतय एतास्तु काश्चिदनुभवान् भूतितः। अपूर्वाभवाः काश्चिन्समाश्वे वा समास्तथा। त्वच्छीला त्वसमाचारान्व
कुलान्वद्वपुः सती। इति लीले ममाभाति प्रतिभा प्रतिविंवता। विहरथ सुभवे धनं तु त्यक्त्वा तवांगते। तदेवांतःपुरं
प्राप्य तादृगात्मा भविष्यति॥ वसिष्ठ उवाच॥ इत्याकर्ण्य वचो देवालीलासातत्पुण्यसदा। पुरः प्रकृष्टस्थितो वाचवचनं वि
हतांजलिः। देवीभागवती जमिर्नित्यमेव विता मया सायादृश्येव देवेशितादृश्येव त्वमं विके॥ ३॥ ॥ ॥

उभवाः। काश्चिन्समासदृशान्वच्छीलान्वसमानशीलान्वकुलान्वसमानकुलान्वद्वपुः त्वसमानशरीराप्रतिविंवका प्रतिविंव
त्वेन जाता त्वद्भुः प्रतिमेयं नीलेत्याभातीति संबंधः। तत्पुरं विहरथ पुरं आस्य दंस्थानं यस्याः सतथोक्ता। विहितांजलिः कृतांजलिः॥

घो.टी.
३२

अल्पलाभार्थेऽवमानं सहेतयः सकृपणः कृपणो काउणपं कृपणकारुण्यं तस्मात्कूटंगिरिष्मं कूटवस्थितमंगारं कूटगारं कूटगा
रेण समव आकारो यस्य स तथोक्तः तां यदा कूटगारमथो गृहंत तस्मात्माकारं उदपतत ॥ उस्थितः उद्दामः तानाभ्रवनिर्भरः उद्दामः

॥ ॥ तन्मे कृपणी काउणपाद्वरं देहि वानने ॥ एते देहं परित्यज्य प्रतिष्ठति मेमति ॥ अनेनैव शरीरेण तत्र स्यामेतदं मणा ॥ एतदस्त्विति
॥ ॥ देवोक्ते पूर्वलीला व्रीदया पूर्वैर्गौवशरीरेण किमर्थं ताहमीश्वरि लोकांतरमिरेनीता तं गिरिणामकंवदा ॥ देव उवाच ॥
॥ ॥ न किं किं कस्यचिदहं करोमिव रविर्गिति सर्वसपादयत्यासु संकल्पः प्राणिनां स्वतां ॥ मां समाप्य प्रपंचास्तु संकल्पो भूतवेदशः
॥ ॥ मुक्ता स्यामिति तेन त्वनैः प्रकारैः प्रबोधिता ॥ अनघा न्विममेवार्थं याचिता दन्नवत्यहं ॥ एवं फलति संकल्पो नृणां मस्यत्यसाद
॥ तव सिष्ठा उवाच ॥ विद्वद्यस्तु सदना निर्यतः परिवारितः ॥ परिवारेण महता महारत्नविभूषितः ॥ आलोकयन् चौरगणानां रुरो
॥ ॥ हृदयोन्नमं ॥ कूटगारसमाकारं मुक्तामणिं क्व संडितं ॥ अथोदपत उद्दामतामाभ्रवनिर्भरः ॥ शैलमिति प्रतिधानैर्दृष्टाणो
उंभिर्धनिः ॥ किं किणी जालनिधानैर्हेतिसंघट्टं कृतैः ॥ धनुश्च वदशब्दैः सरसीका रणीतिभिः ॥ ॥ ॥

मासु द्वंद्वनातिघानि नानाभ्राणि नाना मेघास्तेषां खवन्निर्भरो भरः सारद्वयर्थः ॥ शैलमिदं पुर्वत पार्श्वमिदं प्रतिधनैः प्रतिध
निभिः दाउणो घोः शैलमिति प्रतिधानदाउणाः हेतिसंघट्टं कृतैः शस्त्रसंघट्टननितरांकारैः स्वेर्विश्वसस्त्रश्ववद्विज्ञानाचहे

एव
॥ ३२
तय इत्यमरः ॥ ३४

वंदीहवापकृतास्त्रि। यथाऊः कीरस्वामिनः वंदीहतकृतास्त्रीति शिलाघनो निविजानय वपाषाणः शिलाघनैकतं पूरितं अशेषब्रह्मा
उकुहरं येन स तथा कुहरं सुषिरो अतिमहता धनिना सर्वतः पूरितं ब्रह्मा एविवरं शिलाघनपूरितमिति वासीदित्यर्थः कुंजो व
तादिपिहितो दशदशाशो दशदिश एव कुंजजगरु उडस्पतसूरा कोदशा सा कुंजपूरकः। धनतां सां इती। ज्वलुः ज्वलनं च कुः। ज्वल

परस्परं भगक्ता नैर्वंदीविक्रवरोदनैः। शिलाघनकृताशेषब्रह्मा उकुहरधनिः। हस्तप्राप्तो भवद्दीमोदशाशा कुंजपूरक
ः। अथोत्थितेन रजसापीमेनां वररोधिना। मूर्खत्वं यौवनेनेव घनतामाधयौतमः। विवेशारिवलं राजा कीरास्त्रिभिवमंदर
ज्वलुः सत्वसंघट्टलना उल्लुका इव। नगर्जुः शरधरौघात्वं प्रतोवीरवारिदाः। निपेतुः कंकवतक्रावीरांगेषु चहेत
यः। पेतुः पटपटारवं हेति निःपिष्टयो वरो। उत्तस्युर्यमयात्रायां कवंधनटपंकयः। प्रशेमुः पांशवोरक्तोत्तमां स्यायुध

ना अगतयः। कृपं टयोनिर्ज्वलतो जातवेदास्तनूनपात। इत्यमरः। नगर्जुर्गजं नं च कुः। कंकोलोहस्पृष्टाख्यः पक्षी। लोहस्पृष्टस्त
कंकस्यादित्यमरः। पेतुपतनं च कुः। पटपटारावामितिक्रियाविशेषां। निष्पिष्टयोनिषेधाः। प्रशेमुः प्रशात्ताः तमांसि शदान
यानि च क्रमेण आयुधवदिरस्मितिर्युद्धैकध्यानात्। मृतिनिश्चयैश्च प्रशेमुः॥ ५ ॥

कशि
३८

38

अपशब्दंतिः शब्दं यथा भवति तथा । समसमेति । शब्दानुकारः । समसमखं यथा भवति तथा संवहसंपततच्छरौघो यस्मिन् । र
णोततथा । अथ वा समोऽसमजवः समखाः परस्परकमशब्दाः संवहंतं तं शरौघायस्मिन् ततथा । यद्वा समसमममृत्युयुतथा
तथा खेण संवहंतः शरौघायस्मिन् ततथा । अथ वा समं युगपदेव समखं यथा तथा । संवहंतः शरौघाय यस्मिन् ततथा । ट्क

युधैकध्यानतः शब्दाभयानिमृतिनिश्चयैः । अभवत्केवलं युद्धमपमदमसंभ्रमं । समसमखसंवहच्छरौघं ट्कट्कि
तारवसंपततुशब्दं त्रिंशत् । अणवसंभिलनमहास्त्रं तिमिनिधिवद्गणमासुत्तरतत । वसिष्ठ उवाच । एतस्मिन्वर्तमा
ने तु द्वारे समरसंभ्रमो लीलाद्वयमुवाचे देवी भगवती प्रिति । देविकस्मादकस्मान्नोभत्तजियति नोरणो । वद्वय्यपि
वृष्टाधामस्मिन् विद्रुतवारणो । देवमुवाच । विरमाराधिता तेन विद्वरथ नृपाणिना । अहं पुत्रो जयार्थे न न विद्वरथ भूभु
ता । तेनासावेव जयति तीव्रतेन विद्वरथः । अनेन मुक्त एव स्याम हमित्यस्मिन् भाविता । प्रतिभास्त्रपिणी तेन बाले मुक्ति
र्भविष्यति । एतदीयस्त्वर्थशब्दुर्जयारब्धं करिष्यति । वसिष्ठ उवाच । एवं देव्यां वदत्यां वलघोर्युद्धमानयोः । रविद्रुमि

वाश्वर्यमाजगामो दयाचलमा ॥ ॥
ट्किनेति । शब्दानुकारो कलकलेति वा । शुभं जीनामा युधविशेषः । उत्तरत्वमात्रे दृष्टातः तिमिनिधिवसमुद्रवत । देवीति नोस्माकं
नोदत्यभावो विद्रुताचारणो प्रचलायितगजेरण इति संबन्धः । प्रतिभास्त्रपिणी मनोमयी । युधमानयोः सतोः ॥ श्रीगोपाला

रम
३८
८५

कज्जलं मखी कन कनिस्पंदसुवर्णशलाकाः सैनिकसिनायां समवेताः सिंधुसिन्धुनामकं उडकंधरं उतुतग्रीवं धनुरास्फालयामा
स धनुर्जां आज्ञानेत्यर्थः ॥ परिवादितानि परितादितानि दिष्टरवानियस्मिन्कर्मणि तत्तथा ॥ आस्फोटोत्राभिहतिः ॥ अमरगिरि

भुवनं कज्जलां भोधेरिवोद्धृतमराजत ॥ पेतुः कनकनिष्ठं दसुंदराविरस्मयः ॥ एतस्मिन्नंतरे सेनाः सर्वाः संकूयमाययुः आ
सीदृशां गणां शून्यमिवाल्पेन यस्मै निकं ॥ आथ राजा पुरः शत्रुसिंधुमुद्धृतकंधरं धनुरास्फालयामास परिवादितुं दिग्गु
खां कल्पांत एव नास्फोटइवामरगिरं स्तटे ॥ विसमज्जितो राजा प्रातरर्कः करानि वातीश्या परमडः स्य शशिलीमुख
परंपरां ॥ सिंधोरपितथैवासीद्वक्तिलाघवमेव ॥ एवं सिंधुर्महावाहुश्चिरं समरमूर्धनि ॥ क्रीडित्वा पीडयामास शरव
र्षैर्विहरथं ॥ छिन्नं ध्वजं छिन्नरथं छिन्नाश्वं भिन्नसारथिं ॥ छिन्नकार्मुकं वमसां भिन्नसर्वांगमाकुलं ॥ इदि स्फारशिलाय
दददपिवरमूर्धनि ॥ भित्त्वा कत्रसमैव शोः पातयामास भूतले ॥ हतोरजा हतोरजा प्रतिराजेन संयुगे ॥ इति शब्दे ससूद्ध

मेतुः ॥ करान्किरणां शिलीमुखाः शापकाः ॥ कार्मुकं धनुकां मक्किवचः स्फारे विप्लोयः शिलापट्टतद्वदः पीवरः पीतश्व
मूर्धनि उर्ध्वभागो यस्य ददस्तत्तथा ॥ ॥

भांडोपस्करोति। भांडानामुपस्करणानां वभाणोद्यै विड्वनशकदानां व्रजः समूहो यस्य राष्ट्रस्य तस्तथा। आसमंतातक्रंद
स्तेना त्रौडिः खितः कलत्रौघोपस्यत तथा विड्वनप्रधावननागराणां नगरभावानां मुक्तरः पुंजो यस्य तत्रथा। निःका
याः पुंजराशीत्करः कृत्स्नस्त्रिया इत्यमरः पुंजवेस्मवनश्चक्रोऽनुगतो इति धातोलुलिन्पेलवस्तवत्रकारो यस्य सा

भांडोपस्करभाराद्यं विड्वद्वकटव्रजं। प्राक्रंदात्तकिलत्रौघं विड्वन्नंगरोत्करं। एतस्मिन्नंतरेलीलातामुवाच स
रस्वती। श्वासावशेषमालोक्य मूर्धं भर्तारिमग्रतः। प्रवृत्तो देहसुस्त्रष्टुं मद्रत्नयिं महाविके। भर्तारिमनुयास्यामि
दयां कुरु महेश्वरि। इत्युक्त्वा जमनुधानां आसामर्ष्यवतीरुणात्। पुंजवेपेशनाकारापकिणीवरभस्तलो मेवा
मार्गमथोच्चैर्घ्रवातस्कंधानेथोपुनः। सूर्यमार्गादिनिर्गत्य तारा मार्गमतीत्यव। ब्रह्मादिस्थानमाक्रम्य प्राप्य ब्र
ह्मांडखर्परं। ब्रह्मांडखर्परं भित्त्वा जलाधावरणांस्ततः। समुद्ध्वयं पुरः प्राप महाविहगनांतरं। अदृष्टपारप
र्यंतमतिवेगेन धावता। सर्वतो गुरुदेनापिकल्पेकोटिशतैरपि। तत्र ब्रह्मांडलक्षणसंख्या निमूरिशः॥॥
पेलवाकारोपलवधिलं वित्यमरः। ब्रह्मांडखर्परं ब्रह्मांडकपालं स्यात् खर्परः कपालो स्त्रीत्यमरः। महाविदेव परमात्मा खा
गगनंतस्यांतरं मध्यमहां विहगनांतरं॥ महात्मनोपि पृथीव्याधावरणावतपरिद्वेदमाशंक्याह। अडाष्टेति। गुरुदेनाप्यदृष्ट

रमे।
पारपयंतमिति संबंधः॥ ३८

स्फुरितात्मना वसिलितस्वरूपेण विस्मयोत्पन्नस्वरूपेण नियावत वैहरथं विहरथ संवंधिनां अयं जंघः सर्वभारीं मा प्रविश

तान्यन्योन्यमदृष्टानि फलानीव महावने तत्रैकस्मितपुरःसंस्थविततावरणान्विते वेधयित्वा विवेशांतः प्राप तस्य
प्रपन्नं तत्र तन्मंडपं प्राप्य देवी शक्त्युपहृता प्रविश्य पुष्पगुप्तस्य शवस्य निकटे स्थिता तददृष्ट्वा चिंतयामास वेत
सा स्फुरितात्मना एष मे भविता भवति नृवीरवरायणी अहं देयाः प्रसादेन ततः प्रथममागता इति संचित्य सा
हस्ते गृहीत्वा चतुर्धामरां वीजयामास राजेऽलीलाललितयौतना वसिष्ठ उवाच एतस्मिन्नंतरे राज्ञः पतिस्तस्य
महीतले जीवददृशतुर्देव्योदियदृष्टिर्न भोगत अथ जीवकला लीला शमिष्वेति त्रयंततः पुञ्जवे जीवलेषानु
योगीन्यो तेन पश्यति तमेवानुसरत्येते संगसि गंगिरंगते पप्रराजपुरं प्राथलीलांतः पुरमंडपं कृणाद्वि विशतु
स्वे रंजीवलेखायथाश्रगा ततो ददृशतुस्तत्र शवसैक पार्श्वगं लीला विहरथस्याग्रे प्रस्थिता प्रथमागता एत
स्मिन्नंतरे जप्तिर्जीवं वैहरथं पुनः संकल्पेन रुराधाय मनसः स्पंदनं यथा ततो भगवती माह लीलाललितलोच
ना देवि सप्राकृतो देहः कथं मम न दृश्यते ॥ ॥
तु आकाशे तावन्निष्ठवित्येवं लक्षणो तसं कल्पेन तु रोधं चकार ललिते सुंदरे लोचने यस्याः सा तथोक्ता ॥ ॥ गमाय नमः

यो शि
४०

महानाशयोभिप्रायोयस्याः सातथोक्ता॥ अतिवाहिकदेहेनलिंगशरीरेणप्रतिभामात्रंरूपंश्वरूपंयस्यसतथा। देहस्य
लः॥ वासतयाहृद्यतिवाहिकदृशादृढलिंगशरीरप्रमायास्वप्नदेहवसनोन्मत्तिरिक्तआधिभौतिकदेहोनास्तीतिदृढप्रमेयं

रुमिउवाच॥ अणुदेहस्य किं ह्यंतवलीले महाशयो॥ समाधौत्वपिलीनात्तदातव कलेवरं निज्जीवं प्रतितं भूमौ शं
बुधमिव पट्टवं॥ काष्ठकुड्योपमोजातः सवसुहिनशीतलः॥ ततो मंत्रिभिर्गतामृतो यमिति निश्चयैः॥ चिंतोसं
क्षिप्य सद्यतंदग्धवंदनदास्त्रभिः॥ इदानीं त्वमिहा लोक्यशरीरमुपागतां॥ परलोकादागतेति महद्वित्रं भविष्य
ति॥ अतिवाहिकदेहेन प्रतिभामात्ररूपिणा॥ दृश्यसेसांप्रतंतव योगद्विवलहंहितो॥ विस्मृतस्तव देहो सोऽस्मिना
याः परिरूपात॥ हृद्यतिवाहिकदृशः॥ प्रशाम्यत्याधिभौतिकः॥ तदेहियावलीलायैलीले संकल्पलीलया॥ आ
त्मानंदश्याधोस्यैववहारः प्रवर्ततां॥ आवातवदिमेलीलापश्यत्कियेवचिंतितो॥ रुमिदेयाततस्तत्रलीलावल
विलोकना॥ गृहमालोक्यामासतत्रेजः पुंजभासुरं॥ गृहमालोक्यपुरतोलीला रुमिं विलोक्य॥ उस्थापसंभवती

तयोः पादेषु सापतत॥ उपाविशद्विष्टरेषु रुमिलीले च ते ततः॥ ॥

त्यर्थः॥ अतएवाहुः जीवन्मुक्तस्य शरीरं प्रतिभासिकमिति संकल्पलीलया संकल्पक्रीडया यावदात्मानंदश्यावसावध्यवहारः
प्रवर्ततामिति संबंधः॥ तावच्छब्दार्थे वायावच्छब्दः॥ लीले वेमे अवातां वपश्यत्विति रुमिदेव्या चितिते सतीत्यन्यथा॥ ॥ ॥

रुम
४०
८७

हं सहा रिगामिन्यो हं सवत्स नो हारिगामिन्यो । लीलेललितलोचने इति च संबोधन प्रथमा द्विवचनं हारव्याख्यामती
हरति यः परिमलः सः । आमोदः सोति निहरीत्यमरः । समीरो वायुः । चकाशि रेदीप्तिं चकिरे स्फारयामासा वहली च काराघना ।

जघ्नि उवाच । ते हं सहा रिगामिन्यो लीलेललितलोचने । अस्या प्रयामो न प्रतिंशवतस्य तलादिमं । इत्युक्त्वा मुमुवे जीव
मामोदमिव पद्मिनी समसी नलवाकारस्तन्नामानिक दृश्यौ । घ्राणा कोशं दिवेशाश्रु वंशं प्रमिवानिलः ॥ अ
स्थजीववदनं तस्य तत्कांतिमाययौ । क्रमादंगानि सर्वाणि सरसानि चकासिरे । स्फारयामास सोगातिरसवंति
मृद्वनिच । उत्तमीलयामास दृशौ विमलालोककारिणी । उत्तस्थो प्रोद्ध्रमत्कायो विंध्यादिरिव जंगमः । उवाच क
ः स्थित इति घनगंभीरनिश्वतं । नीलाद्वयमथ स्याये प्रोवादादिश्रुतामिति । कात्वं केयंकुतश्चेयमित्याह स्त
विलोकयत् । तस्मै लीलाहहे देव श्रूयतां यद्वदाम्यहं । महिला तव लीलाहं प्राकृती सहवर्द्धिता । इयं ते म
हिला लीला द्वितीया लीलया मया । उपार्जिता त्वदर्शनेन प्रतिविंमयी शुभा । शिरोभागे पविष्टेयं येयं हे मम
होसने । एषा सरस्वती देवी त्रैलोक्यजननी शुभा । इत्याकर्ण्य ससुत्या धरा जघ्नि पदाब्जयोः । पपात प्रयतो
हत्वा सरस्वतिं तमोस्तुते । इत्युक्तवन्तं हस्तेन स्पृष्ट्वा उवाच सरस्वती ॥
भीरनिश्वतं मेघगंभीरनिनदं यथा तथादिश्रुता
तामाज्ञाप्ता । महिला वनिता प्रती पदर्शिनी वामा महिला वनिता तथेत्यमरः । त्वदर्शनेन त्वत्प्रयोजनेन निमित्तेन ।

योही
४१

जनता॥जनसमूहाः।धुंधुमोघयइतिवशदानुकारः॥जयघोषेणामंगलपुण्याहघोषेणवधुंधुमधनयोधयस्व
घश्वयस्मिस्तत्रया॥उमिर्जनसंबुद्धःउमिदेवपदिष्टज्ञानवाक्यैःसम्पबुद्धइत्यर्थः॥इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राज

सर्वापदःसकलदुःखतदृष्टयश्वगाव्रंतवःशिवममनंतसुखानिसम्पदः॥आयांतुनित्यमुदिताजनताभवं
तुराष्ट्रेस्थिराश्वविलसंतसदामहांतः॥वसिष्ठउवाच॥सरस्वतीतथेष्टकातत्रैवांतर्दिमाययो॥जयमंगलपु
ण्याहघोषधुंधुमधनयोधयः॥इष्टपुष्टताकीर्णततोभुनपमंदिरंततोभिसिषिषुर्विप्रामंत्रिणोभूभुजश्वतं॥
लीलालीलाचरतावजीवन्मुक्तामदाधियः॥रेमिरेपूर्ववृत्तौतकश्चनैसुरतैरिव॥सतप्रित्तोनिर्संबुद्धोराजी
लीलाद्वयान्वितः॥चक्रवर्षयुतात्मष्टौतत्राज्यमनिदितं॥जीवन्मुक्तास्तइत्येवंराज्यंनिहतकंठकैःकृत्वा
विदेहसकृत्त्वमासेडःशुद्धसंविदः॥इतिश्रीवाल्मीकयेमोक्षोपायेष्टत्यतिप्रकरणो-३ पा ने लोपा

काचार्योत्रिमपूज्यपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतौवासिष्ठचंद्रिकायांउत्पत्तिप्रकरणोलीलोपारम्भानंतामपठःस
र्गः॥

एष
४१
८८

आकाशात्तारुमानलीलारुमानाभ्यांविस्तरेणप्रतिपादितमर्थं सुखप्रतिपत्तये। संक्षेपेण वक्तुं प्रस्तावयति। एतद-
तिदृश्यलोपानिबन्धनेदृश्यमेव सत्यतया धर्तव्यमानं दोषस्तस्य निबन्धने धनतां मां इतां सत्यतया मितियावत् असतो
निर्वचनीयघर्षस्याभासः स्फुरणं यस्मात्तदसदाभासं प्रज्ञासन् अविद्यमान आभासो दृश्यो यस्मिन् तदसदाभासं अद्या-
त्मस्वच्छस्वरूपं ब्रह्मशब्दस्यार्थद्वयमाहा प्रवृत्तिं माया कप्रपंचेनोपचितं हहत्रिरंशमहत्वं संपन्नं तत्त्वदृष्टि विपरीतदृष्टि-
भ्यां ब्रह्मत्वं हरितद्वयोरेकत्राद्यमविरोधः चिंतनमिच्छत्वं मौरवकपुर्भयं करस्वरूपं भीषास्मादातः पवते भीषो देति सूर्यः

वसिष्ठ उवाच ॥ एतन्नेकथितं राम दृश्यदोषनिबन्धने लीलोपाख्या न मन्यं धनतां जगतस्तज ॥ असदाभास
मच्छात्मब्रह्मास्तीह प्रवृत्तिं ब्रह्मद्विजैरवकपुरा नंदमिधमम्ययम् ॥ तस्य यश्च समापूर्णांश्चिदसत्त्वमचिद्विंशत
द्विपदां मय्यनिर्देश्यं तच्छांतं परमं प्रदं ॥ ॥

इति श्रुतेः ॥ मद्भयाद्वातिवातो यं सूर्यस्तपति मद्भयात् ॥ अनिरिद्धो मगिरिभिर्भूर्न मज्जति मद्भयादिति भगवद्वचनात् ॥
न त्वेवं विधं ब्रह्मास्ति चेदतर्हितदिति विविधान्निर्दिश्यतामित्युक्तं आह ॥ तस्य यदिति समं दृश्योत्पत्तिनाशयोरेकत्वं प्रपञ्च-
सर्वेषु भूतेषु समं अचिद्विदमलांछितं विदां ज्ञातिनामप्यनिर्देश्यं अवाच्यं ह्रीरमाखुर्यवत् ॥ शास्त्रं निर्विकारं ॥ तद्विज्ञोः परमं
पदमित्यादि श्रुतिप्रमाणं कंतदिति सूचयति ॥ परमं पदमिति ॥ ॥

उक्तं ब्रह्मतत्त्वं अध्यारोपापवादाभ्यां विशदयति। ब्रह्मणः स्फुरणमित्यादिभिः सप्तभिः अथ शब्दो धातरोपन्यासे अपिः समुच्चयोऽत्र
वातांबुधेरिव अवातस्य हीपस्येवापि ब्रह्मणः किंचित् यतस्फुरणं वजनमस्ति तं जीवं विद्विजिजानीहि। तदेव तस्फुरणमेव ब्रह्म
वित्यासोऽसंकल्पेन निविजाहंकारभावनयेति यावत् अहंतामहंकारतां वेद्वे रग्नेः श्मोशो वक्ष्युः संकल्पोऽसुखतां मनोभा

ब्रह्मणः स्फुरणं किंचिद्यदवातांबुधेरिव। हीपस्याथायवातस्य तं जीवं विद्विजिजानीहि। तदेव तस्फुरणमेव ब्रह्म
नुक्रमात्। ब्रह्मणुस्त्विधनाधिकां स्वां प्रकाशकतमिव संकल्पोऽसुखतां यातस्त्वहंकारो भवत्युत विन्नं चेत्तो मनो
मायाप्रकृतिश्चेति नामभिः परमात्कारणादेवं मनः प्रथममुत्थितं। मननात्मकमाभोगिते ते दंतन्यते जगत्॥ ॥

वनामि सुखतां अथर्थात् शब्दः अहंकारोऽसंकल्पोऽसुखतां यातः सतविन्नमित्यादिनामभिः उच्यमानं वस्तु भवतीत्य
ध्याहृत्य योजनीयं। एवमुक्तं क्रमेण परमात्कारणाद्ब्रह्मणः प्रथममुत्थितं मनस्तच्च मननात्मकं संकल्पात्मकमाभोगिव
वति। अभोगः परिपूरति। स्यात्स्तीत्याभोगि। स्वकायजिगध्यापित्वात्॥ ॥ श्रीगोपालाचनमः॥

तस्याभोगित्यसुकंविशदयतिअपारेतिपारंपरंतीरां। अवारंअवलींरंपारावारेपरवावीतीरेइतिवचनात्। अपारावारेविस्तारोवेष्टान्यपा
रावारविस्तारणि। संविदएवसंकल्पापरपर्यायाः। सलिलानिअपारावाराणिचतानिसंविःसलिलानिचतैश्वदेकाणंवि एवमात्मानो
भूत्वाअपारावारेविस्तारंसंविःसलिलवलानैःस्वयंजगद्गोपाविजंभनइत्यन्वयः। दीर्घस्वप्नइतिस्पष्टार्थः। वाचारंभरांविकारोनामधेय
मित्यादिश्रुतेःविदात्मतत्त्वयोर्जीवब्रह्मणोःकार्यकारणयोर्द्वैतंभेदोयथानास्ति। तथाजीवमनसोःकार्यकारणयोःनास्तिभेदः।

अपारावारविस्तारसंविःसलिलवलानैः। विदेकाणवि एवायंस्वयमात्माविजंभनोदीर्घस्वप्नस्थितिपानःसंसारख्योमनो
वशात्। असम्यग्दर्शनस्थानाद्विदुषुं प्रत्ययोदृढः। द्वैतंयथानास्तिविदात्मजीवयोस्तथैवभेदोस्तिनजीवचित्तयोः। यथैव
भेदोस्तिनजीवचित्तयोस्तथैवभेदोस्तिनचित्तसर्गयोः। वसिष्ठउवाच। अत्रैवोदाहरंतीममितिहासंपुरातनं। राक्षस्योक्तंम
हाप्रश्नज्ञानमात्रलितखिलं। अस्तिकजलपंकादेरिवोग्राशालभंतिका। हिमाईरुत्तरेपार्श्वेऋक्कठीनामराक्षसी॥ ॥

एवमनप्रपंचयोरपिकारणाद्यात्मनोर्नभेदः। उक्तेर्थेसूत्रोपाख्यानमवतारयति। अत्रैवेति। कविद्विंसाविहाराणामप्रेतामसानां
कथंविद्विंसानभिसंवंधिपूर्वप्रयत्नातिशयेनापवर्गमार्गःसंबदेतीतिदर्शनार्थंवेदमाख्यानमितिज्ञेयं। आवलिताखिलंक्रोडी
कृतसर्वंकजलपंकादेर्मखीपाकगिरेःउत्तरस्यांदिशिसालभस्मिकेवपुत्रलिकेवव्रतीयमान॥ ॥ ॥ श्रीगोपालाध

यो. टी.

४३

५३

स्थिरेयेविपु ह्वतेतद्वं त्रेत्रेयस्यासातथोक्ता॥ अभूतोपमैषाप्रज्जस्तु रुः तृणाप्रधानहृक्विशेषः सचदीर्घोदुर्दरश्चभवतितद्वज
तुनीयस्याःसातथोक्ता॥ वैश्यरत्नकृतस्त्ववदग्रनखानियस्याःसातथोक्ता॥ वैश्यरत्नकृतश्चयवदग्रनखानियस्याःसावैश्य
सूर्याग्रनखा॥ वैश्यसूर्याग्रनखेतिक्वचित्स्त्रायवोवस्त्रसादेहवेष्टनानि॥ स्नायूनामस्त्रांचग्रंथिभिर्युक्तोदेहोयस्यास्तास्त्राण्युस्थि

स्थिरविध्वत्तानेत्राखर्जूरतनुजानुका॥ वैश्यसूर्याग्रनखास्ताप्रस्थिग्रंथिभेदेदिनी॥ तस्याविपुलंकापत्वाडर्जमत्वा
न्निजांधसः॥ अतमोर्णवलेखायादवाभूर्जूररोनलः॥ नकहावनसातमिषुप्यातिमहोदरी॥ वडवानलजिह्वेवचितयामास
वैकदाजंबूदीपगतानसर्वात्रिगिरामिजनान्यदिअनारतमनुहासंजलराशिमिवाविः॥ मेघेनमृगतस्तेवतन्मेकुडपशा
म्यति॥ तपःकरोमिपरममखिन्नेनैवचेतसा॥ इतिसंविंत्यसासर्वंनैजानिधांसया॥ ॥ ॥

ग्रंथिदेहिनी॥ निजांधसःस्वान्नस्पनरमांसादिलरूपास्यअणविलेखायाजठरभवोवडवानलश्चतस्याजाठरोनलध्वर्यो
निरतमोभूतानिगिरामिपसामि॥ अनारतंसंततं॥ मेघेनेति॥ मृगतस्त्राहिमनुमरीचिकामेघेनसेवनाकाम्यति॥ ॥

राम
४३

५०

तोत्रहिमवर्जितुजातजिघांसयासर्वप्राणिसमूहहननेच्छयाचंद्रार्कयोःस्यंदेष्टुगतिष्ठुलोवनेयस्याःसाधुशार्कस्यंदलोचनाचंद्रार्कद
तदृष्टितयातद्व्यनुसारिलोवनेत्यर्थः॥शैलतउपादानकारणातद्व्यायाइवस्थिताया॥अलंशकः॥आइतिस्मरणोआप्रगष्टाःस्म

तयोर्थमयस्यस्मारपर्वतभूतड्यमं तत्रगवाथसास्नातातपःकर्तव्यवस्थिता अतिष्टदेकपादेनचंद्रार्कस्यंदलोचना
क्रमेणादिवसाःपक्षातस्यामासास्तारोययुः॥शीतानपेक्षलीनायाःकृतायाइवशैलनः॥अथवर्षसहस्रेणातांपिता
महत्प्राययो।दारुणांहितपठसिद्धेनीवानामपिजायते॥मनसेवप्रणम्यैनंसातथैवस्थितासती॥कोवरःकुरुमा
यालमिति विंतायाराभवत॥आःस्मृतंप्रायपिष्टेहंवरमेकमिमंविभुं॥अनायसीवायसीवस्यामहंजीवसूचिका
पथाभिमतमेतेनयसेयंसकलंजनं॥क्रमेणकृदिनाशायकृदिनाशःपरंमुखं॥प्राणिनांसहस्रवैषीकृद्यंप्रविश

॥ म्यहं॥इति संचिंतयंतीतामुवाचकमलालयः॥ ॥ ॥

तौवाक्यइत्यमरः॥अनायसीवामसीवअलोहमय्यपिलोहमयीवजीवसूचिकाजीवानांसीवनीस्यांतेनवरेणानगय
याभिमतंक्रमेणकृन्नाशाययसेयमिति संबंधः॥सहप्राणैःसहेत्यर्थः॥वक्षतिवप्रविशपद्व्यंप्राणैरिति॥ ॥ ॥

योटी
४४

५५

रक्षसांकुलमेवशैलसाम्प्रामालिकोहेरुःकुलशैलाभ्रमालिके।विधेहिधिरवाकर्कषाप्रार्थितोलोकसिद्धजीवसूचित्व
दातात्सकलजनानामपूर्वदुःसागरनिमज्जनमाभूदितिजगतिश्वतएवविद्यमानविसृष्टिकायाधिभावंअस्येदावुं
इच्छन्प्राप्तकर्मनुसारीभगवात्पुनराहपितामहःसूचिकामोपसर्गस्तिवात्यनेनोपसर्गसहवर्त्ततइतिसोपसर्गसूचि

पुत्रिकर्कटिकेरकः॥कुलशैलाभ्रमालिके।उत्तिष्ठतवतुष्टोस्मिगृहाणाभिमतंवरं।कर्कधुवाच।भगवनभूतभय
शस्यामहंजीवसूचिका॥अनायसीवायसीवविधेदास्यसिचेद्वरं।वसिष्ठस्यउवाच।एवमस्त्वितितामुक्तापुनराहपि
तामहः।सूचिकामोपसर्गात्विंशविष्टसिविष्टुचिका।उभोजनादुदरंभामूर्खडिस्थितयश्चयोडदेशवासिनो
उष्टस्तेषां हि सांकरिष्टसि॥प्रविश्यद्वयंप्राणैःपप्रज्जीहादिवंधनात्॥वानलेखत्तिकायाधिर्भविष्टसिवि
सूचिका॥सगुणां त्रिगुणां वैवज्रममासादयिष्टसि॥सगुणानां विकिसार्थमंत्रोयंतुमयोच्यते।ॐलीङ्गीङ्गी
क्षीरांविष्णुशक्रयेनमोभगवतिविष्णुशक्ति एहिएनांहरहरदहदहनहनपत्वपवमथमथश्रुसादयत्सादयद्वरं
कुरुस्वाहा॥विष्टुचिकेतः॥हिमवतंगच्छजीवसः॥३ वंदमंडलंगतोसिस्वाहा॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
कामविष्टसिसोपसर्गसूचिकामवदशयतिविसूचिकेति॥पप्रोसमतेगः॥जीहोयत्पप्रज्जीहादिभिर्वाधनादिसूचिकाम
विष्टसि॥तस्याश्वत्थपमाहावानलेखेतिविष्णुशक्तिहेविष्णुशक्ते॥आनुरःसंबोध्यतेजीवेतिहेजीवचंद्रमंडलममृतमयंगतोसि
स्वाहास्वास्वयंहागच्छ॥मयाहयमानंजीवात्मकंहविश्वचंद्रमंडलंस्वयंगच्छित्यर्थः॥ श्रीगोपालायनमः॥ ॥ ॥

एव
४४
५९

मंत्रमहामंत्रमंत्राणामभ्येमहामंत्रं वामकरोदरेवामपाशपत्रः प्रदेशेतस्यतल इत्यर्थः ॥ न्यस्यन्यासं कृत्वा मां त्रिकोद-
हिणहस्तेनस्तवामपाशितले मंत्राक्षणिनिखित्वेत्यर्थः ॥ आतुराकारं व्याधितकारं मंत्रं यतो नियतः ॥ मंत्र एव समुद्रः तेन मर्दि-
तां रमायत हृदि अमृताभ्यां तरे सा वांतः सम्यक्कृतमनः ॥ प्रापशमी तुल्यामाषशिवा तुल्यामाषवीजा कोसामोत्यर्थः ॥

इति मंत्रेण महामंत्रन्यस्य वामकरोदरो मा ज्ञयिष्यातुराकारं तेन हस्तेन संयतः ॥ हिमशैलाभिमुख्येन विष्टतां तां
विविंतयेता कर्कटी कर्कशाकुड्ममंत्रमुद्गरमर्दितो ॥ आतुरं चिंतयेच्चंद्रं सायनहृदि स्थितं ॥ अजरामराणामुक्तं सर्वा
विद्याधिविभ्रमैः ॥ साधको हि सुविम्वत्वा स्वावांतः सुसमाहिताः ॥ क्रमेणानेन सकलाः प्रोक्षितं त्रिविस्त्रिकां ॥ इ-
त्युक्त्वा भगवानवेधास्तत्रैवांतरधीयत ॥ अथ प्रादेशमात्रासावतो यपंगुलिर्हृदि ॥ ततो माषशमी तुल्याततः
सूचीवद्भवसाकस्य विद्विषांगस्य क्षीणास्य विपुलस्य च ॥ प्रविश्यांत वा तिसूची भवत्यंतर्द्विष्ट्रिका ॥ कस्य
चित्तस्नु देहस्य सुस्थस्य विकलस्य चाप्रविश्य जीवस्त्रित्वे भवत्यंतर्द्विष्ट्रिका ॥ ॥ श्रीगोपालाधनम

शमीशिवा त्रिष्ट्रित इत्यमरः ॥ वातसूची नाद्यात्मकसूची मती अतिविस्त्रिका ॥ ति शयित विस्त्रिका व्याधिर्भवति तत्तु देहस्य
कशदेहस्य विकलस्या स्वस्थेत्यर्थः ॥ जीवस्त्रित्व इति निमित्तं सप्रमी ॥ देहद्वयेनेति राक्षसीरूपदेहस्य नष्टत्वात् ॥ सूचीरूप
देहद्वयेनेत्यर्थः ॥ यद्योक्तं ब्रह्माशिष्टे ॥ अन्यावभूतलघ्वीसानथा जीवविस्त्रिका ॥ ॥ ॥

योः ४५

योमात्मिकातिराहाराभ्योमवतिशरीरकाएवमस्यास्तनुर्जातास्त्विद्वयमयीसिमा॥ नीहारांशुककयासंकायसिं
सुकपेलवा॥ तनुद्वयेनतेनासोप्रविश्यद्वयंनृणां बोधयंतीततः कुराववभ्रामदिशोदशेति॥ निर्वेदं वैराग्यां धिगि
तिनिंश्रयां धिक्किर्त्तनतिंदयोस्त्यमरः॥ किमिवेतीवशहोवालंकारार्थः मास्यतिअंतर्भविष्यतिहवेतिविषादेह

एवंवहतिवर्षाणिप्राणिप्राणौकघातिनी॥ देहद्वयेनवभ्रामद्योम्निभ्रमितलेतथा अथकालेनमहता कक्क
टीवनराक्षसां॥ निर्वेदमंतरंगमद्विकृष्टं किमिदं कर्त॥ किमहंस्त्विकानातासूच्यां किमिवयास्यति॥ सूचीयंरुमां
सानां कणमात्रेण पूर्यतोममांतरनिशंहंतदह्यासूचिसुडर्भरा॥ कमेतानि विशालानिगतान्पंगातिदृष्टिभः।
कालमेवविशालानिसुविसीरानिपरावित॥ सूच्यांमयिहताशयांमनागपितामतिहि॥ स्वाडमांसरसप्रासो
वासवारक्तमेवच॥ इतिसंचित्वचित्तस्थंसंदृत्यजनमारणां तदेवहिमवच्छंगंजगामनपसेपुनः॥ ॥ ॥ ॥

तहर्षेणुकंपायांवाक्यारंभविषादयोः इत्यमरः॥ तद्वैवैस्त्वीडः खरत्वात्। तस्यास्त्वीमनागीषत्। इषत्तनागित्स
मरः॥ स्वाडमांसस्यरसोपेतोयासाश्वाडमांसरसोप्रासः॥ वसावपा॥ हन्तेदस्तवसावाएवेमेत्यमरः॥ जनमारणां जनमा
रणाभिप्रायः॥ ॥

यम
४५
८२

निर्वेदरसो वैराग्यमारागभेदं यस्यासातिर्वेदरसगर्भिणी उद्धिता संतप्ता ते परपीचक्र इत्यर्थः ॥ निस्तरंगमनोमयी निर्विकार
मनः प्रधाना निर्मलारागादिमलरहिता तत्र हेतुः क्षीणकल्मखेति विदितं वेद्यं ब्रह्मात्मैक्ययासा विदितवेद्या तया प्र

सर्वतश्चित्रमाहृत्य निर्वेदरसगर्भिणी सूची देहेन सोद्धिता ते पेतिकठिनंतपः ॥ निःसंकल्पा निराहारा निस्तरंगम
नोमयी अथ वर्षसहस्रांते सा प्रायः परमांदशा वभूव निर्मला सूची तपसा क्षीणा किल्बिषा जाता विदितवेद्यामा
स्वयमेव तया धिया ॥ ततो वर्षसहस्राणि निःसंकल्पतया तया तस्योतिरिवल संसारहेयतां हृदि कुर्वती तां वेधा
स्ता दृशीं ज्ञात्वा प्रदं परममास्थितां उपेत्योवाच भगवात्पुत्रिकर्कटिराहूति ॥ तामेव तनुमासाद्य सुखिनी भुवनेव
राजीवत्सुक्तामिहेव स्नेहादितो गलितं तमः ॥ ये सूढाये डगरभासूखाडः स्थितयश्च ये उर्देशवासिनो ये च ते ते आ
सावपुस्थितेः इत्युक्तांतर्द्धवे वेद्यामाभूतदनुराहसी ॥ अंतमध्विन्मयी जाता वाद्यकध्वोलवर्जिता विरंतदत्त
सा तस्योतिर्विकल्पसमाधिना अथ कालेन महता चित्रस्पंदने मैत्र्यसा ॥ बहिर्दृष्टिर्मयी जाता तां सस्मां रघुनकु

सिद्धया ॥ सूढा अवलविदः ॥ सूखा हिताहितविवेकरहिताः तदनुतदनंतरां वाद्यवृत्तिकध्वोलवर्जिता वाद्ये धैर्यात्मसु
प्रवृत्तौ यातः करणसंबन्धित्यस्तएव कध्वोला महोर्मयः ॥ तैर्वर्जिता यावत्सवंद्यावत्प्राप्तदशा सुखवसाये पिसत्त्वमस्ति

यो री
४६

अपवर्तते निवर्तते ग्रस्यत इति ग्रास आहारः ॥ वेवसा मूढा ग्रासः कल्पित इत्यन्वयः ॥ विविनोम्यन्वेषयामि शैलस्पपादे
पर्यंतपर्वते च तीति शैलपादस्थे पादाः पर्यंतपर्वता इत्यमरः ॥ अथवा शैलपादस्थं पर्वतमूलदेशस्थं ॥ असितयामि
नीकालरात्रिः ॥ दृतं वैर्यपयासाधृतवैर्या ॥ अनयोरनात्मतयोरात्मतया गृहीतदेहस्यावशं रक्षणीयत्वात् तस्य वसवता

यावत्तत्वं हि देहस्य स्वभावो नापवर्तते तत्र सा चिंतयामास ग्रासो या सुचितो मम ॥ वेवसा कल्पितो मूढां ॥
स्ततस्तान् विविनोम्यहं ॥ इति संचिंत्य सा तस्मादित्याय गिरिष्ठंगतः ॥ विवेश शैलपादस्थं किरातजनमंडले ॥
तत्राकापि महादृष्ट्यां निवासमकरोत् तदा ॥ एतस्मिन्नेतरेतव किरातजनमंडले ॥ हस्तहार्यततमः पिंडावभूव ॥
सितयामिनी ॥ तस्यां रज्ज्यां भीमायां मंत्रिणा सह भूपतिः ॥ अटवी विक्रमोदारः प्राविशद्दीरवर्यया ॥ अटव्यां ॥
कर्कटी सातौ वरतौ राजमंत्रिणौ अपश्यद्वतवैराघिवेताला लोकतोन्मुखौ ॥ अथ सा चिंतयामास लज्जोभसो
स्ततो मया ॥ मूढा चेतावानात्मज्ञौ भारो देहः किलानयो ॥ इहा सुत्रवनाशाय मूढोदःखाय जीवति तस्माद्विनाशनी
योसौ पापसंपन्निहेतवः ॥ आदिसर्गवर्णनियमः कृतः पंकजजन्मना हिंस्त्राणां भोजनाया सुमूढात्मनात्मवानि
ति तस्मादेतौ मयैवाद्यभोक्तव्यौ भोज्यतां गतौ ॥ अभय एव निर्दोषं प्राप्नोम्यसिपेकृते ॥ ॥ ॥

स्तोपहतपारङ्गास्पडः कृत्वा देहो भारो भारभवतडः खड्गदित्यर्थः ॥ नाशाय कुतः पाशं भ्रंशाय सुखानाशय इति
यावता हिंस्त्राणां हिंसनशीलानां अनात्मवान् अजितमनाः भावायोग्यः ॥ यथाहः क्षीरस्वामिनः भावो योग्य इति ॥

राम
४६
५३
अभयस्तद्विलक्षणः ॥

वकादचिदिति॥ अत्रयदीत्यध्याहार्यमौयदिकदचिदपि गुणयुक्तो महाशयोवनस्यातां तर्हि मया भोक्तव्याविति शेषः॥ गुण
नोमानित्वादिगुणवतो ब्रह्मविदः तिरस्कारो गुणितिरस्कारः स एव मृतिमरणं जीवन फलनाशकत्वाद्गुणिनः सम्यगापद्यते संस्र

न कदचिदिमोस्मातांगुणयुक्तो महाशयो तादृजनविनाशो हि स्वभावान्मेनरोचते। तदेतौ संपरीक्षेहं यदि तादृगुणार
णान्वितो तद्भक्तकरो म्येतौ न हि स्ये गुणिनः क्वचित्। अकृत्स्नं सुखं कीर्त्तिमायुखैवाभिवाञ्छितां। सर्वाभिमतदानेन
पूजनीया गुणान्विताः। अपि न संस्रामि देहेन नैव भोक्षे गुणान्वितं सुखयति हि वेतां सिजीवितादपि साधवः। अफितीवित
दानेन गुणिनं परिपालयेत्। गुणवर्त्मनो षष्ठा मृत्युरप्येति मित्रता। यत्राह गपिरक्षाभिराह सीगुणशालिनं। तत्रान्यः को
न कुर्यात्तिदं दिहामि वा मत्तं उदारगुणयुक्ता ये विहरन्तीह देहिनः। धरातले देवः संगतलयति ते। मृतिगुणितिरस्कारो जीवि
तंगुणिसंश्रयः फलं स्वर्गपिवर्षादिजीवितान्गुणिसंश्रयात्। तस्मादिमौपरीक्षेहं कदचिदसंभ्रतलीलया। किं मात्रज्ञान
काचेताविति तामरसेहृणो

यंगुणिसंश्रयः स एव जीवितं सकलपुत्रप्राप्त्यमूलत्वाद्गुणिसंश्रयस्समाश्रयो यस्य तस्माजीविताश्चर्गापवर्गादिफलं भवति
कीमात्रापरिमाणाय स्येति किं मात्रज्ञानं ययोस्तौ तथोक्तो॥ ॥

चोरी
४७

५७

ररुसांकुलमेवकाननमराणंतस्यमंजरीडंकारेणपठवंकमोरंडंकारपठवंगर्जितेतिकरकावर्ज्योपनाःकरकाएवाशतिगर्जिता
नंतरंजातोयःकरकाशनेशंस्तदात्तृतीयमानंवचः॥घोराटयेक्योमपदवीनभोभोमर्तस्याःशशिभास्करोमहामायेवतमः
पीठशिलीधकारस्थपीठकशीलावस्याःकोठरंकीडंतकीठकोहेमहामायातमःपीठशिलाकोठरकीठकोमद्रसपदमे

वसिष्ठउवाच॥अथसारांसीरकःकुलकाननमंजरी॥तमस्येषाम्रलेखेवगंभीरंविनतादह॥नादोतेसमुवावेदंडंका
रपठवंचः॥गर्जितानंतरंजातकरकाशनिशब्दवत॥भोभोघोराट्वीयोमपदवीशशिभास्करो॥महामायातमःपीठशि
लाकोठरकीकटो॥कौमवंतौमहाबुद्धीडुर्बुद्धीवासमागतौ॥मद्रसपदमापन्नोरुणान्मराणाकोचितौ॥राजोवाच
भोभोभूतककिंस्याःत्वंकतिष्ठसिस्वदेहकं॥दर्शयास्यांस्तवगिरःकोविभेत्यलिनीध्वजैः॥राजेसुक्तेरम्यसुकृमितिसेवि
त्यसातयोः॥प्रकाशाप्याप्यधैर्पाधननादसुजहासच॥ततोददृशउस्तांतौशब्दप्रितस्त्रिमुखी॥तादृकहासप्रभा

परस्परप्रकटिताकृतिं

हासस्थानंअलिनीधनेभ्रमरीधनेःतस्मात्पादित्यर्थः॥तादृग्वासस्यप्रचंडहास्यस्यप्रभापूरेणडगत्यकटिताआकृतिर्यस्या
सातथोक्ता॥हासेक्रियामारोहिदत्तप्रभाःप्रसरन्तियतःअतोभिधीयतेहासप्रमेति॥ ॥ ॥ श्रीगोपालाचनमः

राम
४७
५४

कल्यांताशतिकासेनप्रलयाशनिनिषेधेनघुशंशदितांत्यजरंमन्त्राहंवरंकोपोवाविषयेसाधयितुंयोगेर्धेहिशब्दोहेतोर्धीरता

कल्यांताशतिकासेनघुष्टामदितर्मीमिव। तामवेक्ष्यमहावीरौतथेवाकुरुभितो॥ मंत्रीउवाच॥ महाराकुरुसिसंरंमः
रंमः किमयेतवनिष्फलः॥ लघवोद्यथवाकार्येलघावाप्यतिसंभ्रमाः॥ त्यजसंरंममारंभोनायेतवविराजतेविषयेहिप्रव
र्ततेवीमंतःस्वार्थसाधकाः॥ त्वादृशानांसहस्राणिमशकानामिवाचले॥ अस्माकंधीरतावात्याशूढानित्तरापवीरवत॥ सं
रंभनरमुच्छ्रयसमयास्वययाधिया॥ युक्त्यावद्यवहारिणस्वार्थप्राप्तेनसाध्यते॥ कथयामिभतंकिंतेकिमर्थयसि
वार्थिति॥ अर्थीस्वप्रेपिनास्माकमप्राप्तायाःपुणोगतः॥ इत्युक्त्वासतदातेनचिंतयामासराकुरुसीअहोनुविमलाचारंसत्वं
पुत्रसिंहयोः॥ नसामान्याविमौमन्येविचित्रेयंचमत्कृतिः॥ वचोवक्त्रेरुणान्येवचदत्यंतविनिश्चयं॥ ॥ ॥

वात्याशूढातिधीरतेववात्याचक्रवातःतथाविशेषेणोगनिधूतानिथवहारवतीतिद्यवहारिनीतयाव्यवहारानुकूलयेतिथा
वत॥ ॥ ॥

यो-री
४८

वृत्तनेर्विवर्तनैः॥ आशयानां अभिप्रायाणां मिथ एकीभावमेव स्वाभिमतं दर्शयति॥ आभ्यामिति॥ स्वयमेवावितासिनौ॥ अ
विना॥ शिवस्तत्पत्न्यात्॥ तत्रस्मात्किंचिसंदेहमित्यत्र किंचिदित्यमर्थः॥ किंचिदिष्यन्मनागीत्यर्थवर्गपठितत्वात्संदेहः
इति संदेहस्तं॥ अकालकल्पाभ्रं अकालप्रलयमेघः तस्मै रविवरवोयस्मिन्सतथोक्तः॥ त्वादृशजनविनिमहेऽद्यताविति न

वाचोवक्त्रे कृणाद्वारेऽङ्गीमतामाशयामिथः॥ एकीभवन्ति सरितां पयांश्चिचलानैरिव॥ अग्न्यां प्रायः परिज्ञातो ममभावो न
योर्मया॥ न विनास्यो मयोतौ च स्वयमेवाविनाशिनौ॥ तदेतोपरि पृच्छामि किंचित्संदेहमुत्थितं॥ प्राप्तं प्राप्य न पृच्छन्ति स
देहं ते न राक्षसाः॥ इति संचिंत्य पृच्छायै तत्त्वानावचनं ततः॥ अकालकल्पाभ्रं रवं हामे संयम्य साज्रवीर॥ कौभवंतौ
न यौ धरौ कथ्यतामिति मे नम्रो॥ मंत्री उवाच॥ अथ राजा किराता नाम स्याहं मन्त्रितांगतः॥ उद्यतोऽत्रिचारेण त्वादृश
न विनिग्रहे॥ राजांश्च त्रिदिवं धमेऽपि भूतविनिग्रहः॥ गुरुः सौ उवाच॥ राजन स्वमसि स न मंत्रीऽपि मंत्री न नृपो भवेत्॥
सद्वृत्तस्य भवेत्स मंत्री राजा स मन्त्रिणा भवेत्॥

संदेहः॥ रात्रिदिवमित्यर्थं अहोरात्रं उद्यमभूतविनिग्रहो राजांश्च मन्त्रित्वान्वयः॥ उद्यो मंत्री यस्य स उद्यो मंत्री नृपोऽपि मंत्री न भ
वेत् स साधु नृपो यस्य स नृपः॥ मंत्री च स नृपो भवेत्यर्थः स मन्त्रिणा भवेत्संयुक्त इति शेषः॥ श्रीगोपालाय नमः॥

राम
४८
६५

राज्ञःसन्मंत्रियुक्तंविशेषतएवदष्टव्यंइत्यभिप्रेत्याह॥राज्ञेवेतियोजनीयोद्वैराज्यविधयाराजनीतिपरिज्ञानेन॥अथवा
विधानांराजाराजविद्याब्रह्मविद्यितियाराजगुह्यमितिस्मरणात्॥अयमेवार्थोऽप्येतिहृदासिष्टपद्यात्स्पष्टंप्रतीयतेसम

राज्ञेवादौविवेकेणयोजनीयःसुमंत्रिणा॥तेनार्यतामुपायातिथयाराजातथाप्रजाः॥प्रभुत्वंसमरष्टिंत्वंराज्ञःस्या
राजविद्यया॥तामेवयोनजानातिनासौमंत्रीनवानपः॥भवंतौतद्विदोसाध्वयदितद्वेयमाश्रयः॥नोवेदनर्थदो
स्वस्याःप्रकृतेरम्पहंयुवा॥एकोपायेनमत्याश्वान्बालकावुत्तरिष्यथः॥मत्स्रघ्नपंजरंसारंस्वेदिदारयथोधिया॥॥
वसिष्ठउवाच॥इत्युक्त्वा राक्षसीप्रश्नान्मावकुमुपवक्रमोकथ्यतामिति राज्ञोक्तेतानिमान्शृणु राघवा॥॥
राक्षसीउवाच॥एकस्याणोकसंख्यस्यकस्याणोरंबुधेरिव॥अंतर्ब्रह्मांडलरूपालीयतेबुद्धसाइव॥॥

स्तगुणालानांअध्यात्मज्ञानमुत्तमं॥तद्विज्ञाताभवेज्ञातद्विन्मंत्रिवमंत्रविदिततर्हिबालकाविति संवोधनं
कस्येतिअंबुधेरतर्धुदुःशअंबुस्फोटइवब्रह्माण्डलक्षणिकस्याणोरत्नलीयतेयंगर्हन्तिअणुविशिनष्ट्येकसंख्या
कसंख्येति॥

यो ही
४८

किं वस्त्राकाशं भवत्याकाशं न भवति च किंचिन्न भवति किंचिद्भवति वा कोतिश्च नैव असन्नवतिष्ठत्यस्मीत्यर्थः। अस्पृशप्रश्नवाक्य
स्थायमेवार्थइत्युत्तरं दवागम्यते पाषाणः पाषाणसदृशो वेतन इत्यर्थः॥ एकस्मिन् बहुतादात्म्येनावस्थाने दृष्टो तो वीज इव
मइति। कारणो नावकार्यस्य तत्रैः प्राक्त्स्मद्वेणवर्तन इत्युपगतं तत्तदभावे तस्मादेव तादृशत्तिरिति नियमाद

किमाकाशमनाकाशं न किंचिद्विचिदेव किं॥ गच्छन्न गच्छति च कः कोतिष्ठन्नेव तिष्ठति। कश्चेतनोपि पाषाणः
कश्च व्योमनिचिच्छ्रुता। अणो जगति तिष्ठंति कस्मिन् वीज इव दुमः॥ कस्मान्न किंचित्स्थकजम्पीदीवमहां
भसः॥ द्वैतमप्यप्यथ कस्माद्वतैवमहां भसः॥ यद्येतानसपदिधिया विचारवंतौ स त्वश्मान्गुलु विगाहितुं सम
र्थौ॥ तद् दृष्टो जठररुताशीने धनत्वं निर्विघ्नं रुदिनिगमिष्यथः कणोन॥ वसिष्ठ उवाच॥ महा नेशि स हारणपेमहा
एकसाकल्पकाया॥ इति प्रोक्ते महा प्रश्ने महामंत्री गिरंददौ॥ ॥ ॥

शयिति न प्रसंगाददृश्यते च तिलेभ्यस्त्वतै लस्यत्यद्यते न सिकताभ्यः क्षीरादेव सर्पिर्मृदएव घटइत्युत्पत्तिनियमः तथा
वैकस्मिन्नेव जीवेश कुक्षिनिक्षिप्तानेकवृक्षो वृक्षोस्मीति वीज एव दुम इत्युपपन्नं इत्युक्तं किंचिदपि कस्मादप्यद्भवति
क्षिर्नेदितमादाय पृथ्वी भेदमादाय मच्छति द्वैतमिति विज्ञेयार्थतया प्रश्नात्तामसाधु बंधुदस्पतितत्त्वान्नानि तातत्त्वहिंजदस
दरे॥ ॥

राम

४८

६६

सर्वेषां प्रश्नानां सामान्येनोत्तरमाह॥ भवत्येति मंगो विद्विषतिर्भोग इत्यर्थः॥ एकमेव द्वितीयमिति श्रुतेः॥ वास्तव
मेकत्वं इंद्रियोमीभिः पुरुष इत्यत इति श्रुतेर्मधिकमनेकत्वं परमात्मनः सुवचमित्यभिप्रायश्च भागस्यो
त्तरमाह॥ अनारम्भत्वादित्यादिभ्यो कक्ष्येन अनारम्भत्वाद्वावकारम्भरहितत्वात्मनः॥ अथ भिन्नं यथेष्टं तेषां श्रोत्राद

मं सुवाव॥ भवत्या परमात्मैव कथितः कमलेक्षणो॥ अनयैव वेभं ग्या ब्रह्म विद्वो धयो ग्मया॥ अनारम्भ
दगम्यत्वात्मनः षष्ठेन्द्रियस्थितेः॥ विन्मात्रमेव मात्मा गुणकाशादपि सूक्ष्मकः॥ विदणोः परमस्यां त्को
टिब्रह्मांडबुद्धिः॥ उद्भूयस्थितिमायस्पती लंयते शक्तिपर्ययात्॥ ॥ ॥

नेन्द्रियाणां स्थिते मयदि या असां कर्षणा पदार्थ प्रकाशनसामर्थ्येति ध्यावत्॥ एवमुक्तोपपन्नित आत्मा गुणवित्॥
अणुर्निरवयवत्वात्॥ आकाशवदित्याह॥ आकाशादिति शक्तिपर्ययात्॥ आकाशमिति वाक्ष्यन्त्यत्वात्॥ स्वर्वाहं
भूतवस्तु शून्यत्वात् स्थिति शक्तेरिति क्रमात्॥ पर्ययोति क्रमस्तस्मिन् प्रतिपातजपात्यय इत्यमरः॥ एतेनाहमप्रश्नोपि
दत्तोत्तरं वेदितव्यः॥ ॥

चोरी
५०

50

द्वितीयं प्रश्नं प्रत्याह। आकाशमिति वाद्यशून्यत्वात्स्ववर्हिर्वस्तुशून्यत्वाच्चिद्रूपत्वाद्नाकाशं भूताकाशं न भवति। तृतीयं प्रत्याह। अकिंचिदिति। यद्यस्माद्ब्रह्मवस्तुनिर्देश्यमनभिधेयं तस्मादकिंचिदकिंचिन्न भवति स त्वेति किंचन प्रसमार्थसत्ता मात्रात्मकमिति किंचिद्वतिवेदित्यर्थः॥ षष्ठं प्रश्नं प्रत्याह। चेतनोऽसौ वित्तुक्रमेणोत्तरं यद्वत्सौ सुखद्विपरीकार्थः। असौ परमात्मा यतश्चेतन्यप्रकाशात्मा तश्चेतनो भवति वेद्याभावाद्ब्रह्मतो ज्ञेयाभावात्कल्पितसंवेद्यसंनिधावपि निर्वि

आकाशं वाद्यशून्यत्वाद्नाकाशं विदधतः॥ अकिंचिदित्यनिर्देश्यवस्तुसत्तेति किंचन॥ चेतनोऽसौ प्रकाशात्मा वेद्याभावात्किलोपमः॥ आत्मनिद्योमनिस्वच्छे जगदन्मेष चित्रकृतः॥ तद्भामात्रमिदं विश्वमिति न स्यात्ततः पृथक्॥ जगद्वेदोऽपि तद्भानमिति भेदोऽपि तन्मयः॥ २ ॥ ॥ ॥ श्रीगोपालाय नमः॥ ॥

कारत्वाद्ब्रह्मिलोपमो भवति॥ व॥ सप्तमं प्रत्याह। आत्मनीति उन्मेषो भिद्यत्किं नवमस्योत्तरमाह॥ तद्भामात्रमिति इदं सर्वजगत्तद्भामात्रं ब्रह्म चैतन्यमिति रेकेणासंभावितसत्त्वमितियावत्॥ अथवा तद्भावमात्रं तस्याधिष्ठानस्यान्यथापत्तीति मात्रं इति हेतोस्तत्तस्मात्पृथक् स्यात्॥ दशमं प्रत्याह। जगदिति तन्मयः॥ तत्स्वरूपो न ततः पृथगस्तीत्यर्थः॥

राम
५०
६७

वतुर्थस्योत्तरमाहसर्वगइति॥ गम्यसंबंधोहिगमनंफलं॥ परमात्मावसर्वेनगम्येनसंबद्धः॥ अतः सर्वगोभवति॥ गत्यभावा
तविभुत्वेनासमाविभागतित्वादस्तुतोगंत्याभावाच्चनगच्छति॥ पंचस्योत्तरमाह॥ नास्मसाविति॥ जगति योस्ति स हि प्रकाशो
भवतिसाश्रयो भवति असौ परमात्मा अप्रकाशत्वात्तनिराश्रयत्वात्तनास्तीत्युच्यते॥ अथ अथापि सद्रूपत्वात्परमार्थसद्रूपाद
स्तिवा॥ श्रुते तिसाईश्लोकस्पष्टार्थः॥ प्रश्नरीत्युत्तरेण मंत्रिणोवाक्त्रास्यदत्तत्वात्वापेक्षरीत्यंतरमाश्रित्याह॥ जाग्रतइति यस्य
ब्रह्मणाः परंपरमुत्तमार्थसाधनत्वात्॥ प्रत्ययं ज्ञातं जाग्रतोपि विवेकिनस्तदभावादद्वैतज्ञानस्य जाग्रतमानत्वं युक्तं जाग्रत

सर्वगः सर्वसंबद्धो गत्यभावाच्च न गच्छति॥ नास्मसावाश्रयाभावात्सद्रूपत्वादथास्ति॥ श्रुतैतन्मंत्रिणोवाक्त्राह
सीवाक्प्रमाददे॥ अहोतु परमार्थोक्तिपावनीतवमंत्रिणः॥ राजाराजीवप्रवाहू इदानीमेप्रभाषतां॥ राजोवाच
जाग्रतः प्रत्ययाभावो स्याद्दुः प्रत्ययं परं॥ सर्वसंकल्पसंन्यासश्चेतसायत्परिग्रहः॥ ॥ ॥ ॥

प्रत्ययाभावाइति क्वचिद॥ तत्रायमर्थः॥ जाग्रमभोविवेकिनोयः प्रत्ययाभावोवास्तवद्वैतप्रत्ययाभावोस्ति तंयस्यप्रत्यय
माहुः॥ तत्कारणत्वात् अथवाजाग्रतः साक्षादीहमारास्यापियस्यद्वैतविषयप्रत्ययाभावोभवति॥ नहिद्वैतप्रत्ययरूपेण
साक्षीपरिणामतेकूटस्थत्वात्॥ यस्याहुः प्रत्ययं परमिति पूर्ववत्॥ यदायस्यप्रत्ययंस्वरूपवैतन्यं परं संसारातीतमाहुः अत्र
यच्चवाष्पाहारेण कथ्यतइति वक्ष्यमाणेनसंबंधः एवमुत्तरवापियच्चद्वैतसंबंधो ज्ञेयः॥ वेनसाह्नः कारणेन सर्वसंकल्पसंन्य
सः सर्वद्वैतप्रत्ययं संत्यागो निर्विकल्पसमाधिरित्येतत्तस्यपरिग्रहोयस्यपरमात्मनः स्वीकारोभवतितद्वैतत्वात्॥ ॥

वा-रि

५९

51

यत्संकोचविकासाभ्यां यस्य संकल्पविलोदयाभ्यामित्यर्थः॥ यो वेदात्तवाक्यानां निष्कलङ्कणवत्पार्यवसानभूमि
र्भवति अथ अथापि शब्दवृत्तिहेतूनां जात्यादीनां अभावाद्वाचामगोचरं भवति अथवा वाक्यजन्यवृत्तिव्याप्य
त्वात्तत्रोवरत्वं तज्जन्यकलाव्याप्यत्वात् तदगोचरत्वं कोटिद्वयेति द्वैताद्वैतकोट्यंतरा तस्य ब्रह्मद्वैताद्वैतकोटिभ्यां पर
स्परापेक्षसिद्धत्वेनेककल्पिताभ्यां विलङ्कणं अधिष्ठानं तथा तयोर्मध्यस्थं भवति अथवा सदसत्कोट्यंतरालस्थं

यत्संकोचविकासाभ्यां जगत्प्रलयसृष्टयः॥ निष्ठावेदात्तवाक्यानामथवाचामगोचरः॥ कोटिद्वयांतराल
स्थमथकोटिद्वयीमयं॥ यस्य चित्रमयीलीला जगदेतच्चराचरां ॥ ॥ ॥ ॥

लसत्तनासुदयने इति भगवद्वचनात्॥ कार्यकारणकोट्यंतरालस्थे वासर्ध्वेषामप्येतेषां कल्पितत्वाद्ब्रह्मणा स्ते
भ्यो विलङ्कणतया तदंतरालस्थत्वं सुपपन्नं॥ अथ कोटिद्वयीमयेऽपि माययोक्तकोटिद्वयीस्वरूपं भवति ज
गद्यद्यस्याधिष्ठानस्य विवर्तभूतचित्रमयीलीला भवति॥ ५३६ दृश्यकोट्यंतरालस्थवा विवप्रतिविवकोट्य
ंतरालस्थवा यद्वावधमुक्तिकोट्यंतरालस्थं वानियम्यनियामककोट्यन्तरालस्थं वा॥ ५१ ॥

राम

५१

६८

यस्य विश्वात्मकत्वेऽपि स पञ्चमिकत्वेऽप्येकपिंडता ॥ एकस्व रूपता तत्त्वं नो मयि के नाने कर सर्वतादात्म्येन वास्तवत्वे
मेकरसत्वं न पविहृत्य तत्त्वं न ॥ कथ्यते त्वये त्वर्थः ॥ ब्राह्मणता बर्गगतिः ॥ अरुणो मंद श्रद्धि मिति राजसुखादित्यादिश्लोक
द्वयं स्पष्टार्थः ॥ उच्यते विज्ञानस्य वर्मलेपाभावेऽप्यादेहपातं श्रमान्माग एव उचिर्भवतीति दर्शयितुं अहोवनेत्यादिर

यस्य विश्वात्मकत्वेऽपि खंड्यते तेकपिंडता ॥ सत्मा त्रंत त्वया भदेक कथ्यते ब्रह्म शाश्वतं ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ इति राजमु
खाहुत्वा कर्कटी वनमवर्त्तते ॥ अवबुद्ध पदांतस्था जहौ मन्मथापलं ॥ अंतःशीतलता मेत्यविश्रान्तिमपतापतां ॥ प्रा
प्रा प्रा हन्मयूरी च सद्यो त्वेव कुमुदती ॥ एकसी उवाच ॥ अहो वत पवित्रेयं भवतोर्भाति शेमुखी ॥ अनस्तमितसा
रेण प्रबोधा क्लेशाभासिता ॥ विवेकिनो जगत्सूया ॥ सेव्या मन्ये भवा इशाः ॥ महता मेव संसर्गात्पुनर्दुःखं न बाधते ॥

स्वप्नसमाप्तिपर्यन्तो ग्रंथसंदर्भः सोऽपि स्पष्टार्थः ॥ तत्र कानि चित्यदानि व्याक्रियंतो वतेति संतोषे ॥ शेमुखी बुद्धिः
बुद्धिर्मनीषा क्षिपणाधीः प्रज्ञा सेमुखी मतिरित्यमरः ॥ अजस्तमितसारेणानष्टसामर्थ्येन ॥ ॥ ॥ ॥

जांगलं मरुभूमिवर्तारक्षः कुलमेव कानरलं वतंतस्य मंजरी। हेरक्षः कुलकाननमंजरिभवत्याकस्यं चिदपि प्राणाभूयो नाहिं
सनीया इति यत्तत्त्वां प्रार्थय इति पूर्वेण संवंधः॥ न विद्यते वितथ मरुतं यस्मिन् कर्मणि तद्वितथं वितथं त्वन्तं ववइ

कोहि दीपशिखा हस्तस्तमसा परिभूयते॥ मयैतौ जांगलं प्राप्तौ भवंतौ भूमिभास्करो॥ पूजनीयावतः शीघ्रमीहि
तं कथ्यतां शुभो॥ राजोवाच॥ प्रार्थयेत्वां महारक्षः कुलकाननमंजरी॥ भूयो भवत्या यत्प्राणा हिंसनीयान
कस्यचित्॥ प्रीताथो रक्षसी प्राह कर्कटी वनमर्कटी॥ वाटमेवं करोम्यघ्नमृत्युवितथं प्रभो सर्वमेव न किं वि
द्धि हिंसनीयं मया धुना॥ राजोवाच॥ यद्येवं फुल्लपपाक्षि परदेहैकभोजने किं स्याच्छरीरवृत्तौ ते स्थितायामस
मीहिते॥ रक्षसी उवाच॥ कालेन वडुनाराज न प्रवृद्धायाः समाधितः जातभोजनवांछामेन तां तु गणया
म्यहं॥ इदानीं शिखरं गत्वा प्राकृतध्याननिश्चल॥ यावदित्यं सुखेनास्ये सजीवा शालभंजिका॥ ॥

त्यमरः॥ फुल्लं विकसितं भूयैर्भरणाय मत्समीहिते मदिष्टे आसे उपवेशनं कुर्वे शालभंजिका पुत्रलिका तसदृशी
त्यर्थः॥ ॥

अमृतिमित्यर्था अमृतिपर्यन्तं। अमृतेरिति वा पाठः सुहृद्भावसौहार्दवितथी कर्तुं च नृती कर्तुं च रथी कर्तुं इत्यर्थः। संतर्प्य यत्सि सं

अमृतिधारणां वध्नाधारयामिशरीरकं। यथेष्टमथ कालेन त्यजामीति मनिर्मम। आशरीरपरित्यागमिदानीं तमयान्नप। हिंस
नीयाः परप्राणाः पशुपंत्याः सर्वगं शिवं। इति संज्ञा तसौ हा द्वौ तौ विस्तृत्य निशावरी। यदा गंतुं प्रवृत्ता सौ तदाराजा व्रवी। द्वेवः।
नास्मत्प्राणयसौ हार्दवितथी कर्तुं मर्हसि। सौ हार्दं सज्जनानां हि दर्शनादेव वदति। लघुसौभाग्यसंयुक्तं कृत्वा कारुण्यं नो हरं।
आगच्छास्मद्भद्रं भदेतत्र तिष्ठ यथा सुखं। राक्षसी उवाच। प्रथमस्त्रीरूपधारिण्यै दातुं शक्तोऽपि भोजनं। संतर्प्य सिमां के
न राक्षसी जातिधारिणी। राक्षोऽथ मिव मे तुष्टौ न सामान्यजनाशनं। इव सिद्धस्वभावो यमादेहं न निवर्तते॥ ॥ एवो
वाच। हेमस्त्रगदामवलितानि कति विन्मस। गृहे स्त्रिरूपिणी तिष्ठ यावदिह मनिंदिते॥ ततोऽऽकृतिनश्चोरा न्यथा
नशतसहस्रशः॥ मंडलेभ्यः समाहृत्य ददेउभ्यं सुभोजनं कांतां रूपं परित्यज्य गृहीत्वा तानशेषतः। नयस्व हि मवच्छ्रं गंतत्र
भुंक्ष्व यथा सुखं

प्रीणायसि। हेमस्त्रग्निः हेममालाभिः दामभिः हेमस्त्रैश्ववलिता वेष्टिता॥ हेमस्त्रगदामवर्जिता॥ ॥ श्रीगोपालाय नमः

योरी

५३

मतागीषदधर्मतः क्रियमाणोतिशेषः॥ यदाधर्मतो धर्मशास्त्रतः॥ रजनीरात्रिं॥ रजनीरूपयासासुरितिसंबंधः मिथ्यो न्योन्यं

महाशतानामेकांते सो जने हि सुखायते॥ हृदि निशं मना कृत्वा भवभूयः समाधिभाव॥ समाधिविरता भूयो यथा गत्य
पुरन्यदा॥ न यस्वान्यान्वद्यतरान् हिंसातेषाति धर्मता॥ स्वधर्मेण च हिंसेव महा कउणाया समा॥ वंसमेष्टसि चाव
श्यं सां समाधिविरागिणी॥ असतामपि संदृढं सौहार्दं न निवर्तते॥ राक्षस उवाच॥ युक्तमुक्तं त्वयारजन करोम्येव
महंसखे॥ सौहार्दं न प्रवृत्तस्य को वा र्जनाभिचन्दति॥ वशिष्ठ उवाच॥ इत्युक्त्वा राक्षसी तत्र संपन्ना सा विलासि
नी॥ राजन्ना गच्छ गच्छाम इत्युक्त्वा नृपमंत्रिणो॥ आश्रमं स्वं प्रवृत्तोऽसौ रात्रावनुससारसा॥ अथ ते पार्थिव गृहं प्राप्स
तां रजनीं मिथः॥ कथयैक गृहे रम्ये रूपयासासुरादृताः॥ प्रभाते तः पुरंतस्थौ पुरं व्रीजतली लया॥ ॥ ॥

रं श्रीकुंडविनी॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः॥

॥ श्रीगोपालाय नमः॥

॥ श्रीविश्वेश्वराय नमः॥

॥ श्रीरामचंद्राय नमः॥

रम

५३

१००

इति श्री मत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योत्तमसुखरूपपादशिष्यश्रीमदात्मसुखकृतो वासिष्ठचंद्रिकायां मोक्षोपाये सुखाख्यानेना
मसप्तमः सर्गः ॥ प्रह्वानुवादपूर्वकं जगतोमतो विलसितवत्प्रपंचतयाख्यानांतरमवतारयति ॥ एतन्ने सर्वमाख्यातमित्यादिदिना

राक्षसीमंत्रिणा जगत्तुल्यपापारौ वभूवतः ॥ ततो दिवस षट्केन संचितानि महीभृता ॥ तृपांतरपुरेभ्योऽपि स्वमंडलगणान्नदा
त्रीणि वध्य सहस्राणि तानि तस्ये तदा ददौ ॥ सावभूवनिशाकाले सैवो ग्राह्यं स राक्षसी तानि वध्य सहस्राणि जगत्तुल्यमं
डले ॥ ययौ राजानमाष्टाष्टयतदेव हिमवद्विरः ॥ ततः प्रभृति साद्यापि किं गतजनमंडले ॥ वध्यानागत्य गृह्णाति समाधेस्तु
स्थितामती ॥ इति मोक्षोपाये सुखाख्यानेनामसप्तमः सर्गः ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ एतन्ने सर्वमाख्यातं श्रुत्वा तं
कीर्तनात् ॥ आत्मैवास्ति परं सत्यं नात्याः संसारदृष्टयः ॥ ॥ ॥

किं ब्रह्मणो न्य आत्मैवास्ति नेत्याह ॥ परं सत्यमिति ॥ सत्यं ब्रह्म संसारदृष्टयः संसारभ्रान्तयः ॥ ॥ ॥

योरी

५४

कुतः संसारदृष्ट्यो न संतीत्यत आह सर्वहीति। हि सर्वहेतो इदं मज एव सृष्टिप्रकर्तृद्या। सु इत्यमेव प्रकारेण सर्वजगदा
त्मकं स स्फुरति हि अत्र जगतो मनो विवर्तते ऐदं वाख्यानं इत्तुनाम कवाक्षणापत्यनो। ऐ इवातामाख्यानं यत ऐ इवास्मेना
छुताज्जगद्विति शक्तिसमुद्धासं निश्चिनोषि। वितेः परमात्मनः शक्तिर्माया तस्या मनोभावमापन्नायाः समुद्धासं विज्ञं भणं

सर्वहि मन एवेदमित्यं स्फुरति सृष्टिषु। अत्रेदमैदं वाख्यानं शृणु श्रवणाभूषणं। श्रमते कथयिष्यामि तदाख्यानम
निदितां विति शक्तिसमुद्धासं निश्चिनोषि जगद्यतः। चित्रवालोजगद्यतं मिथ्यापश्यत्यवोषितः। वोषितो सौपरूपं
स्वंपश्यति निगमयं। चित्रमेव हि संसारो गगदिक्लेशदूषितं। तदेव तैर्विनिर्मुक्तं भवत इति कथ्यते॥ ॥ ॥

विवर्त इत्यर्थः। अथ विविचो ज्ञानेशक्तिर्यस्य तद्विति शक्तीति मन उच्यते। आख्यानतात्पर्यं श्लोकद्वयेनाह। चित्रवाल इत्या
दिना चित्रमेव वालः चित्रवालः जगदेव यद्वा जगद्यतं यथा वालोऽवोषितः स न आत्मच्छायां मिथ्यापश्यति। तथा
विश्रामास विशिष्टं चित्रं अवोषितं स इत्स्वतंत्रं लभिय्या जगत्पश्यति। वोषितं तु निरुपद्रवमविष्टानं समीकृत इत्यर्थः। भवतः
संसारान्नरति तसाधनत्वात् कथ्यते॥ ॥ ॥

राम

५४

१०१

कदाचिदखिलं सगमित्यादिगारव्यानसमाप्तियर्ष्यतो ग्रंथसंदर्भः स्पष्टार्थः । तत्र कानिचित्पदानि विविधत्वे नैमित्तिक प्रमेतये
महर्लोका देवस्थानादखिलशब्दकृतिष्यविषयः ॥ स्फारे महति महातारम्भो व्यापारे येषु ते तथोक्ताः सृज्यन्ते इति सर्गाः प्रपञ्चाः ॥

कदाचिदखिलं सयं संहृत्य दिवसकृपे ॥ एकाग्रो भगवान्केषाः सुप्रसवामनयनिशं ॥ तिशां ते संप्रबुद्धात्मा कृत्वा संभ्याप
या विधिपुजाः सृष्टुं दृशो स्फारे यो म्रियो जितवानजः ॥ अथासौ पृष्ट्वा स त्रमनसा चिंतते वरे ॥ पृथक् स्थिता न्महार्मान
सर्गान् स्थिति निर्यलात् ॥ ताता लोक्य विशुद्धेन परेण स्वेन तेजसा ॥ भृशं विस्मयमापन्नः ॥ किमेतत्कथमित्युत अ
था लोक्य चिरं कालं मनसैव तदां वरे ॥ सूर्यं तस्माज्जगज्जालादेश कमानीय पृष्ट्वा न ॥ कस्त्वं कथमिदं जातं जगज्जालं
महाघ्नते ॥ यदि जानासि भगवंस्तदेतत्कथयानघ ॥ इत्युक्त्वा वेधमाभानुर्भक्तिः ॥ प्रह्वेन चेतसा ॥ तमस्कृत्या सुवावेदम
निंद्य पदयागिरा ॥ अस्य दृष्टं प्रपंचस्य नित्यं कारणतामसि ॥ गतस्तस्मान्न जानीषे किस्मा मीश्वर पृच्छसि ॥ अथ मद्वा
क्यं संदर्भे लीलावेकवसर्वग ॥ अचिंतितां मउत्पत्तिं तच्छृणु त्वं वदाम्यहं ॥ ॥

स्तान् स्थितौ निर्गलाम्निर्वाधात् स्थिति निर्गलात् ॥ अबाधस्तु निर्गलमित्यमरः ॥ अथार्थ उत शब्दः मउत्पत्तिमित्युपलक्षणं
जगज्जालोऽयं तैरपि ॥ ॥

यो-ही-
५५

त्वसुत्रैर्मरीच्यादिभिः। तउवतस्थितिर्योस्तो तउस्थितोजलाहारं वंतरौ प्रसिद्धमेव भव्या योगपाथेन दशपुत्रमवनेन शो

तले कैलासशैलस्य जंबूद्वीपैककोराके सुवर्णजटनान्नाय त्वसुत्रैर्जनितप्रभैः मंजुलंकल्पितं श्रीमदनल्पसुख
सुंदरं तत्राभूदतिधमस्मिन्नास्रणो ब्रह्मविष्णुमः इंदुनामातिशक्तात्मा कण्ठपशुकुलोद्भवः तस्य प्राणसमाभार्या
कवित्तस्यां महात्मनः नवभूवात्मजस्तस्य मरुधूमोत्सर्पश्चात्तौ ततो दंपती विप्रौ पुत्रार्थं तपस्ये गिरिः॥ कैलास
स्य समावृत्तौ पुत्रव्रतपरायणौ भूतैरनाहते सून्ये तस्मिन् कैलाशकुंजके नेयवस्तौ तपोधरे जलाहारौ तदस्थि
ती ततस्तुष्टो भवदेवस्तयोः शशिकलाधरः॥ अजगामाद्यतं देशं घनतो विप्रदंपती वरं विप्रगृह्णाणा सुवृष्टो
स्मितमुवाच हा॥ विप्रजवाच॥ भगवन् देवदेशवेशदशपुत्रामहाधियः भव्यमकुंभमेभ्यः शोको येन न वांधवते॥
अथैवमस्त्विति प्रोव्यजगामांतर्द्धिमीश्वरः॥ ततस्तौ दंपती लुष्टौ वरं लब्ध्वा गंगतो॥ ततः कालेन सुपुत्रे दशपुत्रा
न निदिशान् ब्राह्मणादशतेवालाः क्रमेण प्रौढिमायसुः॥ अथ कालेन महता तेषां तौ पितरौ तदा संजमत्तु
स्तनुं त्वत्कास्वांगतिगतिको विदौ॥ मातापि दभ्यां रहितास्ततस्तौ ब्राह्मणादश॥ ॥

कामांभयो न बाधते तदा स्थित्वाष्पाहारः॥ यद्वायेनेति एकन्वमविवक्षितं॥ ये पुत्रैः खेदिनोऽऽः विनं गृह्णां उद्वेग
युक्ताः विवस्वतो विगतबंधवः॥ ॥

एम
५५
१०२

राजानोर्मंडलेश्वरायञ्जयाराजः शास्त्रिससचरित्युत्पते ॥ शास्त्रियञ्चात्तया रागपः ससम्राडित्यमाः साम्राज्यं किं त्रासस
मदितिसंवंधाः यन्महे इत्वं प्रजापते सुहृत्तैर्वर्तते प्रजापतेर्हि दिने च षड्शः शङ्काभवति ॥ तत्रैकेको सुहृत्तमात्रं त्रैलोक्यं

ययुः कैलाशमिरवंग्रहं संत्यत्परे दिने ॥ तत्र संचितयामासुरुद्रिनास्ते विवंधवः ॥ किं स्यादिह परं श्रेयः किमिह स्या
दुदःखदं ॥ किं पदे तज्जनैश्चर्यं सामंतो हि महेश्वरः ॥ सामंतसंपत्किं नाम राजानो हि महेश्वरः ॥ किं नाम सस्य दूपा
तां संप्राडिह महेश्वरः ॥ किं नाम संपत्साम्राज्यमिन्द्रस्तेषां महेश्वरः ॥ किं नाम ते नमहे इत्वं यन्मूहूर्तः प्रजापतेः
वित्तपतिनयकल्पे किं तस्मादिह शोभनं ॥ ज्येष्ठ उवाच ॥ ऐश्वर्याणां हि सर्वेषां मा कल्यांता विना शिथिलं ॥
रोचते भ्रातरः तन्मे ब्रह्मन्वमिह नेतर इतरेऽनु ॥ युक्तसक्तं वया तात सर्वदःखापमार्जनं शाधितत्त्वं गतिर्नो
घकिरिखित्वमवाप्नुमः ॥ ज्येष्ठ उवाच ॥ पप्रसन्नगतो भास्वान् ब्रह्माहमिति तेजसा ॥ सृजामि संहारमीति ध्या
नमस्तु निरायवः ॥ ॥

शास्त्रिभ्रातर इति सखो धत्तं मे मया ॥ तातेति पितृसमधा तज्येष्ठः संवोध्यते ॥ सर्वदःखापमार्जनं ॥ सर्वदःखशमकं शाधि
अनुशासनं कुतः ॥ भास्वान् दीप्तिमान् तेजसा प्रभावेन तेजसः प्रभावे दीप्तौ कजलेऽनुक्रेपतत्रिधित्यमरः ॥ ॥ ॥

यो-१

५६

अग्रजेनेतिकथितावादं कृत्वा तउत्तमाः॥ आनाधीनधियस्तत्र लिपिकर्मापितोपमाः॥ अंतस्थेनैव मनसा विंतयामासुरा
दृताः॥ ब्रह्माहं जगतः॥ स्रष्टा कर्ता मोक्षामहेश्वरः॥ लोकपालपुरैः सार्द्धं भुवनानि चतुर्दश॥ निर्मितानि मयैतानि तेषां मेतरं हं
स्थितः॥ अथ ते ब्रह्मणा एवं वदपद्यजभावनाः॥ देहास्त्रिसंस्मरः॥ पूर्वात्पूर्वभावनयार्पिताना॥ अथ ते देहेकाः सर्वे पवनैरात
पेनवः॥ कालेन शोषमायेभ्येत्यगलिताः शीघ्रं पितृवतः॥ सतेषां दशधा सर्गव्रतिभासो यमुत्थितः॥ भावनापरिपाके न दश

एते दश संस्कारा मनो यो मनिसंस्थिताः॥ एषामन्यतमस्याहं भास्करो हर्निशाकरः॥ इत्युक्त्वा वेधसंभानुर्जगाम
निजमंदिरं॥ विरंचिरपि देवेशः स्वव्यापारपरो भवतः॥ इति मोक्षोपाये ऐंदवो पारम्पाननामाष्टमः सर्गः॥ ॥

ते ब्रह्मतो गताः॥ त एते दश संवाहामत्यव्ययं असुपगमे॥ लिपिकर्म विसंस्मृतं विस्मरणां च कुः॥ अर्पिता त्विषयी कृतानि ति
यावतः॥ अथवा अर्पितान समर्पितान दत्तानित्यर्थः॥ स्वकृत्यमाहर्निशाकरं भास्करो हि मेनुपर्वते नाद्यवहितोऽहः क
रोति तद्यवहितस्तु निशां उक्तं च॥ बृहद्वा शिष्टे॥ अर्कः कुर्वन् होरात्रे दर्शयत्याकृतियथावितिः सदसती कुर्वन् दर्शयत्या
कृतितथेति॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योक्तमसुखेवासिधप्रकरणे ऐंदवो पारम्पाननामाष्टमः सर्गः॥ ॥

राम

५६

१०३

अतीतेनास्मानेन तात्पर्यतः प्रतिपादितमर्थं दर्शयति ॥ मनोहीत्यादिश्लोकद्वयेन मनःकृतं मनसा कृतं सम्यक्कृतं
मन्ये मनःकृतमेव सार्थकं जात इत्यर्थः ॥ शरीरकृतकर्मणां फलवत्त्वस्य प्रत्यक्षादिसिद्धबाह्यरीरकृतसार्थकं भवतां

वसिष्ठ उवाच ॥ मनोहि जगतां कर्तुं मनोहि पुत्रप्रः परः ॥ मनःकृतं कृतं लोकेन शरीरकृतं कृतं ॥ सामान्यब्राह्म
णभूत्वा मनोभावनया किला एदेवा ब्रह्मतां यातुं नात्मनः पश्य सक्तां ॥ मनसा भाव्यमानो हि दे
हितां याति देहकः ॥ देहभावनया मुक्तो देहधर्मे न विधमते

सुक्तं अनुपपन्नमित्याशङ्क्याह ॥ मनसेति हि यस्मात् देहको मनसा भाव्यमानः सन् देहतां याति देहो रितकार्यकारी भव
तीति ॥ अत्र यमुक्त्वा व्यतिरेकमाह ॥ देहभावनयेति देहभावनया मुक्तः पुत्रो देहधर्मेः शीतो लभमाना वमानादिभिर्न बाध
त इत्येतत् ॥ ॥

धो-
५७

कुत्रैतदपलभ्यत इत्यत आहानात्र सुखतयेति अयमर्थः मनोभावनायां सत्यां शरीरे फलपर्यवसायिभोजनादिकार्यदर्शना
दद्यत्यात्र स्यान्निर्विकल्पकसमाख्यवस्थायां तददर्शनाच्च प्रावस्थायां मनोमात्रात्मकशरीरकृतस्पृष्टादिफलपर्यव
सायिनोभोजनादेव दर्शनाच्च प्राप्ता प्राप्तिविवेकेन शरीरकृततपोपलम्पमानं फलवरुकार्ये स्वप्नशरीरकृतकार्ये वत मनःक

नांत सुखतया योगी देहे वेति प्रिया प्रिये इंद्रस्याहल्यया सा ईदृशां तोत्रनिदर्शने श्रीराम उवाच काहल्या भगव
न्निंदस्तव को वा त्रसंमतः यद्योऽदंतश्रवणोपावर्ती दृष्टिरेति मां वसिष्ठ उवाच श्रूयते हि पुरा राम मागधेषु म
हीपतिः इंदुघ्न इति ख्यात इंदुघ्न इवापरः तस्येडविंशतिमाभार्या कमललोचना अहल्यातामत्र त्रा
सीकृशांकस्ये वरोहिणी

तमेवेति मन्व एव प्रिया प्रिय कृन्न देह इत्येतमर्थं तन्निग्रहे प्रयत्नादेति शयविधानाधार्यानात्र रेणस्पृष्टं कर्तुमाह
इंदुस्पृष्टिः इतनुर्द्धमार्यानां समाप्तिपर्यन्तो मथ संदर्भस्पृष्टार्थः तत्र कानिचित्पदानि विविच्यन्ते उद्वोवर्तातः इंदु
घुन्न इवेति स वै पूर्वमभूद्राजायां द्योद्विउसत्तमः इंदुघ्न इति ख्यातो विष्णुव्रतपरायण इति पुराणप्रसिद्ध एकोत्तिदं
इंदुघ्नः अयं तु अपर इंदुघ्न इव स्थिता ॥

राम

५७

१०४

पिङ्गप्रकारशेषरः विहससूहोतसः ॥ अवरज्यत अजरागमकुञ्जतमेदैः चकारैः प्रथितौवद्धौ असम्वर्तिधातोर्लणमथ

तस्मिन्नेवपुरेखिंगः खिंगप्रकारशेषरः ॥ इन्द्रनामापरः कश्चिन्नागरीणांप्रियोवसत ॥ साहल्याहल्यया सार्द्धमिन्द्रस्य
यदभूत्पुदा ॥ तदाकर्णतिहासेभ्यः तस्मिन्निन्देन्वरज्यत ॥ तयोर्घनतरः स्नेहोनिगवराणचेष्ट्योः ॥ सुडर्विनयवृत्तांतो
राजांतिकमुपाययो एवमन्योन्यमासकंभावमालोक्यभूयतिः ॥ वकारवद्धभिर्भेदैः सतयोरुशासनं तावुभा
वपिसंत्यक्तोडर्मती मलिलाशयेतुष्टौ जहसतुस्तत्रनखेदमुपजग्मतुः ॥ अथितौगतपादेषुनतौस्त्रममुपाग
तौ ॥ कशामिस्तायमानांगौनाप्रतः कामपियथांद्वालाभिर्दधमानौतौस्थितौहिमशिलास्त्विव ॥ अपृच्छतौ
तसोराताखिन्नौवांकिंनडर्मती ॥ अथतौधरणीपालमूचतुर्मुदिताशयो ॥ संस्मृत्यावामिहान्योन्यंमुखंकां
तिष्ममनिदितां ॥ ॥

मकुञ्जपद्विवचनंस्थइति ॥ डर्मतीतिसंबोधनं ॥ आशयोवरित्तं ॥ ॥ श्रीगोपालायनमः ॥ ॥ श्रीरामायन

चो-ही
५८

शरी
मी

॥ ३ ॥

अतीतेनारव्यानेनविस्तरेणप्रतिपादितमर्थमहिष्याह। एतन्नेकथितमित्यादिनासम्यग्विदितेहि संसारोगतिदानेमतमि
तद्विक्रिमासुकरेतिमत्वातोरागमःपृच्छति। विस्तरेणोति। निराकृतेवस्तुतोनिःस्वप्नस्यतत्रहेतुर्जडस्येति। जडत्वंसाधयति।
अस्येतिदृश्यस्येत्यर्थः। आहूढःसंकल्पोयेततदाहूढसंकल्पमाहितसंकल्पप्रधानमित्यर्थः। यद्वाआहूढःसंकल्पोप

वसिष्ठउवाच॥ एतन्नेकथितंराममयाख्यातकलीलया। सर्ववजगत्यस्मिन्निद्विशरीराःशरीरिणः॥ एकंमनःशरी
खेहिप्रकारिचलंसदा॥ अकिंचित्करमन्यद्विशरीरंमांसनिर्मितं॥ श्रीरामउवाच॥ विस्तरेणममब्रह्मनृजडस्यास्य
निराकृतेः। रूपमाहूढसंकल्पमनसोवक्तुमर्हसि। वसिष्ठउवाच॥ अनंतस्यात्मतत्त्वस्यसर्वसत्तेर्महात्मनः॥ संक
ल्पशक्तिखंचितंयदूपेतन्मनोविडुः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्यतत्रथा। अनिर्वाच्यमनःस्वप्नपदंशयिस्तन्मनःआसुप्नेरामृतेःतद्विज्ञतादिलक्षणांमोहोपायप्रवृत्तांकुर्या
दित्याह। अननस्येत्यादिश्लोकत्रयोणासर्वशक्तेःसर्वकारणभूतामायाशक्तिर्यस्यायद्वासर्वाःशक्तयःसर्वपदार्थ
निष्ठतयाप्रतीयमानायस्मिन्सत्त्वथोक्तंतस्यसंकल्पशक्तिसंश्लिष्टंयत्कल्पितंरूपंतन्मनोविडुः॥ ॥ ॥ ॥

यो. १०.
५८

भावः पदार्थः। यद्वा भावशब्देनाभिप्रायवाचिताभिप्रायकाराणलकृते। चलस्वभावतोलो लोहणां यो भावः कलनोत्सुखतां स
कृत्वाभिमुखतां यातः स न सदसतोर्मध्ये चलति। आत्मानात्मनोर्मध्ये लोलायते। मेलकत्वधुरन्धवानः मनोदर्पणमधिरू
ढो ह्यात्मानात्मनोर्दृष्टदृश्यभावं भजते। मनो लये सुषुप्तावात्मानात्मनोर्दृष्टदृश्यभावादर्शनाद्यतः कुतश्चिदविचारितरमणी

भावः सदसतोर्मध्ये नृणां चलति यश्चलः। कलनोत्सुखतां यातस्तद्रूपं मनसो विडः। यतः कुतश्चिदुत्पन्नं चित्रं यत्किं
चिदेव हि। नित्यमात्मविमोक्षाय प्रोक्तयेत्सु कियुक्तिषु। अत्रेदं चित्रमोख्यानं कथयामितवानद्य। यदास्मात्तं भगव
तापुराणं कज्जन्मनाः॥ ॥

यात्कारणात्॥ उत्पन्नमत एव यत्किं चिदेवा विचारितरमणीयमेव विचार्यमाणं तुच्छाया कल्पितवेतालवद्विशोषं
तो हि शब्दो विद्वत्प्रसिद्धिद्योतनार्थः मोक्षयुक्तिषु। मोक्षोपपत्तिषु तद्विन्तनादिलक्षणा मोक्षोपापेषु तद्योजयेत्। एवमविचा
रितरमणीयं विचारद्विशरात्तु मन एव संसारकारणां तन्निवृत्तयेत देवमोक्षयुक्तिषु योजनीयमित्युक्ता इहानी एतमेवायं
चित्राख्यानमवतार्य प्रपंचयति अत्रेदमिति॥ ॥

त.

रम
५८
१०६

अस्ति रामाद्वीस्फारेति॥ गूढार्थपिधानि भगवान् वसिष्ठः स्वयमेव व्याकरिष्यति॥ तथा पितृद्विसौ कयार्थव्याकुर्मः अदंतस्या
नीवा इत्यठवी संसारपदवी स्फाराविस्तीर्णा शून्या सर्वपदार्थवर्जिता॥ अधिकत्वात् तत्र पदार्थानां अशास्त्रेति पदद्वेदः अथवा ता
मसत्त्वं दर्शयितुं शून्येत्पुनः॥ साक्षिकत्वं दर्शयितुं साक्षेति॥ राजसत्त्वं॥ ज्ञापयितुं मतिभीषणोति॥ पुरि शरीरे शोते पुरुषवद्गुसीदत्यन
सीदतीति वायु रूपो मनः सहस्रकरलोचनः अतस्तहस्तनयनः अत्रानन्ताविषयाकारहृत्तयश्च स्तोचनतया विवक्षिताः॥ यथोक्तं

अस्ति रामाद्वीस्फारा शून्या सांतातिभीषणा॥ योजनानि शतं यस्यां लक्ष्मणे कोणमात्रकं॥ अमस्य कोहियुरुषः सह
स्रकरत्पेचनः॥ पर्याकुलमतिभीमः संस्थितो विकृताकृतिः॥ स सहस्रेण बाहूनामादाय परिधानं वहन्॥ प्रहरन्नात्म
नः पृष्ठं स्वात्मनैव पलायते॥ दृढबहारेः प्रहरन् स्वयमेवात्मनात्मनि॥ प्रविशति भीमात्मा शर्योजनशतान्यपि क्रं
दत्यलायमानो सोगत्याहरमितस्ततः॥ अमवान्विवशाकारो विशीर्णचिराणां गकः॥ ॥ २ ॥ ॥

वहद्वाशिष्ठो सहस्रनेत्रहस्तद्वयत्पुंसापरिवर्णितं॥ नदनं त्रविकृतित्वं हिचेतसः परिदर्शितमिति॥ बाह्वद्विनानाद्योग्नीः प्रापयं
ति इति बाह्वः कुकल्पनानितेषां सहस्रेण परितो घ्नंतीति परिध्वानाध्यात्मिकादिदः स्वहेतुनादायात्मनः प्रस्य पृष्ठे प्रहरति॥ भ्रा
त्रिपरिगृहीतैराध्यात्मिकादिदः स्वहेतुभिः समानं क्लेशयतीत्यर्थः॥ पलायिते कुकल्पनाप्रापितदः स्वहेतुभ्यो विभेतीत्यर्थः॥ ॥

यो.री
६६

60

अंधो विवेकरहितः ॥ अंधकूपे गहननरके कुक्षितानि डः खातुपात्रैः स्मिन्नितिकूर्पेशद्व्युत्पत्तेर्न भोवद्गंभीरमपरिद्वेयं
कोटरं विद्धं अभ्यन्तरावकाशो यस्मिन् स तथोक्तः ॥ तस्मिन् करंजवनगुल्मकमिति मनुष्यजन्मविवक्षिते ॥ न क्लमालापरप

पतितो वशावाप्तुम इत्यंधो धकूपके ॥ क्लृप्तात्रितमो भीमेन भोगं भीनकोटरे ॥ ततः कालेन वहुतासो धकूपस
मुत्थितः ॥ पुनः प्रहारैः प्रहरन् विद्वत्यात्मनात्मनि ॥ पुनर्हरतरंगत्वा करंजवनगुल्मकं ॥ प्रविष्टः कंठकथासंश
लभाः पावकं यथा ॥ तस्मात्करंजगहनादिति क्रम्पकृणादिव ॥ पुनः प्रहारैः प्रहरन् विद्वत्यात्मनात्मनि
पुनर्हरतरंगत्वा शशांककरशीतलं

एषा यि करंजवनगतगुल्मशब्दितुद्गुशोद्धिद्वन्वस्यासुखकरत्वात्कंठकथामडः खपरिद्वतमित्यर्थः ॥ ६७ ॥ श्रीगोपाल

एम
६७

कदलीकाननंस्वर्गस्तिद्वपातरमणीयत्वात्तवसिष्ठशब्देनतेजउच्यतेअत्यन्नंतेजस्वद्रूपोवसिष्ठइतिवशिष्टशब्दमुच्यते

कदलीकाननंकांतंमंप्रविष्टोहसन्निव॥कदलीखंडकातस्माद्विनिःक्रम्यक्षणात्पुनः स्वयंप्रहारेःप्रहरविश्व
त्यात्मनात्मनि॥पुनर्हरतरंगत्वात्तमेवांधोधकूपकं॥स्वस्वंप्रविष्टस्वरयाविशीर्णवियवाकृतिः॥अंधकूपाम
मुत्थायप्रविष्टःकदलीवनं॥कदलीकाननात्तद्वन्नकरंजवनगुल्मकं॥कसंकाशनानकूपंकुपाशभावनांतरं॥
प्रविष्टःप्रहरनश्चैवस्वयमेवात्मनिस्थितः॥एवंद्रुपंनिजाचारंममालोक्यविरमया॥अवष्टम्भवलादेवमुहूर्तं
प्रतिबोधितः॥पृष्टश्वकस्त्वंकिमिदंकेनार्थेनकरोषिव॥किंचवाभिमतंतेस्यात्किमुधापरिधावसि॥इतिपृष्टे
नकथितंतेनमेरुधुनंदन॥ ॥

वशिष्टवाचिनामयेतिशब्देनपरमोविवेकोविवक्षितः॥विवेकेनवलाघितंभट्टित्याक्रान्तिमीममर्थमाह॥अ
वष्टम्भवलादेवमुहूर्तंप्रतिबोधितइतिमुधारया॥ ॥

योरी
६१

विवेकं प्रतिचित्तेन कथितमेव दर्शयति ॥ नाहमित्यादिना ॥ मुनेहे विवेका विचारितरमणीयं हि चित्तं तत्कायादिकं
कं विवेकमृदितमसदेवभवतीत्यर्थः ॥ त्वया विवेकेन दृष्टो वशीकृतोऽहं दुःखाय सुखाय च नष्टोऽस्मि सुखदुःखोत्पा

नाहं कश्चिन्न वैवेदं मुने किं विक्लम्यहं ॥ त्वया ह मवभक्तोऽस्मि स्वमेश्वर होवत ॥ त्वया दृष्टोऽस्मि नष्टोऽस्मि
दुःखाय च सुखाय च ॥ इत्युक्त्वा विक्लवान्यंगान्यालोक्य स्वान्यनुष्टिमान् ॥ रुरोदातिरवंदीनो मे ब्रुव प्रीतिव
रवीत ॥ हृष्टमात्रेण तत्रासावुपसंहृत्य रोदनं स्वान्यंगानि समालोक्य जहास प्रसभं विरं ॥ ॥

दनासमर्थोऽस्मीत्यर्थः ॥ अर्द्धप्राणा विवेकत्वाद्गोणां स्मृकुमशक्नुवत् ॥ चित्तं सत्तापश्चकारेत्येतमर्थमाह उरोदेति आ
समत्ताश्चः शब्दो यस्य स आरवी ॥ पूरा विवेकेन स्वान्यंगान्यहंकारममकारलक्षणा निवाधितान्यालोक्य प्रा
परमानन्दतया चित्तं संतोषं चकारेत्याह ॥ स्वान्यंगानि समालोक्येति ॥ ॥

राम
६१

६

प्राग्विवेकोदये सति सवृत्तिकं चित्रविलयक्रमं श्लोकत्रयेणाह ॥ अथादृष्टासपर्यवृत्त्यादिना ममपुरतो विवेकस्य समस-
मित्यर्थः ॥ तस्य चित्रस्य शिरोहंकारलक्षणां तत्र परमदाउणां अतिभयं करंततोऽनंतरं वाहवः कुकल्पनालक्षणाः पतिताः ॥
पश्चादथ शिखरलक्षणां वरुणादिकं पतितं ॥ तथा वोक्तं ब्रह्मासिष्ये ॥ यदंगानि विशीर्णानि गतान्यत्र हि मयतः ॥ तत्किं तेन

अथादृष्टासपर्यं ते संभ्रमात् पुरतो मम ॥ क्रमेण तानि तस्माज्ज्ञान्यंगानि समंततः ॥ प्रथमं पतितं तस्य शिरः
परमदाउणां ॥ ततस्ते वाहवः पश्चाद्वरुणास्तदनुचोदरं अथ कणो न स पुमान् श्वान्यंगानि यथा तथा ॥ संत्य-
ज्य नित्यते ॥ साक्षात्कापि गंतुं सुपस्थितः

विनार्थाशाशान्म्यतीति प्रदर्शितमीति ॥ अत्रार्थसाहंकारकुकल्पनयोऽपलक्षणां ॥ यथा घटं यथा स्वपूर्वस-
मन्नत इत्यर्थे भिधानादिदानीयथा यथमित्यभिधानाच्चायमर्थोऽवगम्यते ॥ श्वान्यंगानि यथा स्वपूर्वादिदिग्भोवलिपि-
धायगंतुं समुद्यत इति ॥ एवं कथासौंदर्याय मुक्तमिति श्रेय ॥ नियते द्वैवस्य शक्त्या विज्ञानाकारेणाभिष्ठापेत्यर्थः ॥ ग-
तुं समुद्यतो नागत इत्यभिधाना जीवन्मुक्तत्वं सूचितं ॥ ॥

योरी
६२

पयकुलतरांतरं अत्यंतं अपयकुलं अत्र मभ्यतरं यस्मिन् सतथोक्तः सां अलमत्यर्थः अलसतामदृश्यतां यथा विसृज्य विदेह
मुक्तं च आवेदितं अथासौ सुचिरेणोति महापातकयुक्तं हिमनो अंधकूपशङ्खिते नरके पतितं सन्नस्मात्कूपादतिदीर्घेणापि
कालेन निर्गतमित्यर्थः सुदिलेशरहितं अनात्मज्ञमन्यनः स्वविवेकंतिरश्चकारेत्याह उर्मतिरिति उर्मतिरसौ मामित्युक्त्वा स्व

दृष्टवानहमेकांते पुनरन्यंतथानंतरं प्रहरंतं धर्मं तं च पर्याकुलतरांतरं समयासंमुखीकृत्य परिपृष्टस्तथैव हि तेनै
वासौ क्रमेणो वरुदित्वा संप्रहस्य च अंगोर्विशीरतिमेत्यययावलमलकितं दृष्टवानहमेकांते तथैवान्यं क्वचिन्नरं प
त्न्यायमानः पतितो ह्यत्पत्तां धोवं कूपके तत्राहं सुचिरं कालमवसंतस्त्वतीरुकः अथासौ सुचिरेणापि कूपाणां भु
स्थितः शरः दृष्ट्वा पुनरन्यं च प्रपतंतस्मिन् सततः स्ववष्टभ्यस्तथैवाश्रुतस्य प्रोक्तं विरमया उर्मतिर्मांससौ मूढो
नैव जानासि किंचन अपै हि उर्मते सुक्तास्वप्नापारपरो भवदारवंतस्मिन् महाराणे वहस्तादृशानराः परिभ्रमं

तस्मिंश्च विद्यते द्वापि सादृशी
आपारपरो भवदित्यन्वयः इति शाहपराष्टमाह मूढेत्यादिना हे मूढ उर्दिज किं विन्न जानास्वेव अपै हि अपसरम

राम
६२
१०६

सामीप्योतिविविध कण्टकानां डः खलरुणानां संकटं संवाधो घेघं गेष्टान्यंगानियस्याः सातथोक्ता वृत्तमिस्त्रानि
विडाज्ञानेन गहनदुः प्रवेशाद्यनतमोगहनापि अनात्मनि जाववो धैरलघ्वात्मज्ञानैले कैप्राणिभिः निवृत्तिमवाप्स्य

सामीप्योतिविविधं कट कसंकटांगीघोराटवीघनतमोगहनापिलोके ॥ आगत्य निवृत्तिमनामनिजाववो
धैरासे व्युत्तेकुसुमगुल्मकवाटिकेव ॥ राम उवाच ॥ कासौ महाटवी ब्रह्मरुक्वा दृश्यते नघ ॥ केवते पुत्र
प्राप्तत्रकिंवा कर्तुं कृतोद्यमाः ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ रघुनाथ महाबाहो शृणु वक्ष्यामि ते खिल ॥ तस्मा महाटवी
राम हरे नैव चनेनराः ॥ सैयं संसारपदवी गंभीरपारकोटरा ॥ तां ब्रह्मविकाराद्यां विद्विराम महाटवी ॥ तत्र
ते ये महाकाराः पुरुषाः प्रभ्रमंति हि मनांसितानि विद्वित्वं डः खेनि पतिता न्यलं इष्टायो धमहंते प्रांसवि
वेको महामते सयातान्यववो धर्मे विवेकेन मनांसि हि ॥ परं बोधं समासाद्य मत्प्रसादान् महामते ॥ मनासिका

निवृत्तिनिगता सुप्रशमं परं
सुखं लब्ध्वा प्राप्तामंता श्रेयते ॥ गुल्मकानि ऊदोद्भिदिशेषाः ॥ कासा महाटवीत्यादिना सर्गसमाप्ते ग्रंथसंदर्भः स्पष्टार्थः व
चि किंचिद्विचिन्त्यते ॥ नैव च तेन राहर इत्यनुवर्तते ॥ ब्रह्मविकाराद्यां असत्काराद्यां ॥ ॥ श्रीगोपा

यंति

५३

63

करजोमर्त्यमण्डलमित्युक्तं विवृणोति। यत्र करजगहनमिति। कलत्ररसाविलंस्त्रीरागकलुषं विधित्वेनाविषत्रयचित्वेना॥ तद

कानिचिन्नाभिनंदंति मां विवेकं विमोहिताः॥ मन्त्रिस्कारवशातः कूपेष्टेवपतंत्यधः। धेतोश्च कृपागहनानरकास्तेरधुवह

॥ कदलीकाननं स्वर्गः करजोमर्त्यमण्डलं॥ प्रविष्टान्पुंश्च कूपोत्तर्निर्गतानि मयानिव॥ महाप्रातः कथं कानि नरके तानि स

र्वदा॥ यत्र करजगहनं तत्कलत्ररसाविलं॥ डः स्वकं दकसं वाधं मातुष्यं विविधैषणं॥ यैरहं पुंभि रबुधैर्ददिते तितिरस्कृत

ः॥ तैर्मनोभिरनात्मरौः स्ववीवेकस्तिरस्कृतः॥ त्वया दृष्टोस्मि नष्टोस्मि शत्रुर्मेवमिति दुतं॥ यडकंतद्विचित्रेन मम मताप

रिदेवितं रुदितं यन्महाक्रंदं नराणां तत्राप्यव॥ तडो गजालं त्यजता मनसा रोदनं कृतं॥ अर्द्धप्राप्तविवेकस्य न प्राप्त

स्यामलं पदं॥ मनसस्त्यजतो मोगान्परितापो हि जायते॥ हसितं उद्यदानं दिपुंसां यदवबोधतः॥ परिप्राप्तविवेकेन संतो

वबोधत इति पदद्वयं॥ अवबोधतोऽवबोधनादित्यर्थः॥ पुंसामानं दियद्वसितं तदवबोधतः॥ परिप्राप्तविवेकेन चेतसा सत्वोषः कृतः॥

वबोधत इति पदद्वयं॥ अवबोधतोऽवबोधनादित्यर्थः॥ पुंसामानं दियद्वसितं तदवबोधतः॥ परिप्राप्तविवेकेन चेतसा सत्वोषः कृतः॥

वबोधत इति पदद्वयं॥ अवबोधतोऽवबोधनादित्यर्थः॥ पुंसामानं दियद्वसितं तदवबोधतः॥ परिप्राप्तविवेकेन चेतसा सत्वोषः कृतः॥

वबोधत इति पदद्वयं॥ अवबोधतोऽवबोधनादित्यर्थः॥ पुंसामानं दियद्वसितं तदवबोधतः॥ परिप्राप्तविवेकेन चेतसा सत्वोषः कृतः॥

वबोधत इति पदद्वयं॥ अवबोधतोऽवबोधनादित्यर्थः॥ पुंसामानं दियद्वसितं तदवबोधतः॥ परिप्राप्तविवेकेन चेतसा सत्वोषः कृतः॥

वबोधत इति पदद्वयं॥ अवबोधतोऽवबोधनादित्यर्थः॥ पुंसामानं दियद्वसितं तदवबोधतः॥ परिप्राप्तविवेकेन चेतसा सत्वोषः कृतः॥

वबोधत इति पदद्वयं॥ अवबोधतोऽवबोधनादित्यर्थः॥ पुंसामानं दियद्वसितं तदवबोधतः॥ परिप्राप्तविवेकेन चेतसा सत्वोषः कृतः॥

वबोधत इति पदद्वयं॥ अवबोधतोऽवबोधनादित्यर्थः॥ पुंसामानं दियद्वसितं तदवबोधतः॥ परिप्राप्तविवेकेन चेतसा सत्वोषः कृतः॥

११०

रूपं विक्रियसंकल्पविकल्पलक्षणं अतीते प्रघटकतात्पर्यार्थमाह। संकल्पवासनाजालैरिति। संकल्पा एव वासनामूलत्वाद्वा
सनास्तासां जालैः स्वैः स्वीयैः कोशकारकमिहिकपितृवृक्षदिसंलग्नः सन्नात्मनो वस्थानाय कोशकृत्यानिर्गमनंदारस्यापि पि

परिघातप्रविवेकस्य त्यक्तसंसारसंस्थितेः चेतसस्तज्जतो रूपमातंदोहिविवर्द्धते। यदा सौ समवष्टभ्यमया दृष्टः प्रय
त्नतः। तद्विवेको बलाच्चित्रमादत्त इति दर्शितं। यदात्मनि प्रहारौघैः पुमान्प्रहरति स्वयं। तत्तत्कुल्यनाघातैः प्रहरत्या
त्मना मनः। पलायते यत्पुरुषः स्वात्मानं प्रहरन् स्वयं। स्ववासनाप्रहारेभ्यस्तत्र तत्र मनः स्वयं। संकल्पवासनाता
तैस्त्वैरेवायाति बन्धनं। मनो लालामयैर्बंधैः कोशकारकमिर्यथा। एतत्ते कथितं रामवित्तो पाख्यानमुत्तमं। वि
त्तेनैवेदमालोक्य चित्रत्यागे स्थिरो भवा। इति मोक्षोपाये चित्रप्रकरणं नाम दशमः सर्गः॥ ॥ ॥

धानं कुर्वन् लालामयैर्बंधैर्यथा बध्यते तथेत्यर्थः। इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य त्रिसुखपूज्यपादशिख
श्रीमदात्मसुखविद्वतो वासिष्ठविरुद्धिकायां सुत्पत्तिप्रकरणे चित्तोपाख्यानं नाम दशमः सर्गः॥ ॥ ॥

यो-
६४

अतीतसर्गाद्वैमनोर्वंधनमायातिकोशकाररुमिवदिति दृष्टावोपाशनात्मनसस्मरुच्यभिधानाच्चासतः स्थागायोगा-
त्तस्य सत्यत्वं प्राप्तं तस्यत्वं प्राप्तं तस्यत्वेव तद्विकारस्पजगतः सत्यत्वमिति सर्वस्य द्वैतस्य सत्यत्वमाशंक्य तस्य बालका-
त्मानच्छलेन तुच्छत्वं प्रतिपादयितुं प्रस्तावयति। प्रबुद्धानामित्यादिना प्रबुद्धानां ब्रह्मविदा इदं गदाकारेण विज्ञेयमाणां
मनोब्रह्मैव न ततो न्यदनन्यद्वा। किंतु हि तुच्छमेवेत्यर्थः॥ मनोब्रह्मेति वाधायां सामानाधिकरण्ये हि शब्दः शून्यादिप्रसि-
द्धिद्योतनार्थः। कुतो मन आदौ ब्रह्मतावन्मात्रमित्याशंक्य तत्कारणत्वात् तस्य तन्मात्रत्वं युक्तमित्याह॥ सर्वशक्तीति। सर्व-

वसिष्ठ उवाच॥ प्रबुद्धानां मनो राम ब्रह्मैवेदं हि नेतरत्॥ सर्वशक्तिपरं ब्रह्म नित्यमा पूर्णमव्ययं॥ न तदस्ति॥
न तस्मिन् विद्यते विदितात्मनि॥ यथोच्च सति शक्त्या सोऽप्रकाशोऽधिगच्छति॥ ॥ ॥ ॥

स्मिन् मन आदौ कार्ये सक्तिर्माया रमायस्य न तत्र योक्तुं सर्वसिद्धयः सर्वकार्यविषया यस्मिन्निति वा॥ अव्ययं अपहं य-
रहितं ननु विविन्नपदार्थानां मध्ये कस्यचिद्ब्रह्मकार्यस्यापि संभवान् सर्वस्य ब्रह्मतावन्मात्रत्वमित्यत आह। न तदस्ति।
ति विदितात्मनि तस्मिन् अधिष्ठाने यत्कार्यं तद्विद्यते तत्रा सर्वशक्तिपरं ब्रह्मेत्यत्र याः सर्वाः शक्तयो ब्रह्मनिष्ठत्वाभि-
हिता सास्तत्कायोऽस्य पश्य पलभ्यत इत्याह॥ यथोच्च सति शक्त्येत्यादिना। असौ परमात्मा स्वाश्रयाणां अनेकशक्तो ना-
मभ्ये यथा शक्त्योच्च सति विवर्तते॥ ॥

राम
६४
१११

सासक्तिं कुत्रोपलभ्यत इत्यत आह विच्छक्तिरित्यादिना उपलेपापाणो भूत्पशक्तिरमृतनिष्ठा दनशक्तिः। सच्चिदेतज्ज्ञातं प्रल
यकालेऽनभिद्युक्तनामरूपतया ब्रह्मण्येव वर्तते उत्पन्निकाले प्राप्ते स्थाः सत्यं इव तस्मादेव माया विनः क्रमेण विजृम्भते तत्र
पि दृष्टेरेव सृष्टित्वात्मन आदिक्रमेणैव विजृम्भते। तच्च मन आदिकं द्वैतं अविचारदशायां बालकोपलालनायोक्तोऽसमं

विच्छक्तिर्ब्रह्मणो रामशरीरेषूपलभ्यते॥ स्यंदशक्तिश्च वातेषु राद्यशक्तिस्तथोपले इव शक्तिरथांभस्सु राहश
क्तिस्तथानले॥ भूत्पशक्तिस्तथाकाशेनाशशक्तिर्विनाशिनि यथांजंतर्जलेव हीं सर्वोस्ति दंतथात्मनि फल
पत्रलतापुष्पशारवाविटपमूलवान्॥ हृदयी जेयथा हृदस्तथेदं ब्रह्मणि स्थितं॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सकथर्थ इव सत्यवत्प्रतीयमानमपि तत्त्वनिष्पणोत्तुष्टमेवेत्येतदर्थं ज्ञातमाह फलपुष्पेत्यादिना लताकोमलशारवा
अविटपशब्देन पुन उक्तताये हृदस्केधोग्रह्यते॥ ॥

योः सी

६५

कचिदिति ॥ तस्माद्भूतानां उपवि कार्यरूपेण प्रकाश इत्यर्थः ॥ इमा तला इतलात् ॥ स आत्मा सर्वगो रमेति ॥ नित्योदित
महावपुः सर्वदा स्वयंभावपूर्ण आत्मा यद्यदा मना कृष्ण मननी मननवती शक्तिं धत्ते विवर्तमान मनना वद्धि न्नो भवती
तियावत ॥ तत्र दामन इत्युच्यते आदौ मन इति समष्टि रूपं विवर्तितं ॥ तदनु तदनंतरं बंधविमोह दृष्टी बंध सुक्तिज्ञाने उत्पद्य

कचित्कश्चित्कश्चिच्च तस्माद्वर्ति सैक्यः ॥ देश काल विविचत्वा आ तलादिवशालयः ॥ स आत्मा सर्वगो र
मनित्योदित महावपुः ॥ यन्मना कृष्ण मननी शक्तिं धत्ते तन्मन उच्यते ॥ आदौ मन सत्त्वं बंधविमोह दृष्टी पश्चात्
पंचरचना भुवनाभिधाना ॥ इत्यादिका स्थिति रियं हिता प्रतिष्ठा माख्यायिका सुभग बाल जतोदिते वा ॥ ॥

ते तयोस्तुत्यत्रौ भोगा पवर्गार्थं सिद्ध्य संभव संगात ॥ स्मर्यते च भोगा पवर्गार्थं सिद्धिः ॥ बुद्धी दिय मनः प्राणा भ्रजना नाम स
जद्विधुः ॥ मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मने कल्पना यचेति ॥ आदि शब्देन विज्ञादिर्गृह्यते सुभगेति संबोधनं ॥ एकं पदं वा सुभग ॥ १२
बाल जना य सुप्री क बाल जना योदितारम्भायिका वदित्यादिका द्वैत स्थितिः प्रतिष्ठा मचल तया वस्थिति गता ॥ अविचार वा
णा दृढ सत्य बुद्धि विषय तां प्राप्तेत्यर्थः ॥ ॥

१५

६५

१२

किमुच्यत इत्यादय आसगसिमासेयंथाः स्पष्टार्थः ॥ क्वचिक्विंविद्विचिन्तेमनोवर्णनकारणमिति ॥ सविलासंमनःख
मपि विचारोक्तिवैतसांसत्यवत्प्रतीयत इत्येवंविधस्य नोवर्णनस्य मनःस्वरूपबोधनस्य कारणं धात्री उपमांतरं कथा

रमज्जवाव ॥ किमुच्यते मुनिश्रेष्ठवालकाख्यायिकाक्रमः ॥ क्रमेण कथयैतन्मे मनोवर्णनकारणं ॥ वसिष्ठ उवाच
कोपि सुगन्धमतिबालो धात्री पृच्छति रावव कां विदिनोदिनी वा त्वेधात्री संकथयाथ मे ॥ सा बालस्य विनोदयधा
त्री तस्य महामते ॥ आख्यायिकां कथयति प्रसन्नमधुराक्षरं ॥ क्वचित्संति महात्मानो राजपुत्राः स्वयः शुभाः धा
र्मिकाः शौर्यसुदिता अत्यन्तासतिपत्तने ॥ दौनजातौ तथैकस्तु गर्भे वहिनः स्थितः ॥ अथा सुव्रतमलाभार्थमेकहा
तेशुभास्त्रयः ॥ स्वकीया बहू न्यनगरात्रिगत्या विमलाशयाः ॥ गच्छन्तो ग्याने वृक्षान् रदहसुः फलशालिनः ॥ तेषु
विप्रम्य विप्रम्य भुक्त्वा स्वाहु वस्तुलं ॥ ययुः सुखं विलासेन ते त्रयो राजसूनवः ॥ ॥ ॥

या असमञ्जसत्वं सिद्ध्यर्थं प्रह्वरं विशिनष्टि अत्र्यतासतिवृद्ध इत्यर्थः ॥ आशयो भिप्रायः ॥ ॥ श्रीगोपालाय नमः

का. मि.
६६

आसेडराजमुः कङ्कोलाडर्मयनैः मालितं संजातमालं मालाकारैः कङ्कोलैः युक्तमित्यर्थः । मनागी प्रतसंस्वस्ता
तवत्तः पयोजनं समुद्रापो मिथुगवैर्भाषां । हरते श्रुतं समुद्रापो यस्मिन् तत्रथा हरश्रुतसमुद्रापो । खेलं नागरम्

मरिचित्रयमासेडस्ततः कङ्कोलमालिनं । तत्रैकापरिषुष्टैव मनागयं न द्वयोः । परिषुष्टाभृशं यासौ
तस्यां ते सस्तु राहताः । चिरं कृत्वा जलक्रीडां पीत्वा कीरोपमं पयः । अथासेडर्वनस्यां ते भविष्यं नगरं त्र
यः । हरश्रुतसमुद्रापो खेलं नागरम् । ददुस्तत्र म्याणि त्रीण्यथो भवन्ति ते । एकं निस्तं भनिर्भि
ति अवत्यन्नं गृह्ययं । अभित्तिमंदिरं वा उग्रविष्टास्ते नृपात्मजाः । प्रापुः स्थालीत्रयं तत्र तत्र कां वनक
ल्पितौ तत्र खर्परितां याते द्वे एकाधूरतिंगता । जगद्गुरुणा नियातां स्थाली तेषु द्वुद्वयः ॥ ॥ ॥

डलं क्रीडन्नगरं भवप्राणितादृशं मंडलं जानयस्मिन्नगरेन तत्रथोक्तं । खर्परितां कपालतां ॥ ॥ श्रीगोपालाय नमः ॥

६६

११३

आषाढकोराइत्युच्यते। तथा चोक्तं। फलं प्रकुं व कं सुष्टिः कुडवस्त वलुष्ट यं च वारः कुडवा प्रस्थश्चतुः प्रस्थामन्यात्कं।
आषाढको भवेदोरागो द्विदोराः सूर्य्यवच्यते। इति कविहेशे वलुष्टकोदोरा इति व्यवहारः॥ राजपुत्रैर्यदोरात्रयं पक्वं तदो

तस्यां दोरात्रयं पक्वं तू नंदोरात्रयेण तु॥ अंधस्ततो द्विजैर्भुक्तनिर्मुखैर्वह्नुभोजिभिः॥ विप्रभुक्का वशेषं वधु
क्रमं धो नृपात्मजैः॥ भविष्यं नगरे तस्मिन् राजपुत्रास्त्रयो हि ते सुखमद्य स्थितां पुत्रमृगया व्यवहारिणः॥ वा
चेति कथितारामवाल भार्वाधिका शुभा॥ निश्चयं समयौ वालो निर्विवारणायाधिया॥ एषा ते कथिताराम
वाल कार्वाधिका तव॥ इयं संसारवनाविवारोक्तिरचेतसं॥ वाल कार्वाधिका वेत्यमवस्थितिमुपागता

रात्रये न स्वनेनैव नूनं॥ वाल कार्वाधिका वेत्यमिति॥ इत्थं वाल्पेयायिका वेति संबंधः संकल्पेति॥ ॥ श्रीरामस

पृ. १
६५

६७

समग्रं जगत्संकल्पजालकलनैव संकल्पपुञ्जभातिरेवेत्यर्थः। संकल्पजालकलनेति किल सूच्यते तत्राह। संकल्पजालकलनात्त्विति फलितमाह। संकल्पमात्रमिति। निर्विकल्पं निर्विकल्पवत्त्वाकारं यद्वा निर्विकल्पं निशंसयं निश्चयं ब्रह्मात्मविषयं शांतिं संसारोपगतिं॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्योक्तमस्त्रखण्डपादशिष्टश्रीमदा

संकल्पजालकलनैव जगत्समग्रं संकल्पजालकलनात्तु मनोविलासः। संकल्पमात्रमलमुत्पन्ननिर्विकल्पमाश्रित्य निश्चयमवाप्नुहिणमशांतिं॥ इति मोक्षोपाये उत्पत्तिप्रकरणे वालकारव्याधिकोपाख्याननाम एकादशः सर्गः॥ वसिष्ठ उवाच॥ स्वसंकल्पवशात्मूढो मोहमेति न पण्डिताः॥ धिया विचारधर्मिण्यमोहसंभरीनया॥ विचारय धिपासत्यमसत्यं हि परित्यजा॥ ॥

तत्सुखकृतौ वासिष्ठ चंङ्क्रिया उच्यते प्रकरणे वालकारव्याननामः एकादशः सर्गः॥ पूर्वसर्गाद्विभिहितं निर्विकल्पं निश्चयाश्रयणाय किं कर्तव्यं मित्याशंक्य सत्यादिलक्षणब्रह्मविचारः कर्तव्य इति मोक्षपद्धतिक्रमाह। स्वसंकल्पवशादित्यादिना साधनेन विचारस्वधर्मो धर्मवत्सदानुषेयो यस्यास्तयामोहसंभरीनया मोहादुत्तरहीनया व्यापणितो मोहचेति॥ ॥

पृ. १
६८

अत्रोहम्याशकुतइव किंजलिभित्तमहवदइतिनामुभयितीतिरास्यलवरास्ययशांम्येवकुसुमं तंसातेपुं
 वज्रासमात्रविज्जमणामात्रानुवक्तोवैरहितवधवहवभनस्कधनजलाः प्रसिद्धिलोकेकुसुमात्रसेः परागपान
 गोः प्रदमित्तिस्वासुसंवधिनीयुलीलासुधवर्तमानस्यवेतसोघोः गः दिग्व्यापकीर्तिरिति तात्यर्थः ॥ जिसतांका

अवक्षोवइत्युक्ताकिंसुधापरिशोचसि अनंतस्यात्मतत्त्वः प्रोद्धलिताइवाजिस्रतांजोनजानातिनदृश
 कश्चिप्राणीस्थितेद्वितीयस्याभावाकोवदः कश्चमुच्यतेतस्मात्तद्विस्मयास्थानेसिंहसनगतोभवेत् ॥ सुलोप
 राममोरुएवावशिष्टते ॥ गोथदंयोजनशूद्रः स्वासुलीलायुतामैइजालिकः सननाममहीपालंशिखरोरु
 अत्रतेष्टरगुवक्षामिद्वतांतमिममुत्तमं जागतीदेइजालश्रीविभोतावदेतामिद्वखरोलिकां पीवरथर ॥ समाप्त
 ठेनानावरुसमाकुलः ॥ उत्तराः पांडवोतमस्फीलोजनयरोम ययेंद्रोदयमिवावनौ ॥ ॥

अत्रोहम्याशकुतइव किंजलिभित्तमहवदइतिनामुभयितीतिरास्यलवरास्ययशांम्येवकुसुमं तंसातेपुं
 वज्रासमात्रविज्जमणामात्रानुवक्तोवैरहितवधवहवभनस्कधनजलाः प्रसिद्धिलोकेकुसुमात्रसेः परागपान
 गोः प्रदमित्तिस्वासुसंवधिनीयुलीलासुधवर्तमानस्यवेतसोघोः गः दिग्व्यापकीर्तिरिति तात्यर्थः ॥ जिसतांका
 अत्रोहम्याशकुतइव किंजलिभित्तमहवदइतिनामुभयितीतिरास्यलवरास्ययशांम्येवकुसुमं तंसातेपुं
 वज्रासमात्रविज्जमणामात्रानुवक्तोवैरहितवधवहवभनस्कधनजलाः प्रसिद्धिलोकेकुसुमात्रसेः परागपान
 गोः प्रदमित्तिस्वासुसंवधिनीयुलीलासुधवर्तमानस्यवेतसोघोः गः दिग्व्यापकीर्तिरिति तात्यर्थः ॥ जिसतांका

राम
 ६८
 ११५

जि. ११

६८

68

उत्तमः शेषः यथाहं कीरस्वामिनः ॥ शेषते क्षिरमिश्रोष उत्तमो यः ॥ वस्तु तो वंधा संभवे फलितमाह । तस्मादिभिमन
राणि शुभ्राणि स्कंधमंडलानि जेषां ते यद्यसः कुसुमोत्तमपांडुराः ॥ कथं संभवतीया संवत्तदर्थं तस्य दुर्घटकारितमाह
नास्कंधमंडलानि पोण्डुराणि भवतीति प्रोद्भूतिता विमलीकृतान् पूहोगोष्ठदंभवति ध्योजनसमूहोपि गोष्ठदवत्तगो

यद्यशः कुसुमोत्तमपांडुरस्कंधमंडलं सर्वशैलाविण्जते ॥ किं कथं केन वाध्यते अनंतं विद्वाननंदेति विविक्ते
येन गृध्रता ॥ उदारतायेन धृता वाचकेन यथाभिधा ॥ सकृद्व्यासमात्रं तु मनसो बंधतां गतां मनः प्रशमने
विष्टे तत्रास्मिं राजतीरा किं वां वरे ॥ सभो विवेश सा होयं कति ॥ चेतसः कल्पं रुणी करोत्यंतः कृणोत्यति कल्पतां
रकधरं ॥ उवाचो कंधरं भूपं संप्रमिव प्रद्यदः ॥ विलोकय ॥ वित्तः स्यात्तस्मिन्नायथा अस्मिन्मन्त्रमुवापी
यथा ॥ गृध्रमिकां काशीलस्तस्य भावो गृध्रता गृध्रमिकां काश्यादिवाकरः ॥ ॥

तावामहं वा वाचकेन वक्त्रा अभिधानं अभिधास्योया पादेष्वप्रादौ देशकालदैर्घ्यादिविभ्रमः ॥ अद्यहमानम
कंधरात्री वायस्य सतश्लोकः ॥ तां ज्ज्वां संदतयीपं ॥ एकां प्र ॥ निःसृजते शुणित्यादिना जागतीजा संवधिनीचित
समूहो जनपदो देशः ॥ ॥ ॥

पितृकात्रमधूरपत्रभारः तानाविरचनावीजं तानानिर्मणाकारणं ततः पिच्छिकादनंतरं अस्मिन्नेव कृणो सैधव
शामतः सिंखुदेशीवन्नपसामतः सभाविवेशातं साम त्वमद्यस्वानुजगामेति राज्ञो धर्तिवभूवेत्यर्थः ॥ एवमुत्तरत्रापि

इत्युक्तापिच्छिकातेन भ्रामिता भ्रमदायिमी ॥ तानाविरचनावीजं मायेव परमात्मनः तां तददर्शमहीपालस्तेजो
रेणुविराजिती सभां सैधवसामं भो विवेशास्मिन् कृणोतदा ॥ तं वैवानुजगामां श्वं सौम्यः परमवेगवान् ॥ सामं
तो अमुपादाय प्रार्थिवसमुवच ह ॥ इदमुच्चैस्त्रय प्रख्यं ह्यरत्नं महीपते ॥ अमुणाममभूव कप्रभो संप्रहितं तवा
राजते हि पदार्थं श्रीमहतामर्पणाधुमा ॥ इत्युक्तवतितस्मिन् सप्रसुवाचेऽजालिकः ॥ सदश्वमेनमाकुसुमचुवनं
विहरप्रभो ॥ अश्वमालोकयामास तेनोक्त इति भूपतिः ॥ अथा निमेवया दृष्ट्या राजा विप्रो पमाकृतिः ॥ वभू
वा लोकत्रयेश्वं लिपिकमर्पितो यथा तस्थो मुहूर्तं युगं तु यथानास कृद्वात्मनि ॥ ॥ ॥

ज्ञेयं उच्चैस्त्रवा इदं दृष्ट्या अस्ततः परमंतं संकाशं संप्रहितं संप्रेषितं युगं युगलं ॥ ॥ श्रीगोपालाय नमः ॥

वा.सि.
६५

समासदः सभायां वर्तमानाः विततं विस्मितं महान् विस्मयो यस्य जिह्मतायां ऐर्दित्वा लिककुटिलतायां साविततमि
स्मितजिह्मता तथा हस्तभूतया भूमिपतौ स्तिमितवक्रपिस्थिते सति भयमोहाभ्यां विषण्णयाडः रितया जनतया जनस

ततस्ते विस्मयापन्ना ययुः श्रितां समासदः ॥ संदेहसागरे मग्नाः स्थिताः तत्र च संविताः । प्रशंसामसभास्थाने ज
नकोलाहलो महान् विततविस्मितजिह्मताया जनतया भयमोहविषण्णया । स्तिमितवक्रपिभूमिपतौ स्थि
ते मुकुलिता वनस्य धृता धृतिः ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच । मुहूर्तद्वितये ताथ प्रबुधो धर्महीनपतिः । वभूवा अप्र
बुद्धो सावासनो परिकल्पितः । पुरोगैर्द्वार्यमाणो धर्माकुलमतिर्नृप । अथैनं परिपश्येत् सदस्या संवितास्त
हा । सम्पदप्राप्तप्रबोधं तसादरं विन्यान्विताः ॥ मनस्तौ निर्मलकस्मात्संभ्रमे धुनि मज्जति मनो मोहमुपा
हत्ते तमहत्वं विजृम्भितं ॥ अथ राजा हसाद्यर्धमुन्मीलितविलोचनः । इदमाश्चर्यमारब्धं तं शृणुता धसभासदः ।
पिष्टिक्यामहमालोक्य जाल्मेन भ्रातितामिमां । अश्वमाह्वानेन मोक्षनाश्रितं चेत्सां गंतुं प्रवृत्ता मृगयामे
कोहमतिरंहसाः । अनेनातिविलोलेन हरणीतोस्मिवाजिना ॥

सूहेने मुकुलिता वनस्य धृतिः शोभा धृता जाल्मेना समीक्षकारिणा जाल्मोऽसमीक्षकारी स्यादियमरः । अतिरंहसा
अतिवेगेन ॥ ॥

राम
६५
११६

भोगाभ्यासेन वैयधिकसुखानुभवाहत्याजः ततोत्पद्युषाथानिभित्तंभोगाभ्यासजडंतेनाज्ञोऽनात्मज्ञः शुभः पशुवद्वैकिकप्रज्ञया
पिहीनः स्फारोद्धरिनीहारस्तुषायेयस्मिन् अरण्येन तथोक्तं ॥ आसूर्यास्तमयपयत्रिमित्यर्थः ॥ प्रकाशं प्रकर्षणादिति जंगलं व

भोगाभ्यासजडेनाज्ञोऽसुखस्वमनसा यथा ॥ ततः प्रलयनिर्दग्धं जगदास्यदभीषणं निःपक्षिस्फारनीहारनिर्वृद्धमज
लं महता ॥ संप्राप्तोहमपर्यंतमरापंप्रांतवाहनः तदरण्यमथासाध्रमतिर्मेखेदमागता ॥ स्वासूर्यातदिनं तत्र प्रकाशं तंसी
दतामया तदरण्यमथातीतमतिक्रच्छेराखेदिना विवेकिनेव संसारः आप्रवानयतां जंगलं जंजूकदं वप्राये पुकलाला
पाः पवित्रिणाः यत्र स्फुरति खंडेषु पांथानामिव वांधवः तत्र जंजीरखंडस्य तलं संप्राप्तं वानहं ॥ आलंकितामया तत्र स्केव
संसर्गिणी लता मयि प्रलंबमानेस्यां प्रयातः सतुरंगमः गंगावलं विनिनरेयथा डः कृतं संवयः ॥ विरदीर्घाध्वगः
स्विन्नस्तत्र विश्रांता वानहं तत्र कल्पसमारात्रिर्मोहमग्नस्य मेगता न स्नातवान्ना र्वितवान्न तदा मुक्ते वानहं केवलं
वृगता रात्रिः सापदां धुरिति धृतः ॥

न विशेषः ॥ जंजीरोदत्तशलाख्यावृक्षलताशाखालजामारवाचा ॥ शारिखनामित्यभिप्रेतं वचनांतासारात्रिः सापदामित्येकं प
देवाधूषिभारे ॥ ॥

तो-दी-
७०

शीतार्तमद्वतपंक्तिगंकारसीकृतैः शीतार्तमद्वतपंक्त्योपेगंकारः यानिचसीकृतानिसीकारः तैः सहतिमिरसंघातैः खस
ईसर्वरीरात्रिव्यतीयाययतिकोताः भूत॥ भूतं प्राणिजातं जरावजंगलेतीर्णवनविशेषेखंडधमणंसकलभ्रमणं विचीकुचीति

शहशीतार्तमद्वतपंक्तिगंकारसीकृतैः ॥ सार्द्धतिमिरसंघातैः सायतायायसर्वरी पवत्रस्तामहंसफारांसंघट्टतंस
तस्थलीनकिंचिदृश्यतेतत्रभूतंजरठजंगले ॥ अभिजातोयुगलयोयथाभूर्वशरीरके केवलंविगताशंकखंडभ्रम
रावंचला ॥ विचीकुचीतिवचनाविहरंतीविहंगमा ॥ अथाष्टभागमापन्नेवोन्नोदिवसनायके दृष्टमयाप्रभम
तदारिकोदनधारिणी तरतारकनेत्रांतांशपामामधवलांवरा अहमाभ्यागतस्तत्रशर्वरिमिवचंद्रमा ॥ मध्यमोद
नमाश्चेतदालेचलवदादि ॥ देहिदीनातिहरागच्छाद्यतांयोतिसंपद ॥ कुदंतर्महतीयंमेवालेह्मदीसुप्रेयुषी ॥ ॥

शहानुकारः ॥ त्रिंशद्भागस्योन्नोद्वभागदेशेदिवसनायकेरवावापन्नेषामेसतित्यर्थः ॥ दास्किवालिका ॥ तारकाफनीति
कानेत्रमध्यस्थकृष्णमनुलक्षणांतरावरकेपरिभ्रमन्कनीतिकेनेत्रेयस्याः सातथोक्ताः स्फारवांभूरितांगप्रेयुषीउपगत

राम

७०

षंडात वृक्षादीनां समूहा इत्यतः षण्डं निपततीति सप्तमी हारके पुरीतिना मकुंज केषु नि कुंजेषु फलादिनि दृष्ट्या निषजंत्या नित

याञ्जपापितयामसुमित्येदं न किंच नायत्तत्पार्थनया लक्ष्म्यापथाङ्कति नेधनं । केवलं विन कालेन मथ्यतां गुण
मि निः खंडं त्वं दनिपति तित्वा याभूते पुरः स्थिते ॥ तयोक्तं हारके पूरी वंडाली विदिमामिति । राजन्याचनमात्रेण मद्योना
नोषिभोजनं । इत्युक्तवत्यागच्छंत्या वलंत्या च पदे पदे । कुंज केषु रिमज्जंत्या लीला वनितयोदितं । दशभिभोजनमि
दं भर्ता भवति त्येवेत्तमावाहयत्यत्र मेदांता बुद्दाले प्रथमः पिता तस्येदमन्नं भवति भर्तृवेदीयते स्थिते प्राणोरपि हि संप्रज्ञा
वध्वभाः पुत्रायतः । अथोक्ता सामया भर्ता भवामितव सुव्रते केनापदि विचार्यते वर्णनाति कुलक्रमाः ततस्तपोदनादहं
मद्यमेकं समर्पितं जेवु फलरसः पीत संभुक्तः पक्कणोदनः ॥ ॥

रासंगं कुर्वत्या गुंज केषु तित्वा विरा ॥ तत्र स्वकरावगतेषु वास्तेषु वा गुंजं फलेष्वित्यर्थः हातौ दमयुक्तौ शिक्षितौ वली कर्हौ उद्दाले दले
नाकष्टे केत्र भवतीति सप्तमी ॥ ॥

ये. ८
७१

पक्काशहेतुं शबरा लघुवा विना पुष्कल गृहं लक्ष्म तो पीवराकारं पीना कृतिं। अविचीर्नरक विशेषः। मां तंगः श्वोडालः चंडालस्तव
माणादिवाकीर्तिर्जनामाश्रयमरः॥ बाढमित्यद्ययमंगीकारे॥ नीहाराभ्रकडारासुनीहाराभ्रणितुषारवर्षणिसंध्याभ्रणितेः कडा
एसुकपिलासुकडारः कपिलः पिंगा इत्यमरः॥ दिङ्मोहूलितस्त्रिवसतीष्वलिता इति संबंधः॥ वेतालवधंतेः स्मिन्निति वेताल

विश्रांतं च मया तत्र मोहापद्धतचेतसा मां हस्तेनाथमादाय प्राणं वहिरिव स्थितं। उराकृतिं डराचारमाससादभयप्रदं। पितरं
पीवराकारमवीचिमिव यातना तथाहमनुषंगिणपामातंगा यनिवेदितः। अयं मम भवेद्वर्तिता तहेतवोरादतां। सतस्मावा
ढमित्युक्तादिनां ते समुपस्थिते। मुमोच दांतावावद्वौ कृतांतः किंकराविव॥ नीहाराभ्रकडारासुदिङ्मोहूलितास्त्रिवावेता
लबंधनात्तस्मादिनां ते वलिता वधं। रुणेन पक्कनं प्राप्ताः संध्यायां दीर्घजंगलान्। विकर्त्तितवराहाश्वकपिकुडवायसां शो
षार्थं प्रसृताश्चिंतं व्रीजालपतस्वगां॥

बंधनं वेतालस्थानं वनंतस्मादजंगलं वनविशेषः पक्कास्यलक्षणाया पुष्कलालयस्थत्रीणां विशेषणानि विकर्त्तितेत्यादीति वि
कर्त्तिता विविधं कृदिता वराहादयो यस्मिन् सतथोक्तः संश्रान्तरापत्रसिराः शोषणार्थं प्रसृतानि प्रकीर्णानि आर्द्राणि शिथिलान्येव तं
चः शोषार्थं प्रसृताश्चिंतं अस्मासां जाले पतस्वगाः पक्षिणो यस्मिन् सतथोक्तः ॥ ॥ श्रीगोपालाग्रनमः॥ ॥

रूप
७१

७१८

कव्यमामिकां पलं कव्यमामिषमित्यमरः। वालहस्तस्थितेषु कथपिंडेषु कणिताध्वनितामहिकायस्मिन्नतथोक्तं उपहितं पक्षिषु
केकराहीतिनामा कृष्णवर्णेन तेनेति पूर्णेनान्वयः। ससरंभंसंभ्रमं सवेगम्या अमितः उभयतः विनेडः विशिष्टनादं चक्रः म

वालहस्तस्थितकथपिंडकणितामहिकं संभ्रमोपहतानल्पकरलीदलखंडके अहमास्थितवांस्तत्र नवेश्वसुरामंदि
रे। श्वस्वामेकेकराहृततेनासृग्मयचक्रुषा जामातायमिति श्रोतं तथातदभिनंदितं वडनात्रकिमुक्तेन कस्मिंश्चिद्दि
वसेततः। दत्तावतेन सामसंकुमारीभयदायिनी सुकृष्णकृष्णवर्णेन डः कृतेनेवयातना सरभसमभितो विनेडरत्रप
स्तमहामदिगसवाश्चपाकाः हतपड्यट्हाविलासवंतः स्वयमिक्डः कृतरासयोमहांतः राजोवाच ततः प्रभृति
तत्राहसंपन्नः पुष्टपुष्कसः सगरात्रोत्तवस्यांते क्रमान्मासाष्टकंगतं॥ ॥

दिरात्रामवश्चमदिगसवाः प्रसृता अस्यादिगतिताः महात्रोमदिगः सवायेषां ते तथोक्ताः आसवः सुरामदिगत्रय
डरसासुराः यथाहः क्षीरस्वामिनः स्वाडरसामदिरेति श्वपाकाः स्वपचाः॥ ॥

यो-१

७१

७२

पुष्टितासमता राजस्यलाजाता पीवरापीनाडष्ठावासौवृद्धिश्चेतिडुर्वृद्धिः आशाएवपाशाबंधनहेतुत्वात्॥तेषांविधायक
मुत्पादकंआशापासविधायसमाः संवसरान्दशातरेकालावस्थामेदेदशातरेशीतवातातपक्लेकेशविवशेनेतिसंबंधः

पुष्टितासाभिसंपन्नास्थितागर्भवतीततः। प्रसूताडःखदांकन्याविपडः खक्रियामिव साकन्यावहधेशीघ्रंमूर्ख
विंतेवपीवरीपुनः प्रसूतासावर्षेस्त्रिभिः पुत्रमशोभनं अतर्थाभिवडुर्वृद्धिराशाय शविधायकं। पुष्कसीसाप्रसूताथपुनरप्य
र्भकंततः। तयासहसमास्तत्रमयावद्योतिवाहिताः शीतवातातपक्लेकेशविवशेनदशांतरे कलत्रविंताहतयाधियासंदधुमा
नया डष्ठाः कष्टसमारंभादिशः प्रद्वलिताइव अथाहृतिकालेवृजरातर्जितायुषि तरणोच्छदहनद्वालासमश्मश्रुचरेमपि
तत्रडर्भिकमासीवपरिष्पृष्टतरणंमहत अकांडमरणोडीनंचंडंचंडालमंडलं॥ ॥

तरणोत्येतितरणोत्यन्नानिद्वालाहिस्वेताभवन्नि। अकांडमनवसरोडर्भिककालस्तत्पुत्रमराणां अकांडमराणांतस्मान्निमित्तात
डीनमुद्रतंचण्डमतिको पचण्डस्वत्यंतको पनरत्यमरः। अकांडमरणोडीनंचतच्छंडंचंडालमंडलंवेतिविग्रहः॥ छ॥ ॥

११५

विध्य कर्तुं विंध्य पर्वतस्योदकवड्डलप्रदेशं उदप्रायमत्पंपात्पुंसिकच्छस्तथा विवद्व्यमरः। कौटुम्भांतदकाण्डा मेत्यत आह।
मीममित्यादि उद्दामो विवंधनो दवपावको वनाग्निर्यस्मिंस्त उद्दामदववाचकं उलपं लता लताप्रतानी चीरुहृन्निगुलप

निरन्तराप्रत्रां वुविंध्य कर्तुं तदा यथो नवर्षतिवनव्राते दृष्टेनष्टे च विज्जने प्रौढं गारगणो थोन्निगतौ व
हतिमारुते अकांडमभक्तीममुद्दामदवपाकं शोषिताशेषगहनं भस्मशेषतणोलुपं तस्मिंस्तदावर्तमाने
कष्टे विधि विपर्यये। जनाः केचिद्विनिःक्रम्य गतास्तु मसुद्धजनाः शोणीः केचन तत्रैव प्रविष्टा अनलंपरे केचिच्च
भेषु पतिताः केचिन्नातास्तु मूर्खवः॥ ॥

मित्यपीत्यमरः भस्मशेषाणि तणोलुपानियस्मिस्तथोक्तं विधि विपर्यये वैराग्यपरीत्येश्वभेषु विवरेषु॥ श्रीगो

यो-सी
७३

कच्छादापासातउल्बणा नप्रयत्नानस्फुटं प्रयत्नसुल्बणमित्यमरः॥दाकौबालकौदारकौबालभेदकावित्यमरः धितः॥

अहंकलत्रमादायकृच्छातस्मादिनिर्गतः सार्द्धत्रिभिर्पत्यैस्तुतयाचसहितैसनैः प्राप्यतदेशपर्यंततत्रमालतरो
स्तलेअवरोय्यसुतांस्कंधात्ताननर्था निवोल्बणात विश्रांतोस्मिततस्तत्रोरवादिबनिर्गतः अथवंगलकच्या
यांविश्रांतायाधरातले सुमायांशीतलक्षयेद्वौसमालिङ्गदाकौ पृच्छकोनामतनयोममेधपुरतःस्थितः अत्यं
तंवद्वभोस्माकंकनीयान्मुखवानिति समासुवाचदीनात्मावाप्यपूरितलोचनः तातदेह्याश्रुमेमांसंपातुंवा
धिरंरुणात् पुनःपुनर्वदन्नेवंसवालस्तनयोमम प्राणांतिकीदशांप्राप्तःसाकंदोहिपुनःपुनःतस्यतामा
र्त्तिमालोक्यमयाङ्गुवातिभारिणा सोढुंतामापदंतीव्रामशक्तेनहतात्मना मरणाघातिमित्रायकृतौतर्नि
थयोमया तत्रकाष्ठानिसंविंध्यचिंतामाचितवानहं।विताचटचटास्फोटेःस्थितामदभिकांकिणी तस्यांउ
यावदात्मानचित्तायांतिक्षिपाम्यहं॥चलितोस्मिजवात्तावदस्मासिंहासनान्नपः ततस्तूर्याभिनादेनजयशब्दे
नवेधितः॥ ॥

राम
७३

१२०

साम्बरिकेणैड्जालिकेतमनोविवर्तवाङ्गातोमतोजगदितिसामानाधिकरणमुपपन्नं ॥ इति श्रीमत्परमहंससारवाङ्मया
चार्योक्तमसुखपूज्यपादश्रीमदात्मसुखकृतोवसिष्ठवैदिकायांउत्पत्तिप्रकरणां नाम द्वादशः सर्गः ॥ सांवरिकाख्यानं एवं
ज्ञानाख्यानेः परमात्माश्रयमायाविवर्तभूतमनोविलासं सात्मकंदेतानर्थजातं मिथ्या तदविद्यानं ब्रह्मात्मतत्त्वमेव सत्यमिति

इति सांवरिकेनायं मोहोऽप्यादित्तो मम अज्ञानेनेव जीवस्पदशाशतसमन्वितः इत्युक्तवतिराजेंदुलवाणेभूरितेज
सिञ्च्यंतं द्विजंगामासौ तत्र सांवरिकः कृणात् ॥ अत्रेदमूचते सभ्याविस्मयोत्पल्ललोचनाः नायं सांवरिको देवयस्य
नास्ति धनैषणा दैवीकांचनमयेयं संसारस्थितिबोधिनी मनोविवर्तः संसार इति प्रस्यो प्रतीयते । सर्वशक्तेरतंस्य
विलासो हिमतोजगत् ॥ इति सांवरिकोपाख्यानं नाम द्वादशः सर्गः वसिष्ठ उवाच यत्कृतं मनसा ता मत्कृतं विद्धि
शयवायत्यक्तं मनसा तावत्तत्कृतं विद्धि चानव ॥ ॥

प्रतिपादितं इदानीमेव प्रतिपादनात् । अतश्चापि ब्रह्मात्मतत्त्वप्रतीतिश्चित्तैकाग्र्याभावादनुभवपर्यवसायिनी न भवति यतोत
स्तदैकाग्र्यमिदं तस्य वा घृष्टनिरोधाकर्तव्य इति तत्र तत्र प्रतिपादितमपि इह विशेषतः प्रतिपादयितुमाह । मत्कृतमिति
नाम शब्दः वसिष्ठो ॥ ॥

यो. हो.

७४

79

अवपलतां अचंचलतां॥ अवपलतां यात त्वमेवाह॥ मननवर्जितमिति संकल्पादिवर्जितमित्यर्थः॥ असौ पुमान् अनुत्तमप
देन सर्वोत्तमोपायेन ध्यातेन चित्तस्य विन्मात्रशेषता लक्षणो नानुगतो न्वितो भवति॥ अतो महाफलत्वा न्न मनसो वापत्वं
सम्यावनीयमित्यर्थः॥ ननु ध्यानफलेनापि मनसो वापत्वेन संसारस्तु मुक्तोः किं भवेत्तत्राह॥ संयमादिति अस्यंदता मिति

यस्याचपलतां यातं मनो मननवर्जितं अनुत्तमपदेनासौ ध्यानेनानुगतो न ध्या संयमान्न मनसः शान्ति मेति संसारवि
भ्रमः॥ मंदरे स्पंदतां याते यथा क्षीरमहासाविः मनसो वृत्तयो याया भोगसंकल्पविभ्रमाः संसारविषयकाराणां ता एवांकारपं
क्तयः॥ अस्य चित्तमहाध्याये चित्तसायां परोषधं स्वायत्तं शृणु वक्ष्यामि सुखसाध्यं सुनिश्चितं त्यजन्नाभिमतं वस्तुपति
ष्ठति सुनिश्चलः जितमेव मनस्तेन वाह्यं प्रसरमुज्जता॥ ॥ ॥

दः शब्दाद्याकाराणां चित्तवृत्तीनां सांसारिकदेहशतहेतुता प्रदर्शनपूर्वकं तन्निरोधोपायमाह मनसो वृत्तय इत्यादि श्लोक
त्रयोऽपि भोगविषयषड्व्या एव विभ्रमाः भोगसंकल्पविभ्रमाः तैर्हेतुभिर्जायमाना यामनसो वृत्तयः शब्दादिविषया ता एवेत्य
न्वयः ॥

एम

७४

१२१

औषधस्पर्शमेवसाधयतिस्वायत्तमित्यादिनालोके किंचिदौषधंसहाय्यविनास्वेनैवासाध्यन्नभवति तेदत्तयेत्याह॥ स्वायत्तंस्वाधी
नंस्वेनैवसाध्यमितियावत्स्वाधीनमपि किंचिदः सम्यादेनेदं तथेत्याह॥ सुसाध्यमिति स्वायत्तं सुसाधमप्युपयोगकाले किंचिदौषधं
सुखदं न भवति। नेदत्तयेत्याह स्वाद्विति। एवंचिधमपि किंचिदौषधमनैकात्मिकफलत्रेदं तथेत्याह निश्चितमिति। फलततो निराणीतमित्यर्थः
: अतिमत्तमिष्टं वस्तु निगमयः पश्चात्तापरहित इत्यर्थः वाद्यप्रसरं मनसो वा ह्यविषयेषु सञ्चारमुकतात्पजता इष्टविषयत्यागो प्रो

स्वायत्तमेकांतहितं स्वेप्सितत्यागवेदनं यस्य दुष्करतां यातं धिक्त्वं पुत्रप्रकीटकं शास्त्रसंगमतीक्ष्णो न वितात प्रमत्तापि
ना छिधिवमायसेनायो मनसैव मुनेनमः ॥ ॥

आह जनननायतमकुर्वाणं निंदति स्वायत्तमिति एकांतहितं नियमेन हितं कदाचिदप्यहितं न भवतीत्यर्थः। स्वेप्सितत्यागः
:। स्वेष्टविषयत्यागः। स एव वेदनं वेदनोपायत्वात्। इष्टवस्तुत्यागो नाम मनो जयोपायश्चेत्तर्हितस्यागस्य कउपाय इत्यत आ
ह। शास्त्रेति। शास्त्रसंगमोऽध्यात्मशास्त्रश्रवणादियद्वा संगमः साधुसंगमतिः। यथा लोहकारो ग्नितप्तमयस्तद्विपरीतेन
शस्त्रघर्षणपार्षणादिस्तसंगमोऽध्यात्मशास्त्रेण दहनदहोऽयमस्य साधिनश्चित्तद्वयो गह्वरे न वितामिस्तप्तं अविवेकिमनोऽपि नावि
तामिरसं रुद्धेन विवेकशान्तिमनसा छिधिः ॥ ॥

यो.दी
७५

योऽहं मनोनिग्रहं विनाऽपि पुत्रं पार्थ प्राप्तिमात्रं क्वाह । श्वेति । स्वेप्सितयागसाध्यत्वात् । उपवारास्वेप्सितयागहृदिणा कासौष्ठुमागतिरित्यत आ
 ७५ ह । सर्वमिति । संकल्पनीशोभनं शोभनाध्यासलक्षणात् । तदभावो संकल्पनं तदेव शस्त्रं तेनाशंक्यशङ्कितशोभनाशोभनाध्यासाभ्यां
 हिरागद्वेषास्तुत्यद्येते । तस्यागेतयो रलुदयाद्वितंजितमेव भवतीत्यसंकल्पनमेव सस्वमित्युक्तं । मनोनिग्रहं विना शुभगतरेभा
 वा तदर्थं तन्निग्रहः कार्य इत्यहं । ताममहापदवीमित्यादिभ्यो कत्रयेणामहापदवीति ब्रह्मोच्यते । सा हि महापदवीयस्यामनवा

स्वपौउषेकसाद्येनस्वेप्सितत्यागहृदिणमनःप्रशमात्रेणविनानास्तिशुभागतिः सर्वसर्वगतंशांतत्रहसंपद्यतेत
दा अमंकल्पनशस्त्रेणछिन्नचित्तंगतयदातामहापदवीमेकाकामयधिवसंश्चिरं चित्तंविद्वद्वितं कृत्वाचिह्नादपिप्रो
भवाभवभावनयामुक्तोयुक्तः परमयाधियाधारयात्मानमव्यग्रोयस्तचित्तंततः परंपरंपौउषमाश्रित्यनीचाचित्तमचित्त
तांतामहापदवीमेहियत्रनास्तिनचेतरत॥ ॥

जीवायुगपदेवासन्वाधसंवरतिका मण्यतक्यामित्यर्थः। अधिवसन्नधिवसन्नतस्यांसनोधारयन्नित्यर्थः। विद्वद्विद्वद्वि
तायस्तस्मिन्मात्रशेषं कृत्वेत्यर्थः। आत्मानश्चित्तं धारयन्नित्यतः परं चित्तं चित्ताय तं भवति मनुष्यो हं अमुष्य पुत्रः कर्त्ता भो
क्तोत्यभिमान्यमानस्तं यत्र नासि यस्यां पदव्यां न भवसित्वेदितरजगद्वनस्तितामद्वितीयो ब्रह्माभिधानमहापदव्यो मेदिगुं॥

राम
७५
१२२

अद्यापि मनो जयो न सिद्ध इति क्रोभस्य तज्जप विद्या त कत्वा स न कर्तव्यो मनोजये प्रवृत्तेनेत्याह अनु द्वेग इति ॥ तथोचोक्तं भागवता
मनिश्चयेन यथोक्तो योगो निर्विपाचेतसेनि। येन मनोजयेन त्रिलोकी विजयस्त्रिणेत्रै लोका विजये पितृणां वत् प्रतिभातीत्यर्थः।
र्थः ॥ पुनरपि मनो निग्रहोपायमाह। ध्यायत इति हृदयाकाशे तः करणवृत्तनाभावाभावयोः संशेषवसाहित्या प्रतीयमानाया वि

अनु द्वेगः श्रियां सूक्ष्ममनु द्वेगात्प्रवर्तते जंतोर्मनोजयो येन त्रिलोकी विजयस्तृणां ध्यानतो हृदयाकाशे चित्ते चिक्क
धारया मनो मारयतिः शंकं ततो वध्नंति नाधयः। यदि रम्य मरम्यत्वे त्वया संविदितं विद। छिन्नाभ्रमंडलं व्योम यथा न्ये
वतदंगानि चिन्नस्येति मतिर्ममा अहं सोयमिदं तन्मे एतावत्मा वकं मनः। तद्भावतमात्रेण घत्रेणो वविलीयतो छिन्ना
भ्रमंडलं व्योम यथा शरदि भूयते ॥ वातेना कल्पतै नैव तथा तद्भूयते मनः कल्पांत पवना वांतु यांतु चैक न्वमरा विः ॥ तपंत
द्वादशादित्यानास्ति निर्मनसः कृति ॥ १ ॥

ति विषये ध्यानतः प्रवृत्तया चिक्कधारया ज्ञानचक्रधारया ॥ ननु चिन्नस्य स्वभावातो वा ह्यप्रवणत्वादात्मध्यानमेव न सप्र
वतात्यत आह। यदीति विद विवेकिना त्वयारम्यं रमणीयत्वं सुअरम्यत्वे रमणीयतायां मयतया संविदितं यदि रमणीयतां
द्विरहीतं अरमणीयतया विज्ञातं यदीत्यर्थः ॥ तच्च हि रागसूक्ष्मस्य विषये अरमणीयतायां सस्पति ह्यपरागानि हृत्तेः विन्नस्यांगा नि
हतयः छिन्नान्ये वा भवन्ति ॥

मो. १

७६

७६

असंकल्पनसत्त्वेण छिन्नमिति ॥ यडकं । तन्मनः श्वरूपोक्तपूर्वकंप्रापयति अयमित्यादिना अयमहमस्मीमोहमस्मीत्यभिज्ञा
प्रत्यभिज्ञे ॥ इदं सन्निहितं वस्तु पल्लववहितं वस्तु एतदिदं वस्तु मइत्यपि योजनीया एतावन्मात्रकं एतावत्परिमाणमभावना
मात्रेण असंकल्पमात्रेण संकल्पत्यागोणेति धावत् ॥ दात्रेण लवित्रेण छेदेन साधनेन विल्लयते संक्षिद्यते अकल्पनेन असं

असंकल्पनमात्रैकसाधो सकलसिद्धिदे असंकल्पातिसाम्राज्येति श्राव्यष्टद्वयतयदः । संकल्पमात्रविभवेन म
नोरिणात्वं निर्जीयते विविधं स्तुतिदर्शनेन ॥ संतोषमात्रविभवेन मनोविजित्यनित्योदितेन सुखमोहिनिरीक्षितेन

कल्पेन कल्पात्तेत्यादयः ॥ प्रायेण स्पष्टार्थः ॥ असंकल्पातिसाम्राज्ये असंकल्पे निर्विकल्पसमाधिः ॥ अएव साम्राज्यं अ
तिशयितं स मात्यंतस्मिन्नवष्टद्वयतयदा अवलंबितं तद्भूतं रूपः ॥ संतोषमात्रविभवेन मनसामनोविजित्यनित्योदिते
न स्वयंप्रकाशत्वात् सच्चिदाभाते न तु र्यगोत्यर्थः ॥ तस्य विशेषाणि निरीक्षितेनेति निरभिलषितेन ॥ ॥ ॥

राम
७६
१२३

सन्नोषवतसमताया अपिमनो निमहांगतां दर्शयन्नुपसंहरति परमपावनयेति। आत्मविदाम्मतया समतया इष्टानि
ष्टमाप्नोहर्षविषादरहिततालरूपा समतया तत्पूर्वकथानाभ्यासेनेत्यर्थमितया परिधिन्तया अहत्तया अहंभावेनाहत्त
या समतया हेतुना शमितया सत्यायदवशिष्टं पदं तदस्त्वित्यन्वयः। समता पूर्वकथानाभ्यासेनाहंकारे समितेयदनिदं रूपं

परमपावनया हि मशीतया समतया मतया त्मविदामपि शमितयामितयांतरहंतया पदवशिष्टमजंपदममुतता।
वशिष्टं उवाच॥ ॥ न हि चंचलताहीनं मनः क्वचन विद्यते चंचलत्वं मनो धर्मेव हेर्धर्मियथोद्यता। ये प्राहि चंचला
स्यं दशक्तिश्चित्रवसंस्थिता तां विद्धिमानसी शक्तिं गगदाडं वरात्मिकां यन्नु चंचलताहीनं तन्मनो मृतमुच्यते तदे
व च तपःशास्त्रं सिद्धांतो मोक्ष उच्यते। तस्य चंचलता चैषा त्वविद्या राम सोच्यते वासनापदना म्नीतो विचारो विनाश

उरीयां ख्यं यदवशिष्टं भवति तत्र वास्तित्यर्थः॥ न हि चंचलताहीन इत्यादयो यस्मिन् दसतोर्मध्यमितः प्राकृताः प्रायेण स्पष्टा
याः॥ तदेव मनसो मृतत्वं मेव शास्त्रसंघातं तत्फलत्वात्प्रा मणिकत्वेनो ररीकृत्येत्यर्थः। सिद्धांतः तदेव मोक्ष उच्यते। तदपायत्वा
तद्विद्याकार्यत्वात् अविद्योच्यते॥ वासना मूलत्वाद्वासना परना म्नी॥ ॥ श्रीगोपालाय नमः॥ ॥ ॥

यो दी
७

त्यागवशादभिमतवस्तु त्यागवशात् विलीनया उक्तं च पूर्वत्यजन्नाभिमतं वस्तु यतिष्ठति निरामयः जितमेव मनस्तेन वास प्रसरसु
भूतेति। ज्ञानान्यासेनैव मनसो मारणीयतां वदन्ते सस्य स्व रूपकथनपूर्वकं यथाभ्यासं निष्पद्यमानं ह्यवतामाहा यत्तदस
त्तोरित्यदिश्लोकचतुष्टयेनासदमतोरात्मनोर्मध्यः मध्यस्थं यथा लोके मध्यं सुभया नुकूलो भवत्येवं मन आत्मानात्मानु
नुकूलं भवति अतः पायविशेषेण यत्तद्व्याकथ्यते तत्तद्व्यायातीत्यभिप्रायः। आत्मानात्मा मर्मयोरपि चैतन्यव्रात्ययो रनुकूल

॥ अविद्यया वासनतया तया तद्विषयतया विलीनया त्यागवशात्परं श्रेयोधिगम्यते यत्तदसदमतोर्मध्यं यन्मध्यं विजया
योत्तमनः प्रोच्यते एवमद्वयदोलायिता कृतिः जायमानसंधानद्वतं ज्ञात्मात्मकतयेदया चेतो जडत्वमायातिदृढाभ्यासवशो

मनस्त्वाहा यन्मध्यं विज्ञात्माद्यधोरिति द्वयदोलायिता कृतिः॥ अहमिदं द्विद्वयात्मना परिणामलीलत्वाद्दृढद्वयेरोनायिता आ
कृतिराकारो यस्य। तत्तथा जायमानसंधानद्वतं जडविज्ञापरवशी कृतं चेतो दृढाभ्यासवशेनेदया हीनया अभिद्वयाजायात्मकत
यजडत्वमायाति जडभावं प्राप्नोति जडभावं प्राप्नोति। जडदेहादिप्रधानो भवतीत्यर्थः। उपलभ्यते हि आकृतानां मनस्तादृशं॥

विशिष्टो बोधो विबोधः साक्षी तस्मिन्नेकस्मिन्नेवातुसंधानं तस्मादिदमेविशेषरामत्राय्याकर्षणं
यां विदंशो निदंश आत्मा स्व रूपेण यस्य मनस्तद्विदंशात्मा तस्य भावस्तत्त्वा तथाऽहं ब्रह्मास्मीति निरंतरानुसंधानात्। मम श्वि
दाकारं सतचित्तो मे देना विभाव्यमानस्वरूपं अवतिष्ठत् इत्यर्थः उक्तं विशदयति। पौत्रेषो रोति। यदेव सुनि। फलितमाह।

विवोधैकानुसंधानाद्विदंशात्मतया मनः। विदेकतामुपायातिष्ठत्वाभ्यासवशादिह पौत्रेषोऽप्यनेन तस्मिन्नेव पदे मनः
योऽप्यनेन तत्पदं प्राप्य भवत्यभ्यासतो हिततः॥ अतः पौत्रेषमास्त्रित्य वित्तमाकम्य चेतसा। विशोकं पदमालंघ्य निराशंकः
पणेन वा। मन एव समर्थो हि मनसोऽहं नित्यहे॥ अग्राक्रः समर्थः स्याद्वाज्ञो राधव नित्यहे। तस्मात्प्राह गृहीतानां संसा
रारविपातितां। आवर्तैरुसमानानां हरेस्वमन एव नोः॥ मनसैव मनः कृत्वा पाशं परमं बंधनं भवा इत्याख्यात्मा
नंतासावन्पेन तार्थतो॥

अत इति। चेतसा विवेकिन वित्तेन निरातं को मिरामयः। निरूप इव इत्यर्थः। वित्तादन्येनापि वित्तस्या क्रमणाशंकायामा
ह। मन एवेत्यादि। ग्रहो न कः॥ आवर्तैर्द्वागधा वर्तैर्द्वा सुसमानानां मितिसंबंधः॥ ॥ ॥ ॥

श्री. ७८

मनसामनश्छेदप्रकारमेवमंकेपविस्तारम्यामाहयप्रोदेतीत्यदिश्लोकद्वयेनावसनामूनाद्विर्गृह्यते॥वासितंसंस्कृतंअंतर
मंतःप्रदेशोयथासावासितांतराव्याहिवष्टयांतःकरणसंस्कारोजन्यतइतिवेदांतिनआवृत्तो॥तार्किकासुवृत्त्यैवज्ञानारव्य

पाद्योदेतिमनोमास्त्रीवासनावसितांतरा तांतां परिहरेत्प्राज्ञस्ततोविद्यारूपोभवेत् भोगैकवासनोत्यक्तात्यजत्वं
भेदवानीसनांभावाभावौततस्मत्कानिर्विकल्पःसुखीभवाएषएवमनोनाशस्त्वविद्यानाशएव॥यद्यसवेद्यते
किंचित्तत्रास्थापरिवर्जनंअनास्थैवहिनिर्वाण्डःसमास्थापरिग्रहाच्चनेनैवप्रयत्नेनब्रह्मसंपद्यतेकृणात्अवि
द्याविद्यमानैवनष्टप्रज्ञेषुविद्यते नान्नैवांगीकृताकारासम्यत्प्रज्ञस्यसाकृताः॥ ॥ ॥

येतिततोभेदबुद्धित्यागान्नअनंतरंभावाभावौभेदिनौत्यक्तातद्विषयविकल्पोत्यक्तेत्यर्थेनएषएवेत्यादिद्वयंस्यष्टार्थाप्रयत्ने
नविषयेषुरमणीयताध्यासत्यागविषयेणेत्यर्थः॥ ॥

शम
७८
१२५

नत्वविद्यायाविद्यमानत्वान्मनइवज्ञानेननिवृत्त्यसंभवात्ता तन्निवर्तकज्ञानलाभायमनोनिरोधतडपायोपत्यासोच्यथ
इत्यार्क्याहअविद्येति।अविद्यमानेतिपदद्वेदः॥नाम्नेवाविद्यानाम्नेवाभावएवहिनाम्नोमुख्यार्थःसम्यक्प्रज्ञस्यसाकु
तइत्युक्तंअर्थतावसंसारभ्रमृद्वित्यादिनाप्रपंचयितुंमस्यप्रश्नमुत्थापयति।अविद्याविभवप्रोत्यमितिअज्ञानैश्वर्योद्भि

श्रीरामउवाच अविद्याविभवप्रोत्यंनिविडंपुत्रप्रसूहि नस्यत्यांश्चकथमिदंभूयोपिभगवत्त्वद वसिष्ठउवाच
तावसंसारभ्रमृषुशवात्मनामहदेहिनं॥आंदोलयतिनीरधुंडःखकंटकशालिषु अविद्यायावदस्यासुनोत्यन्ना
शायकारिणी स्वयमात्मावलोकैछामोहसंरुयदायिनी अस्याःपरंप्रपश्यंत्यास्वात्मनाशःप्रजायते दृष्टेस
वर्गतेवोधेस्वयंसेषाविनीयते॥

तंडःखान्येवकंटकशालिनःकंटकृक्षानीरंभ्राःकंटकशालिनोयेषुतेतथोक्तास्तेषुसंसारभ्रमृसंसारसानुष्टादोलयति चालय
ति॥अस्याःशिथिरपेरास्थितायाअविद्यायाइत्यतः॥परंपरमात्मानंप्रवर्द्धिकंविशदयति दृष्टइति॥

योः सर्वगतबोधशक्तिव्रह्मणो दर्शनस्य कउपाय इत्याशंक्य विषये धिक्पाशं तयांश्वरणादेरपि वैयर्थ्यात् तेषु वैतस्ममेव तडपा पश्या
७८ य इत्याशयेनाह। इच्छामात्रमिति। इच्छानासत्सर्हि केन सिध्यतीत्यत आह॥ सचेति विषयेषु रमणीयता ध्यासः संकल्पः तदभावोऽसं-
७९ ल्यः स एव शस्त्रो तेन ईषदैरागमपि फलाय संकल्पते किमु वक्तव्यं पूर्णवैराग्यमित्याशयेनाह। मना गिति। मना किं विद्वांसनात्र वि-
षयेच्छातत्प्रकरणात्॥ कलिकातिमिरसंघतिः॥ वासनैव राजनीरात्रि-तस्यामनागपि ह्येसति विदेवादित्यस्तस्य प्रकाशनात् अविद्या

इच्छामात्रमविद्येयं तन्नासो मोह उच्यते॥ स चासंकल्पमात्रेण सिद्धो भवति। यवा। मनागपि मनो व्योम्नि वासना राजनीरुपो कालि-
कात्तनुतामेति विदादित्यप्रकाशतः राम उवाच यावकिं विदिदं दृश्यं सा विद्याहीयते चेसा आत्मभावनमात्रस्य नात्मसौकी-
दृशस्मृतः वसिष्ठ उवाच चेत्यानुपातरहितं सामान्येन च सर्वगं यच्चित्तत्वमनाख्येयं स आत्मा परमेश्वरः॥ ॥ ॥

कालिकात्तनुं तां कृशतामेति यावत् किंचिदिति स्पष्टार्थः। चेत्यानुपातरहितं ते या नु गतिश्च न्यं यथा तत्करणं शब्दादीन् ते या नु गच्छति नै-
व चित्तत्वं तानुगच्छतीत्यर्थः॥ सामान्येन समतयैव नूनाधिकभावविनैव सर्वगवीतस्तत्त्वमवाधितं ह्यपि चित्तत्वं सर्वस्याभावादेव सर्व-
गमित्यनारम्भेयां पद्माशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभावादनारम्भेयां विषयसन्निधावपि निर्विकारम्। अशेषविशेषरहितं परिपूर्णं सत्यं यवैव-
न्येतदात्मैत्यर्थः॥ तस्य ब्रह्मणः सकाशाद्देदं व्युदस्यति परमेश्वर इति॥ ॥

एम्

२२६

तस्य वस्तु परिच्छेदं कां ल परिच्छेदं वस्तु दस्यति। सर्वं वस्त्विति। अकृतमित्यपह्नयंवाच्यति। सर्वमिदं ब्रह्मेति नाथायां सामान
धिकरणं पञ्चतएवाह कल्पनान्येति। सर्वापि कल्पना मनोविलास एवेति मनोनाम ग्रीष्मं नन्वसतो वंथा पुत्रादेर्जन्माद्यदशनि
तजन्मादिषु द्वावविकारवत्तयोपलभ्यमानजगत्कथं तत्र विद्यत इत्यत आह। न जायत इति। यस्माज्जगज्जन्मादिन निरूपणार्हं तस्मा
त सत्ताम विद्यत इति युक्तमुक्तं॥ असंहरति केवलमिति केवलमिदं द्वितीयं। केवलाभासं केवलं प्रमाणया पारं विनैवाभासते

सर्वं वस्त्विति दं ब्रह्म नित्यं चिद्वनमद्ययं कल्पनान्यामनोनायी विद्यते न हि काचन न जायते न म्रियते किंचिदत्र जग
त्रयोनवभावविकाराणां सत्ता क्वचन विद्यते केवलं केवलाभासं सर्वसामान्यमह्यं चेत्यानुपातरहितं चिन्मा
त्रमिह विद्यते॥ तस्मिन्नित्येतत्तद्वेचिन्मात्रे निरुपद्रवे शोते समसमाभोगे निर्विकारो दितात्मनि॥ ॥ ॥

प्रकाशत इति॥ केवलाभासं स्वयं प्रकाशमित्यर्थः॥ सर्वसामान्यं सममेव सामान्यं ब्रह्मादिसंभपयंति ध्वस्तनाधिकतया व
स्थितमित्यर्थः॥ चेत्यानुपातरहितं चेत्येषु ज्ञेयेषु शब्दादिपुनपातस्तदाकारपरिणामस्तेन शून्यं। अकृतस्वरूपमनूयतस्मि
न्नधिष्ठाने तद्विपरीतं द्वैतानर्थक्यकल्पकमाह॥ तस्मिन्नित्यादिना त्रयेणाते व्याप्ते ससमोत्यंतं समः आभोगः परिपूरय
स्यत समसमाभोगं तस्मिन्निर्विकारतया वदितो भात आत्मा स्वहृपयस्य तन्निर्विकारो दितात्मा तस्मिन्॥ ॥ ॥

यो. टी.
८०

येषामिति श्वभावं सत्यज्ञानादिस्वरूपमतिमतमतिक्रान्तं श्वभावाधिगतं स्वभावविपरीतमनृतं जडादिप्रवेत्यदृश्यं
संकल्पयाविजडाजडलक्षणास्वसंकल्पितं वेत्यमेवानुधावति। नाधिष्ठानविन्मात्रं। सास्वयमस्तानाश्वतोतो
ब्रह्मरूपत्वात् नानिरहिताप्यश्वरहिताप्यपाधिसंश्लेषादस्त्वानेव प्रतीयमाना मन एवोच्यते तदुपाधिवारम

येषां स्वभावातिगतस्वयंसंकल्पधावति चिद्वेत्यं स्वयमस्तानं उच्यते एतस्मात्सर्वगा देवान्सर्वश
कर्महात्मनः॥ विभागकलनाशक्तिर्लहरीवोत्थितांभसः॥ अतः संकल्पसिद्धेयं संकल्पेनैव नश्यति॥

त्वामनो मन इति सुतेः विभागकल्पनाशक्तिः सांभसोभेदकल्पनाशक्तिरुत्थिता सांभसो मनसो मनो रूपेणोद्भूता ल
हरीदुर्मिरिवा॥ एवद्वैतानर्थमूलं धरति नानाशोपायमाह तदिति अत इयं मनोनामनी विभागकल्पनाशक्ति उचित
कारणरहितानहि ब्रह्मनिर्विकारं वस्तु तदुचितं कारणं भवितुमर्हति अतः संकल्पसिद्धा प्रतिभाससिद्धा सा च संकल्पेनै
व वक्ष्यमाणेन सर्वत्र ह्येत्येवं रूपेण नश्यति॥ ॥

रम

८०

१२७

येनैवेत्यादयो मनोयदनुसंधत इत्यतः पाकताः स्पष्टार्थाः ॥ न केवलं संकल्पनेन मनसो बंधकां संकल्पिता ये चिंद्रियवत्
वर्तकतया पीत्याह ॥ मनोयदनुसंधत इति यतः सत्यामेव रागवासनायां मनसोऽपि बंधकत्वं नासत्यायामतः सात्याज्योत्याह

येनैव जाता तेनैव वह्निर्कालेव वायुना नाहं ब्रह्मेति संकल्पा सुदृढा दृश्यते मनः सध्वं ब्रह्मेति संकल्पा सुदृढान्मु
च्यते मनः ॥ कृणोति हं रवीव द्यो हं हस्तपादादिमानहं इति भावानुत्तरेण व्यवहारेण वच्यते नाहं हं रवीनमो देहो बंधः
कोऽप्यात्मनः स्थितः ॥ इति भावानुत्तरेण व्यवहारेण मुच्यते नाहं मासं न वास्थीति देहादन्यः परो सम्पहं इति निश्च
यवानंतः क्षीणा विद्यो विमुच्यते ॥ कल्पितैर्मविद्येयमनात्मन्यात्मभावना ॥ पुत्रपेणा प्रबुद्धेन न प्रबुद्धेन राघवा
मनोयदनुसंधतेत सर्वेन्द्रियवृत्तयः ॥ कृणा संपादयत्येता राजा जामिव मंत्रिणः ॥ परंपोऽपि प्रमासि च यत्ना स
रमयाधिया ॥ भोगाशाभावनैविता ससूलं मुदरे ॥ मम पुत्रा मम धनमयं सोहमिदं मम ॥ इति यमिदं जालेन वा
सनैवाधिवलाति मामवाप्तो भवंतं ध्वंस्त्वं न हि संसारवासना ॥ अ

परंपोऽपि मिति भोगान्ना भावना भोगवासना मूलैनाद्या सलक्षणेन सह वर्तत इति ससूलं तर्प्यया सलक्षणा मूलोद्
रणाद्यं किं कार्यमित्याशंक्य तन्मूलवासनोद्दरणं कार्यमित्याह ॥ मम पुत्रा इति ॥ इदं जालेन तीत्यभावेन तीया इदं जालस्वरूप

यत्नं मम पुत्रा इत्यर्थः ॥

जो-री कस्तवेति स्पष्टार्थः॥ अनुक्रोशयाजेना विद्या निरासा यत्रोच्चाहयति॥ अहो न्विति॥ अविद्या निरासा यत्र प्रथमतः मानेन
८१ अवर्जनीयानि भुक्त्वा दिकार्याणि कुर्वता पितृ तत्रागः कार्य इत्याह॥ निष्ठत इति गगानुरज्जुना रागा लुपंगः प्रमोक्ष

कस्तवायं जडो मूको देहो भवति राक्षसः यदर्थं सुखं दुःखं भ्यामवसः परिभूयसे अहो नु चित्रं यत्तत्त्वं ब्रह्मत
द्विस्मृतं नृणां॥ यदसत्यं मविद्या रक्ष्यं तस्युरः परिवर्त्ताति तिष्ठतस्तव कार्येषु मा स्मुरा गालं रजन॥ स्फुटिकस्ये
व वित्राणि प्रविष्टानि गृह्यतः॥ ॥ वाल्मीकि उवाच॥ ॥ एवमुक्तो भगवता वसिष्ठेन महात्मना॥ विकाशितां
तः करणो शमो गिरमश्चाददे॥ अहो विवित्रं प्रमोक्षे र्वद्वा तं तु भिरद्वयः॥ अविद्यमानाया विद्या तया विश्वं
खिलीकृता॥ इदं तद्वज्रतां यातं तृणमात्रं जगत्त्रये॥ अविद्यायाः पियत्रा मसर्गो निगडबंधनं अन्यच्च संग
यो यमे महात्मन हृदि वर्त्तते॥ लवणो सौधश्चाजातं चञ्चलत्वं मनोऽत्रमाह॥ ॥

तं वृत्ती रद्विबंधनं तुल्यं किमत्राश्चर्यं दृष्टं॥ तत्राह॥ अविद्यमानेत्यादि खिलीकृतं रिक्तीकृतं पुरुषा अखिलं कृतमित्य
र्थः॥ सर्गः प्रपंचः अपिशब्दो नाम शब्दः कुम्भानो अविद्यायाः पिसर्गो निविडबंधन इति यत्रा मतस्मा नृणामावर्ततदिदं ज
त्रयं वर्त्ततां प्रामित्यन्वयः॥ अन्यत्र प्रप्रथमस्तीति शेषः॥ ॥

राम
८
१२८

वक्ष्यमाणं तत्रातकथनफलमाह॥मनइतिसामासंमनएवकर्ततदेवचफलंभुंक्तेनशरीरंयेतद्वत्तेनतद्वत्तमाकरांयश्च
एवमावक्रंतंयजेकुर्वदित्यर्थः॥मनसेतिपदंदीक्षायामित्यनेनापिसंवध्यतेसममीदृतीथार्थोअग्रेनाधिकेनसहवर्ततइतिइ

श्रीवसिष्ठवाच अत्रतेशृणुवक्ष्यामिहत्वात्तमिममहुतंलवणोसौपथ्याजातश्चांजलत्वमवाप्तवान्मनःकर्तफलं
भुंक्तेनशरीरंक्रियाफलं।येनैतदुष्मसेननंतदाकर्णपराधवाहरिश्चंद्रकुलोत्पेनलवणोत्पन्नान्व॥एकोतैको
पविष्टेनचित्तितमनसाविरं।पितामहोमेसुमहानुराजसूयस्ययाजकः॥अहंतस्यकुलेजातसंयजेमनसाभखं॥
इतिसंचित्यंसनसाकृत्वासंभारमप्रतः॥राजसूयस्यदीक्षायांप्रविवेशमहीपतिः॥अक्विजश्चार्चयामासपूजयामास
त्मुनीनां॥देवानामंत्रयामासज्ञालयामासपावकं।तस्येत्यंयजमानस्यमनसोपवनांतरोययोसंवसरःमात्रो
देवर्षिर्दिनपूजयाभूतोभ्योद्विजपूर्वेभ्योदत्वासर्वस्वदक्षिणांयवुध्यातदिनस्यांतस्वएवोपवनेनृपः।एवंसल
वणोराजाराजसूयमवाप्त॥मनसेवहिपुष्टेनयुक्तस्तस्यफलेनवाअतश्चित्तंपरविद्धिभोकारंमुक्कडःखयोः॥

षदधिकःसंवसरोगतइतितस्यमनसिप्रतिभातं।नवलुक्तसाप्रसंवसरोगतःयवुध्यातदिनस्यांतइतिवक्ष्यमाणाविरोधात्

यो. २१ शोवरिक ऐंजालिकः लावणी लवण राजसंवंधिनी शोवरस्यां सुरस्य दंशो वरं इंजालं तत्कारिणी रेहितं चेष्टितं
८२ नानाकार दशमयं नानाकार वस्था प्रचुरं द्वादशाहिकं डः स्वमपि प्राप्नुवतीति यडं कं न तज्जस्यस्य पुत्रवहि

८२ शृणु शोवरिकस्याथ वृत्तां चरं द्युनंदन यदा शोवरिकः काले संधाप्रो लावणी सभां तदा ह म व स संत व स त्व
त्यक्तेण दृष्टवान् अहं मध्ये सततं व गते शोवरकारिणि किमेतदिति यत्नेन पृष्टेन पृष्टि वी भुजा चिंतयि
त्वा महं या दृष्ट तत्र तत्कथितं वचः शृणु तत्रैव वत्सामिराम शोवरिके हितं राजस्यस्य कर्तारो ये हिते द्वाद
शाहिका अतिडः खं प्राप्नुवति नानाकार दशमया अतः शक्रेण गगनाडः स्वायलवणस्य सः प्रहितो हे वद
तो हिरण्यं शोवरिका कृतिः राजस्य क्रिया कर्तुं सस्य दत्वा महापदं अगित्य सततो मागसुरसि इति वेषितं
तैकध्वजं वेदविहितस्य फलं किंतु तदानीं पुत्रवृद्धिपूर्वकं रितस्यैवेत्यवगंतयं महती वासा वा प्रवृत्तमहापत्नी ॥ ८॥

राम
८२
॥ ८ ॥

एवंकिं नामा पदमाप्रवानिति। प्रासंगिकप्रश्नस्योत्तरमाख्यायेदानीमविद्याऽविद्यमानैवशिष्टप्रज्ञेषु विद्यते नाम्नैवासं
गीकृताभावाः सम्यक्पक्षस्य साकृत्तद्व्यत्रोक्ताहेयाविद्यायोपादेयाविद्यातां प्रज्ञानापरपर्यायविद्यां वोदितं संक्षेपवि
स्तराभ्यां अप्रस्थाकथनादिना प्रपंचयति अज्ञानभूः सप्तपदाज्ञभूः सावसप्तपदान्यस्यां संतीति सप्तपदावस्थोपेतं च

असिष्टञ्वाच अतः परं प्रवक्ष्यामि शृणु राम यथा तथं अज्ञानभूः सप्तपदाज्ञभूः सप्तपदैर्बहिः पदांत
राणां संस्थाति भवन्त्यन्योन्यमेतयोः एते प्रतिपदं ब्रह्म मूलं स्वं फलतः फलं ॥

र्थः शब्दः ज्ञानभूमिरित्यर्थः तस्य भूः ज्ञमिति पक्षेऽपि स एवार्थः हि शब्दो विद्वत्प्रसिद्धौ पदांतराण्यपवांतरावस्था
इत्यर्थः वक्ष्यति च एकैकांशतः शाखात्रनामा विभवत्पिणीति। एतयोर्भूम्योः सप्तापि पदानि पृथक् पृथक् फलं प्रय
च्छंति। तानि च पुनर्ब्रह्म मूलान्येव न प्रशिथिलमूलानि फलं प्रयच्छंतीत्याह॥ एते इति प्रतिपदमित्येतत् फलत इति कि
या फलेनापि संबध्यते ॥

यो. टी.
८३

भूम्योः स्वामिनौ लक्ष्यति। स्वरूपेति तद्भूतं स्वभावावस्थिति लक्षणमुक्तेः सकाशाद्भूतं शब्दस्वरूपमेवाह त्वेदं न
मिति अहंभावज्ञानं अहमिति भ्रान्तिरित्यर्थः॥ न केवलं मुक्तिशाली तस्योहंकारादिवंशप्रालम्ब इति तयोर्लक्षणो रणा
दिराहित्यतया हित्ये अपि तयोर्लक्षणो इत्याह। सुद्वेत्यादिना वेत्यर्थोहमदिर्ज्ञेयपदार्थः॥ तद्विषया विद्येत्यर्थविदह

स्वरूपावस्थितिमुक्तिस्तद्भूतं शब्दस्वरूपमेवाह त्वेदं न एतस्मिन् हित्येत्योक्तं तत्त्वज्ञानत्वं लक्षणं सुद्वसन्मात्रं संविद्ये स्वरू
पात्तत्वं त्वेति यो। रागद्वेषादयो भावास्तेषां भ्रान्तिरित्यर्थः॥ यत्स्वरूपपरिभ्रंशशोत्पा येविति मज्जनं एतस्मा
दप्रमोहो न भूतो न भविष्यति अर्थादितरं विद्येयाते मध्ये तु या स्थितिः॥ ॥ ॥

मादिर्ज्ञेयपदार्थः भ्रान्तिः। तस्यां मज्जनं नामाह। तत्परं त्वं मोहशब्देन मोहकार्यं गृह्यते अहंकाराद्यध्यासपरत्वादन्य
दतिशयितं मोहकार्यं न भूतं न भविष्यति। इदमेव परममोहकार्यं रागद्वेषादिसकलदोष निदानत्वादित्यर्थमिति
यदिर्थात्तरं विषयादिषयावरं याति गच्छति सति मध्ये ह्यस्योः संधौ या इह स्थितिः॥ ॥

राम
८३

१३०

कीदृशीषेत्यत आह निरस्तमननांका निरस्तविकल्पनाद्यत्र अथमर्थः इति सविमर्हि सा तयापुनिर्विकल्पकं चैतन्यमिति
तदेव स्वरूपं तदात्मनाऽवास्थितिः। स्व रूपस्थिति रिति। संशान्त सर्वसंकल्पेति जागरिते माहार्थादित्यादि स्वरूपवस्थितिमु

अथार्थान्तरं विनयेति मध्ये उपास्थितिः। निरस्तमननांका सौख्यरूपस्थिति उच्यते संशीत सर्वसंकल्पायाः शिलांत
रवस्थितिः। जाग्रानिद्राविनिर्मुक्ता सा स्व रूपस्थितिः स्मृताः अहतांशे हृते भेदे निष्पंदवित्तता। अजडा पाद
प्रकवतित स्व रूपमिति स्थितं॥ श्री राम त्यह हि॥

स्तिरित्युक्तं। तत्र का सौख्यरूपावस्थिति रित्यत आह। व्युदस्यति। जाग्रानिद्राविनिर्मुक्ते नि सुषुप्तिश्च सौ शिलांत रवत्यकू
टपापातावदित्यर्थः। अदस्यात्र यस्य तोत्य उरीयतयाऽवस्थानं स्व रूपस्थिति रित्यर्थः। अथवा निष्पंदवित्तता तसा
हि भूतेत्यर्थः। प्रकवति प्रकाशते त स्व रूपमिति स्थितं॥ श्री श्री

वा. १३०
८४

विशतेषु अज्ञानभूः सप्रपदेत्युक्तं विवृणोति वीजजाग्रदित्यादिना नानाविधमवस्थापिणी। त्वं तेन सप्रविधः सप्रप्रकारः सप्रावस्थो मोहो
ज्ञानापरपर्यायः ॥ परस्परं स्निष्टः ॥ संवदः सन् पुनरप्यनेकारव्योभवति सप्रानामवस्थानं यथा संभवं संभेदविशेषेण मोहः पुनरप्य
नेकावस्था भवतीत्यर्थः। तथा हि। द्वयोरवस्थयोस्ति स्मृणी वतस्मृणी पंचानां वाषणं सप्रानां वाहूणं कृणो कृणो व्यत्ययेन उत्पादे स

वीजजाग्रतथा जाग्रन्महाजाग्रन्महाजाग्रतथैव वा जाग्रत्प्राप्तथा स्वप्नः स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तकं। इति सप्रविधो मोहः
पुनरेव परस्परं स्निष्टो भवत्यनेकाव्यः शृणु तस्य बलकृणां प्रथमं चेतनं यस्यादनाख्यं निर्मलं वितः। भवि
ष्यद्विज जीवादिनाम शब्दार्थभाजनं॥

ति पुनरप्यनेकावस्थो भवति प्रथममिति। सुषुप्ते उत्थाने प्रथमं चितो वि- श्वरूपायाः संवधि मचेतनं प्रति विवलकृणां तद्बीजजाग्रदि
त्युच्यते इत्यत्रयः। चेतनं विशिनष्टि। अनारव्यमित्यादिना ख्यं जीवापाख्याया तदानीमनुल्लेखं भविष्यद्विति जीवादिनाम शब्द
र्थभाजनं। भविष्यतो चिति जीवचेतनादिनामात्मक शब्दानां तदर्थानां च विल प्राणभूत्वा ज्ञानकर्तृत्वादिलकृणानां भाजनं पार्श्व
मालं वना मित्यर्थः॥

एम
१३१

वीजजाग्रद्वहं विगृह्णाति॥ वीजरूपमिति॥ उत्तरावस्थानां वीजरूपेण स्थितं च तज्जाग्रद्वेति वीजजाग्रदिति॥ एवेति वीजजाग्रत्परामृ
शतौ विधेयावस्थानुरोधेन तस्य स्त्री लिंगात्ताजमे जीवस्य नवान्नतनावस्था वृक्षस्यांकुरावस्थेव परास्परमात्मनो विद्वान्॥ नव
प्रसूतस्याभितवजातस्य जीवस्येति यः प्रत्ययः प्रत्यस्तज्जाग्रदिति संबंधः॥ इति शब्दपरामृशमात्रयामिते तत्रार्थकार्यकारणा
संघातो ह मस्मीदं गृह्णदिकं ममेत्वं रूपः प्रत्ययो जाग्रत्तामावस्थांतरं न वीजजाग्रत्कृतः अंकुरावस्थानंतरभावी हि दलावस्थे

॥ वीजरूपं स्थितं जाग्रद्वीजजाग्रत्तद्व्यते॥ एषाजमेव वावस्थात्वं जाग्रदस्थितिश्च॥ नवप्रसूतस्य परादयं बाहमिदं
॥ मंदितयः प्रत्ययः स्वस्त्वस्तज्जाग्रत्प्रागभावनात्॥ अयं सोहं मिदं तन्मे इति जन्मांतरोदितः॥ पीवरः प्रत्ययः प्रोक्तो मही
जाग्रदिति स्फुरन्॥ ॥

वनापि महाजाग्रत्प्रागभावनात्॥ पूर्वानुभवसंस्कारमपेक्षहि प्रत्यभिज्ञा रूपं महाजाग्र
जाग्रते जातिस्मरेषु उषे महाजाग्रदर्थ्यति॥ अयं सोहं मिति सोहं मिति जन्मांतरानुभवसंस्कारादुत्पन्न इति यावत्॥ यथा
पूर्वजन्मापेक्षया वर्तमानजन्मैव जन्मांतरं तस्मिन् प्राक् संस्कारादुदितः पीवरः पीनो दृढ इत्यर्थः॥ अस्य व महाजाग्रत्त्वं म
हाकालस्पर्शितत्वात्॥ पीवरत्वाच्चेति ज्ञेयां केचिज्जन्मांतरोदित इति व्यावर्णाः सर्वसाधारणास्तद्विशेषप्रत्ययो महा
जाग्रदिति मन्यन्ते॥

कोटी
८५
८५

आहूतिमिति। आहूतं अहृष्टं निष्ठान्तं नमयात्मकं तन्मयस्वरूपं विषयमयस्वरूपमित्यर्थः। राज्यशब्देनात्राप्रमाहृष्टमिति
विलक्षणाः सर्वोपि प्रत्ययोग्यते॥ अतएवाहृष्टं इति। पूर्वकदाचिदपि विषयाननुभवेतद्विपर्ययायोगादभ्यासं प्राप्येत्युक्तं
अल्पकालमिति॥ प्रबुद्धस्य स्वप्नाडित्यतस्परिति परामर्शे यत्र यस्मिन्काले भवति तदा स स्वप्न इति कथ्यते इति संबंधः इति श

॥ अहृष्टमथवाहृष्टं सर्वथा तन्मयात्मकं यज्जाग्रतो मनोराज्यं जाग्रद्व्यप्रः स उच्यते। द्विवंशुक्तिकात्प्रमृगाहृष्टादि
॥ भेदतः अभ्यासं जाग्रतः प्राप्य स्वप्नेनेकविधो भवेत्। अल्पकालं मयाहृष्टमेतन्नोवेत्ति यत्र हि। परामर्शं प्रबुद्धस्य स
॥ स्वप्न इति कथ्यते। विरसं दर्शनाभावात् प्रफुल्लं बृहद्वपुः विरकालानुवृत्तं स्वप्नो जाग्रदिवोदितः॥ स्वप्न जाग्र
॥ दिति प्रोक्तो जाग्रत्यपि परिस्फुरन्॥ षडवस्थापरित्यागो जडा जीवस्य या स्थितिः॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ इपरमृष्टमाहात्येति। एतन्नोवेत्ति संशयः। कथं मन आहृष्टं विरसं दर्शनाभावादिति अत्र प्रफुल्लं बृहद्वपुः अत्र प्रफुल्लं मविस्प
॥ षडवहद्वपुः स्थूलं स्वरूपं यस्य सतथोक्तं॥ जाग्रदिवोदितः जागरितमिव विस्पष्टमुदितः जाग्रत्यपि परिस्फुरन् जागरतेति
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ स्फुरणाहृतया स्पष्टं प्रकाशमान इत्यर्थः॥ ॥

राम
१२

भविष्यदुःखबोधाघातग्रस्वप्नप्रभोविडः तदाघातद्वीजवासनोपेतत्वात्तदाद्यत्वं गतिरवस्थान
मसि अज्ञाने तलीयते। संस्कारशेषमिति शेषः। नाना विभव रूपिणी विविध कार्यात्मिकेत्यर्थः। यज्ञभूः सप्तपदे

॥ भविष्यदुःखबोधाघातसौख्यसीमोत्पत्तेर्गतिः। जगत्तस्यामवस्थायां संधेत मसिलीयते। सप्तावस्था इति प्रोक्ता
॥ मज्ञानस्य राद्वय। एकैकाशतसंख्या त्रनाना विभव रूपिणी वसिष्ठ उवाच ॥ इमां सप्तपदाज्ञानभूमिमाकर्णया
॥ न च नानया जातया भूयो मोहयं के निमज्जति ॥ वदंति बहुभेदेन ज्ञानिनो योगभूमिकाः॥ ममत्वमिमता नून
॥ मिमा एव सूरव प्रदात अवबोधविडुर्ज्ञानं तदिदं साप्तभूमिकं ॥ मुक्तस्तत्तज्जोयमित्युक्तो भूमिकासाप्तकात्परं॥

वही सुक्तं विवृणोति। इमां सप्तपदमित्यादिना। अवबोधो वगतिः साक्षादनुभवः। साप्तभूमि कं सप्तभूमिषु मव
सप्तावस्थोपेतमित्यर्थः॥ निर्वचनं ति उक्तिं निरुध्य कथनं अहं सूह एव किमर्थं स्थितोऽस्मि शास्त्रज्ञाने उपायैः आत्मत
त्वं प्रहेषक र्षेणोक्त इति॥ ॥

पोरी

१२२

८६

८६

इह वैराग्य श्रविका शुभे छे तुच्यतो इयं व प्रथमा भूमिका पुराप कर्मफल भूत प्रत्यक्ष विविदिषा रूप। विविदिषंति यजेन दा
नेन तपसानाशकेन निश्रुत्या दोष सिद्धा तथा च श्रुतिः। तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मण विविदिषंति यजेन दा नेन तपसाना

ज्ञान भूमि शुभे छे रग्या प्रथमा सुखदा हता। विचारणा द्वितीया उत्तरीया तनुमानसा। सत्वा पत्रिश्चतुर्थी
स्यात्ततोऽसंमक्तिनामोक्ता पदार्थ भावनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता। आसामंते स्थिता सुकृतिस्तस्योभयो
न शोचति॥ एतासां भूमिकानां लमिदं निर्वचने शृणु किं मूह इव तिष्ठामि प्रेक्षेहं शास्त्र सज्जनैः वैराग्य पूर्व
मिच्छेति शुभे छे तुच्यते तुर्थैः शास्त्र सज्जन संपर्क वैराग्याभ्यास पूर्वकं सदाचार प्रवृत्तिर्या प्रोच्यते सा वि
चारणा॥ ॥

एम
१३३

शकेनेति तथा वातिकं च॥ अत्यग विविदिषां उद्देः कर्मण्युत्पाद्य शुद्धितः कृताद्यन्यस्तमायां ति प्राहं उते वना इवति अ
ध्यात्मशास्त्र विचारणा सज्जन संपर्कैर्विहनिष्ठ सेवा॥ शास्त्र सज्जन संपर्कैः उपायैर्वैराग्याभ्यासो नाम वैराग्य हेतु भूत दृश्य
मिथ्यात्व दोष दर्शनाभ्यासः एषा च द्वितीय भूमिका॥ ॥

श्रीतव्योमंतवर्तिश्रुत्युक्तश्रवणमननरूपानिदिध्यासनान्तिकांनिर्वृत्तिविचारणेति। यत्रयस्यामवस्थायां पूर्वभूमिकाभ्यां विवारणा
शुभेकाभ्यां हेतुभ्यां इंद्रियार्थेष्वनात्मपदार्थेषु रक्ता उदिता। सावस्था तनुमानसोच्यते। तनुमानं भयस्यांसा। तत्र हेतुस्तनुताभा
वात्। स्थौल्यकारणगगनिदृश्यामानसस्पतनुत्वसद्भावात् भूमिकाया निदिध्यासनरूपतो वक्ष्यति भागवान्वसिष्ठश्चनास्थापेति
। भावनां पदभावनमात्रं। लक्ष्मार्थलग्नमनसः सामान्योसावसंगमः। संसारां बुनिधेः पारेसारे परमकारणे। यन्मौनमाश्रितं शांतं

॥ ॥ विवारणाशुभेकाभ्यामिन्द्रियार्थेष्वरक्ता। यत्र सा तनुताभावोच्यते तनुमानसा ॥

ततश्चोष्ठासंगमोच्यते। स्वच्छासंसंगताद्येषा तृतीया भूमिका त्रिहिमवति प्रोहिताशे संकल्पकलनः पुमान्निता एतच्च भूमिका
त्रयं ब्रह्मज्ञानमेव ननु ज्ञानकोटो वं तर्भवति भेदसत्त्वता बुद्धेरविनष्टत्वात् अतएवैतज्जागरणमिति। वक्ष्यति वशिष्ठः॥ भूमि
का त्रितयं त्वेतद्रामजाग्रदिति स्मृतः॥ यथावभेदबुद्धेर्दंजगज्जाग्रतिदृश्यत इति। इति भूमिका त्रितयं जाग्रदुत्थात् प्रवृत्त्य
तदिति वा। तथा महद्विरप्युक्तं। अत्र भूमिका त्रितयं ब्रह्मविद्यायाः साधनमेव ननु विद्याकोटो वं तर्भवति भेदसत्त्वबुद्धेर्निवर्त्त
त्वात्। अतएवैतज्जागरणी इति व्यपदिश्यत इति॥

वा. ४१

१३३

८७

८७

भूमिकेति। तत्र तस्य ज्ञानभूसात्मा विन्तत्साधनत्वेनोपवारादिति ज्ञेयं। अर्थविषयविविधे निष्पन्नाया अर्थविरतेर्वशात्
त्वात्मनि स्थितिः सत्तामात्रस्वरूपे ब्रह्मण्यपवास्थितिस्तथा च चक्ष्याति। सत्तावशेष एवास्तेव तुंथी भूमिकागत इति यद्वत्
माख्याचतुर्थी भूमिरपरोक्षज्ञानमेवानसाधकोटवर्तमानवति यतो वक्ष्यति। साम्यज्ञानोदये विज्ञेयं चंद्रोदयोपे न विभागमना
घटं योगिनो युक्तचेतसः॥ समं सर्वं प्रपश्यंति चतुर्थी भूमिकागता इति। पंचम्यादिभूमयः पंचस्या भूमिकात्रयोऽर्जुनः कृत्स्नार

॥ ॥ भूमिकारतताभासा विज्ञेयविरतेर्वशात्॥ सत्वात्मनि स्थिते शुद्धे सत्वापत्तिरुदाहृता ॥ ॥ ॥

तस्यां भवति। तत्र सप्तमी भूमिर्विदेहसदृशी तथा चोक्तं। जीवन्मुक्ते सारतमं शिष्टे भूमित्रये भवेत्। विदेहमुक्तिसदृशी सप्तमी भूमि
उच्यते इति ताश्च तिस्रोऽसा प्रज्ञातसमाध्यात्पास कृतेन विज्ञोपरितारतम्येन सिध्यंति। तदयुक्तं। पंचम्यादयो भूषणपत्ति
स्वोभूमयो निर्विकल्पा समाध्यभासकृतेन वित्तविश्रान्तिता रतम्योनसंपद्यते इति ॥ ॥ ॥

रा. ४१

१३४

दशोक्तिः। दशाचतुष्टयाभ्यासादिति प्रागुक्ता वस्थाभ्यासात् कारणात् कूटसत्त्वचमकारादृढः दृढनिष्ठत्वं सत्त्वात्सत्त्वात् कारणात् सत्त्व
मत्कारः परस्य मत्त्वस्य ब्रह्मा तदग्रहणं वैदग्ध्यं यस्यां भूमिकायां सा तथोक्ता ॥ यद्वा सत्त्वशब्देन सत्त्वगुणो गृह्यते तद्वद्वत्त्वगुण
वाच्यं हि पंचमी भूमिका भवति ॥ किमर्थं दृढसत्त्वचमकारेति तत्राह ॥ असंसर्गफलाया ॥ असंसर्गफलयप्रतिभासिकं त्रिषु
पुराणमा सस्यापि तिष्ठति फलायेत्यर्थः ॥ निरनिशया तदनुभवफलाय वेति चकार्थः ॥ इयं च पंचमी भूमिः सुषुप्तिं प्राप्नुयते ॥
तथा च वेदपतिः ॥ पंचमी भूमिका मेत्यस्य सुषुप्तिपदनामिकां शोतांशो विशेषांशो तिष्ठत्यद्वैतमात्रक इति ॥ अत्र समाधेः स्वयं

॥ ॥ दशाचतुष्टयाभ्यासात् संसर्गफलाभ्यासात् ॥ दृढसत्त्वचमकारादृढोक्ता संसर्गनामिका भूमिका पंचकान्यासा
॥ ॥ त्वात्मारामतया दृढं ॥ आभ्यंतराणां वाद्यानां प्रदायनिमभावनात् ॥ ॥ ॥ श्रीगोपालाय नमः ॥

मेव बुद्धिः छति भूमिका पंचकाभ्यासादिति ॥ दृढमिति पदं स्वात्मारामतया भावनादिति च पदद्वयेन संबध्यते ॥ उक्तं पंचमभू
मौ निर्विकल्पा तदा स्वयमेवेति छति ॥ अभावना द्युपलभात् परप्रयुक्तेनात्मावबोधनां समाधेः सकृन्ना तत्पुण्यापनम
नात्मप्रदार्थस्य समाधौ विस्मृतस्य परप्रयत्नेन भावनाप्रदार्थभावनामायस्यास्यापदार्थभावना गतिरवस्था दृढं स्वात्मा
रामतया हेतुनाभ्यंतराणो सुखदुःखादीनां वाद्यानां वदनां प्रदार्थानां दृढमभावनात् ॥ ॥ ॥ श्रीगोपालाय नमः ॥

ने

१३४

८८

४४

परप्रयुक्तेनेति। विरंपरप्रयुक्तेन प्रयत्नेनात्मबोधनं। पदाभवति तदा षष्ठी गतिः संजायते इत्यन्वयः। केचित्तु साक्षात्का
रे विभुषणपदार्थज्ञानसाध्यो महावाक्यार्थविषयः। तेन पदार्थभावनीयमवस्था आदरणीयेति वदंतः। षष्ठी भूमिकां ब्रह्मा
विद्यासाधनकोटिस्थानमन्यते तत्र निर्वर्णप्रकरणवचनविरोधात्॥ भूमिकायां विवासनः षष्ठी गुरुसुषुप्तमार्यां क्रमात्त्यनति

॥

॥

॥ परप्रयुक्तेन विरंप्रयत्नेनावबोधनं पदार्थभावनीता
म षष्ठी संजायते गतिः॥ ॥ श्रीमोपालायनमः॥ ॥

॥

॥

राम

भूमिकां यत्र नासन्नसङ्गो नाहं न्यनहं कति॥ केवलं क्षीरामनन आस्ते द्वैतैक्यनिर्गतः। निग्रंथिः शान्तिमंदेहो जीव
न्मुक्तो विभावनः। अनिर्वर्णोऽपि निर्वर्णश्चित्रदीप इव स्थित इति। किञ्च। शुद्धसंविन्मयानंदभूयाभवति पंचमी अ
ईसुमप्रवृद्धाभोतीवन्मुक्तोऽतिष्ठतीति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

षट्भूमिकापेक्षयानिर्कणंपचमभूमिकांप्राप्तस्य जीवन्मुक्ततामभिदधतातत उरुष्टयाः षष्ठाभूमिकाया विद्याकोटिनिर्विष्टत्वं सुतरामभ्यु-
पगतत्वाच्च स्वभावैकनिष्ठत्वमिति। स्वभावः स्वभावरूपतास्मिन् एकस्मिन्नेव तिरास्यतः परतो वा पुन उक्त्या न विनैव तिष्ठतीति स्व-
भावैकनिष्ठस्य भावस्तत्वे सप्तमीसा परिशोढा विषयस्या त्रयी विनामिति निर्वाणप्रकरणवचनात्। सप्तभूमिकांप्राप्तस्यापोति

भूमिषट्कचिराभ्यासाद्रेदस्यानुपलभतः ॥ यस्य भावैकनिष्ठत्वं साज्ञेया उर्यमा गतिः ॥ एषा हि जीवन्मुक्तेषु उर्यावस्थेह
वियते। विदेहमुक्तविषयं उर्यातीतमतः परं ॥ श्रीराम ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तः स्वतः परतो वा युक्त्या न मेव नास्तीति। सुमुक्तुषु वर्तमानसमवस्था त्रयात्मकं जगत्तत्तत्तुर्ध्वं भूम्पात्मकस्वप्नं पंचमष-
ष्टभूमिकात्मकसुषुप्तिचापेक्ष्य स्वप्नमेव उरीयम्। चतुर्थत ह्यस्तीति उरीयत्र प्रतिरवस्था उरीयावस्थेत्यर्थः। एषा
सप्तभू ॥ मिदूपा उरीयावस्था जगत्तिक्रविदपि नास्तेवेत्यत आह। एषा हीति। जीवन्मुक्तेषु मुक्तादिषु विदेहमु-
क्तविषययो विदेहमुक्तगम्यं ॥

सप्तमभूमिकासर्वाधोमेनपुत्रुषधौरेयैःसंपाद्येतिज्ञापयितुंतांप्राप्तास्तोतिपेहीति।महत्पदमागताःमहास्थानंप्राप्ताप्रहा
त्मनोयाःपर्ववसानाभूमिप्राप्त्यर्थः।महात्म्यदंगताइतिक्वचित्।तत्रापिसएवार्थः।सप्तमी।पूर्वाप्रप्रादन्त्येजीवन्मुक्तवि
हेपदशायांकथयवहरतीत्यतआह।जीवन्मुक्ताइत्यादिसुखदुःखरसस्थितौसुखदुःखलुभदस्थितौनसज्जंति।आसहि

येहिराममहाभागाः।सप्तमीभूमिकांगता॥आत्मारामाहात्मानस्तेमहत्पदमागताः।जीवन्मुक्तानमुद्यंति।सुखदुः
खरसस्थितौ।प्राकृतेनार्थकार्येणकिंचित्कुर्वंति।वानवा।पार्श्वस्थवोधिताः।संतः।पूर्वावारहमागताः।आवारमाव
रंत्येवमु।प्रबुद्धवद्भूतं॥भूमिकासप्तकंतेतद्वीमतामेवगोचरः।प्राप्याज्ञानदशामेतांपशुन्तेछोदयोपेये।सदेहा
वाविदेहावातेमुक्तानात्रसंशयः॥

नकुर्वंतिहर्षविषादोनकुर्वंतीत्यर्थः॥अर्थकार्येणलोकसंग्रहप्रयोजनमर्थः।सएवपद्व्यासकिसत्राभिमानः।तत्रकुर्वन्ती
त्यर्थप्रकार्येतिनहेतुनाकिंचित्कुर्वंतिव।कुर्वंतिआर्थकार्येणकिंचित्।तत्रार्थकार्येणविद्वत्कार्येणआनिषिद्धकार्ये
णेत्यर्थः॥

राम
१३५

ननु ज्ञानदशां प्राप्तां सदेहत्वे कथं मुहुतेत्यत आह इति हीति । तस्मिन् ज्ञानदशाग्रंथिविच्छेदो हि अहंकारलक्षणाग्रंथे सकारा
रास्यविनाशो हि अहंकाराद्या सस्यसकारा निवृत्तिविना ज्ञानदशाया एव शंकाया अयोगात् । ततः किं तत्राह । तस्मिन्नि
। तस्मिन् ग्रंथिविच्छेदे सति मुक्तिर्हि सकाराग्रंथिविच्छेदः । तर्हि सत्ता साक्षादसदसदात्मा च । सदसद्विलक्षणो वा सर्वथाप्यनु
तस्मिर्हि ग्रंथिविच्छेदस्तस्मि सति हि मुक्ताः । मृगतुष्मां बुबुध्यादि शान्तिमात्रात्मकत्वं सौम्येऽनुमोहाय नातीर्णस्ते प्रा
प्यपरमपदं । ते स्थिमाभूमिकास्वा सुखात्मलाभपरायणाः । स्ता सुभूमिपुजयेति हि ये महान्तो वद्यात्त एव हि जिते
तेन्द्रियश्च वस्ते । संप्रादुस्वरादुपि च यत्र तद्वर्णाय ते तत्सारं पदं जंगति ते समवाक्यं वसिष्ठ उवाच मनःप्रशम
नेऽप्योपेग इत्यभिवापते । सप्तभूमिः सविज्ञेयः कथिताः स्ताश्च भूमिकाः । एतासां भूमिकानां उगमं वत्साभिधं पर
पपत्तिरित्यत आह । मृगतुष्मेति । यथा मरीचिकोदकाद्या सनिवृत्तिरविष्टानमात्रं तथा सौग्रंथिविच्छेदोऽपीत्यर्थः । ये नुमोहवि
त्यादि सार्द्धं त्रयं स्पष्टार्थं जयंति सर्वोत्कृष्टतया वर्तन्ते । सम्राट् मंडलेश्वराणां सा स्तास्वरादिद्वः ॥ राम ॥ श्रीधनम ॥

रा. १३६
८.

कीदृशं तद्द्रव्याभिधं परवस्तु तत्राहं ते च महं भावौ आत्मभावपरभावौ भेदकलनाभेदज्ञानं भावाभावरेजनाभावाभावमिनिवेश
इत्यादिप्रवृत्तिरिति तत्परं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ सर्वं तद्वतिरिक्तत्वास्याभावाशांतमविद्यारामादिमूलः द्वितनिरालंबमाधाररहितो भव
धारमित्यर्थः ॥ तदपि माययेत्यर्थः ॥ व्योमस्थं स्वमहिमस्थं आधारमनपेक्षितमित्यर्थः ॥ शिवसंगलग्नः भवति तु पदवमना

त्वांताहं तात्मायत्र परात्ता नास्तिकावाननक्वचिद्देहकलनानभावाभारंजनाः ॥ सर्वशांतनिराह्वं व्योमस्थं शाश्व
तं शिवं ॥ अनामयमनाभासमनामयमत्सवेदनकारणानसंज्ञासन्नमध्यातं न सर्वं सर्वमेव चाप्रमोवचोभिर
ग्राह्यं शून्याहून्यं शुखात्खो ॥ असंवेदनमाशांतमात्मवेदनमाततं ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥ ॥

भासं अप्रतिविंबनेति ॥ अमध्यातं मध्यांतरहितं तसर्वमिथ्याभूतात्सर्वस्माद्विलकृतां तर्हि स्तुतः परिच्छेदस्यादित्यत आ
ह ॥ सर्वमिति ॥ मनोवचोभिरग्राह्यत्वे हेतुः ॥ शून्याहून्यमिति अत्यंतनिराकारमित्यर्थः ॥ शून्यादपि धून्यं चेत्तर्हि पुत्रुषा
र्थवद्विभूतं तदित्यत आह ॥ सुखा सुखपरमानंदरूपत्वात् ॥ तर्हि वेद्यतदित्यत आह ॥ असंवेदेनामिति ॥ आसमेतच्छांतं आ
शांतं आत्मवेदनं स्वयं प्रकाशं ॥ आसमेताततं व्याप्तमाततं ॥

१३७

एतन्नैकस्थितामत्यादयः काकतालायवदिह्यतः प्राकृताः प्रायणस्यथाः रघूदहरपूजाः श्रष्टाः श्रष्टाणां महः
महाराणमरणपानी गृहाराणस्तुतिः कुटाइत्यमरः आदर्शोदपणालभ्यते प्रीत्यपिशो संकायां गहसि सुवये प्र

॥ वसिष्ठ उवाच ॥ एतन्ने कथितं रामज्ञानं वै सस्य भूमिकं त्वं माहात्म्यमविद्यायाः पुनः शृणु रघूदहः लवणो
महीपालस्तथा दृष्ट्वा महाभ्रष्टं मंदिनीये दिवसे गंतुं प्रवृत्तां महादवी यमदृष्टं मया उः खमरणपानां स्मरा
मितां चित्तादर्शिता विंधे कदाचिद्वन्म्यंते पिसा ॥ इति निश्चित्य स चिवैः प्रययौ दक्षिणा पथं ॥ पुनर्दिग्विज
ययैव प्राप्य विंधं महीधरं पूर्वदक्षिणा पश्चात् महावनतटस्थली ॥ वधाम कोवका सर्वं व्योमवीथी
मिवो ह्यनुक ॥ अथैकस्मिन् प्रदेशे तां चिंतामिव पुरोगतां ददर्श आमरणपानी परलोकमहीमिव ॥ स
तत्र विहरंस्तानुसुवृत्तानसकलानपि ॥ दृष्ट्वा नृपुणं श्वेव जातवांश्च विस्मिन्मयो ॥ ॥ ॥ ॥

असंकासं भावनात्वा प्रीत्यमरः ॥ कोवका तूहलात् ॥ कोवकं विषद्या भोगे हस्तसूत्रे कुतूहले ॥ कामे ख्याते
मंगले चेति यादव ॥ शः उह्यगुह्योः सुः स्वर्यविस्मिन्मये विस्मयं वके ॥ ॥

योरी

१३७

८५

११

कांताखुगमार्गः कांताखुगमामत्यमरः असमुवातिधातोर्न एमध्यमप्रवृत्तवचनस्यैभ वृथगुंजाफलरामभिर्दो
यस्याः सातयोक्तादामशब्देनमाजोच्यतेऽविधिनादृष्टैर्वैभुदतांत विलासिनीरतः पुगंगनासंस्पारेति खं चः समंजसं
तान्परिज्ञातवांश्चापिद्यावात्युष्कसनात्युनः॥ विस्मयाकुलयावुधाम्भूयोवभ्रामसंधमी अथप्रापमहादयाः
पर्यंतधूमधूसरां तमेवग्रामकंयस्मिनसोभवत्युष्टुष्टसः॥ तत्रापश्यज्जनास्तास्तानस्त्रियः सास्ताः कुटीरिकाः अ
न्यासुहृद्वासुसवाथनेत्रास्वभर्तयुक्तासुचवर्णयंति वृद्धातिकांतरविशीर्णवंधस्तत्रातिदीनाः परिरोदितीदं हाप्र
काः कुचगताः स्यदीनदृष्टेर्ममोसंगमपास्यदूरम् हापुत्रियुंजाफलवानुहरेतीतमुमेदविधिनातिहरं हा राज
पुत्रेडसमानकांतसंत्यज्युद्धांतविलासिनीस्ताः रतिं प्रयातोसिममात्मजायां नसापिते सुस्थिरतमुमेतां हां
सारनद्याः सुतरंगभंगक्रियाविलासैर्विहितोपहामैः किं नामतुच्छं न कृतं न पेशो यद्योजितः पुष्कसकथकायां
सारनद्याः किं नमुच्छन्नकृतमिति संबंधः कैः साधनैः स्वतरंगभंगक्रियाविलासैः स्वपतरंगखंडरूपैः कर्मविलासैर्विहितोप
हामैरेकस्मिन्नेवजन्मनिगजत्वपुष्कसत्वेहेतुत्वेनविवेकिमिविहितगपहासोयेषुवेतयोक्तास्तैर्प्रदितिहेतौ॥

राम

१३८

तु पंतीतिलपंतीपंचत्वमराणं ॥ समुदितैः सुभासितैः दानसम्मानैर्दत्तिसत्कारैः ॥ दृष्टं लोके परावरेडवावनाभावायेन सह

एवं तपंतीमवलोक्य वृद्धां दासीभिराश्रयास्य नृपो निजामि ॥ पृथक् पृथक् किमिहासि कर्तव्यं कांते सुता केव सुता सवेति उ
ववसाधावाद्यदिलोचनाद्यग्रामस्त्रयं प्रक सपोयनाम ॥ इहाभवत्पुष्क सपः पतिर्मेव भूवतस्तेऽसमा सुतैक्य ॥ सादे
वयोगात्यतिमिंदुल्यमिहागतं प्राप धरातलेऽसातेन साहसि चिरं सुखानि मुक्ता प्रसूता तनयां सुतौव ॥ केनादेत्यथ
कालेन ग्रामकेशिजनेश्वर ॥ अरुष्टिडखमभवत्भीषणा भग्नमानवं ॥ महता तेन डः खेन सर्वे ते ग्रामकाजनाः ॥ विनि
र्गत्य गता हरं सर्वे पंचत्वमागता ॥ तेनेमाडः खभा गिन्यः शून्येव यमिह स्थिताः ॥ शोच्यास्तान् लुशोर्वत्यस्तिष्ठामोडः खजी
विता ॥ इत्याकापंगिता वक्रा इजा विस्मयमागताः ॥ मंत्रिणां मुखमालोक्य चित्रार्पित इवाभवत् ॥ तेषां समुचितैर्दानैः
समानैर्दः खसैरुपां कृत्वा कउण्य विष्टो हृष्टो लोकपरावर ॥ आजगाम रूपा रे सुदितः प्रविवेश ह ॥ ज्ञाता विद्यास्वभा
वो मौनी तोवोधं मया ततः ॥ इत्येवं राघवा विद्यामहतीं प्रमदायिनी ॥ असमतां नयत्याशु सत्वा सत्तां भयत्क न राम उ
वाच ॥ कथमेतद्वदवसन्नस्वप्नः सत्यत्वं मागतः ॥ संशयो भगवन् सोयं न मे गलति चेत्तस्य ॥ ॥ ॥ ॥

एलोकपरावरः ॥

॥

॥

यो.सि
१३८
८२

सुहृत् इयेन द्वादशवार्षिको लवणस्य विभ्रमः स्वप्न इत्युच्यते। उर्ध्वं त्वमविद्यायाः प्रणान्ननुहृषणं कथं विदुः मानत्वे ह्यविद्यायाः
न सिध्यतीति न्यायात्। अधस्तात् पटी पस्यामविद्यायां त्रासं भावितमेतदिति परिहरति। सन्निभिति। इति सन्निभे वासी तस्य ल
वणं राजस्य सुहृत् इति येन द्वादशवार्षिकं भ्रमः॥ कालान्तरे तस्य भ्रमस्याविसंवादि त्वं लवणा प्रतिभायाः सर्वपक्षसप्रतिभा
नां वपरस्परसंवाद इत्येवंमादिकं सर्वशङ्काः॥ माविनामिवास्मिन्॥ यद्यप्यविद्यायां संभवत्येवैतत्सर्वं तथापि का विदुः प्रपन्नं
कथ्येत्यत आह॥ काकतालीयवदित्यादिका कस्य तालतलतुसंयोगसमय एव देवा तत्फलपतनं काकतालीयवदित्यादिका कस्य

वसिष्ठ उवाच॥ सर्वमेतदविद्यायां संभवत्येव राघव॥ एतन्ने गविहृतांते सुकृमयेन विद्यति काकतालीयवद्वेतो वास
नावशतस्वतः॥ समुदंतिमहारंभा व्यवहाराः परस्परं॥ ॥

तालतलतुसंयोगसमय एव देवा तत्फलपतनं काकतालीयवद्वेतो वासनावशतस्वित्तस्य सदृशं मोत्यादकसंस्कारवशातः स्वतः
शुभावान्निमित्तांतरं विनैव व्यवहाराः मित्रात्नक्षणाः॥ समुदंति संवादं कुर्वंति समानार्थभाजो भवंतीत्यर्थः॥ आत्मपत इत्यारंभा का
र्यमहानारंभो येषां व्यवहाराणां ते महारंभाः॥ समर्थं ते च भारते युद्धे मृतानां वीराणां ननालो क्यनया मानां हतरा द्रेणां पांडवैस्त्रिभिः
संगतानां महारंभाव्य व्यवहारसंवादिनो जायंत इति॥ ॥

ए
८२
१३८

दृष्टमिति॥ तत्र सदसि स्थितेन राज्ञां वरि केहया ऐं जालिका वष्टया॥ यद्यदापक्राणोमवालये दृष्टं तद्रायाऽविद्योऽन्वसितावेवर्तते स्म॥
सैवान्पेधुरप्युध्वसितविंध्यपुष्कसचेतसां संविदी प्राप्ताः विंध्यपुष्कसचेतोभिः संविदित इत्यर्थः॥ लावणीलवणाजसंविनी प्रतिभादि
थपुष्कसचेतस्याः रूढालवरास्यचेतसि घटप्रतिभा तंता दशमेव विंध्यपर्वतस्थपुष्कसचेतसु प्रतिभात इत्यर्थः॥ विप्ररीतं किं न स्यादित्य
तत्राह॥ विंध्येति॥ भ्रमद्यवहारस्य कथं तर्हि सत्त्वमित्यत आह॥ विंध्येति॥ भ्रमद्यवहारस्य कथं तर्हि सत्त्वमित्यत आह॥ व्यवहारात्तेति॥ न केव

दृष्टं यत्पक्राणो राज्ञा तत्रां वरि केहया॥ तत्र योऽन्वसिता विद्या सैवान्पेधुरप्युध्वसितविंध्यपुष्कसचेतसि॥ तत्काले लवणो नाशुदृष्टो यः स्वप्नविभ्रमः॥ स
एव संवित्संप्राप्नो विंध्यपुष्कसचेतसि॥ लावणी प्रतिभा रूढा विंध्यपुष्कसचेतसि॥ विंध्यपुष्कससंविदा रूढा प्रार्थिव चेतसि॥
व्यवहारो ते सस्याः सत्ता सर्वपदार्थानां न्यासवेदनादते ॥ ॥ ॥ श्रीगोपालाय नमः॥ ॥ ॥

तमस्यैव व्यवहारश्च रूपस्य प्रतिभासिकं सत्त्वं सर्वस्यापि जगत्सथेत्याह सत्त्वेति स्वप्नपदार्थानामिव जागरितेऽपि सर्वपदार्थानां संवेद
नात्प्रतिभासादते न्यासत्तानां सत्त्वं संवेदनमेव सत्ता संवेदनदशायामेव सत्त्वेत्यर्थः॥ यदा प्रतिभाततः संवेदनादिति वा विधातवैतन्यस्यते
तथा च कल्पितानां भिन्ना तमेव सत्त्वेत्यर्थः॥ ॥

यो दी

१४२

१३२

२३

१३

प्रकरणार्थबुद्धिसौकर्यार्थं अने सक्रियाहसंबंधरति संबंधरदृष्टानामित्यादि रदृष्टानां रदृष्टः दिदृष्टानो च संबंधे रदृष्टपाभावलक्ष
णजातीनामनेकेषां मध्ये रदृष्टपदशानामंतःकुसुमेषु स्त्रमिव अगताया रदृष्टयद्वयः साक्षात् बंधमानत्वात् रदृष्टदर्शनदृष्टफलवर्जि
ता तदिदं शोभितत्वं पदार्थत्वं तत्पदलक्षं परमेवायदा रदृष्टानां च पूर्वोक्तसंबंधे भाविनि मध्ये पूर्वोक्तिरुक्त्या संघो रदृष्टयद्वयः जीवस्य य
स्वरूपमस्ति तच्च रदृष्टत्वेन दर्शनादिनावर्जितं तदित्यादिसमानं देशाद्देशमिति विज्ञे देशाद्देशगते विषयादिप्रतां ॥ यो तं रंगते सति मध्ये पूर्वो
त्तरविषयज्ञानयोरंतराले चेत्तं सत्तदप्राधिकस्य जीवस्येत्यर्थः ॥ यः स्वरूपं किं नृत्तं अजाद्यसंविन्नमशद्वितसुषुप्तिस्वप्रजागरितवर्जि
संबंधे रदृष्टिदृष्टानां मध्ये रदृष्टिर्ह्यद्वयः रदृष्टदर्शनदृष्टादिवर्जितं तदिदं परं देशाद्देशगते चित्तं यच्चेत्तस्यो वपुः ॥ अजाप्रसंविन्न
तनंतन्मयो भवसर्वदा ॥ अजाप्रस्वप्रतिरस्ययत्ने रूपं सनातनं अचेतनं वाजउंचतन्मयो भवसर्वदा ॥ जातं वर्जं मिषैकां
शिलाया हृदयो हितं ॥ अमनस्कं महाबाहो तन्मयो भवसर्वदा ॥ चित्तं रूपं परित्यक्त्योसि सोसि स्थिरो च भवभावनायामुक्तो
तं अजाप्रतन्मयो भवतदात्मनि शोभास्वप्रतिरस्येत्यत्र निराशवेन सुषुप्तिर्ह्येतो अचेतनं चित्तं कर्मभूता वस्था अग्रहितत्वाद्नृत्तं
तानयनत्वात् निर्विकारता सर्ववस्तुवभासयस्वरूपमस्ति किं नृत्तं रदृष्टदर्शनदृष्टादिवर्जितं दृष्टाद्यभावेऽपि सुषुप्तिमात्रोत्तमादि
णोक्तत्वाच्च उतामिति ॥ अमनस्कं स्वभावो मनोरहितं यस्मिन्नाया हृदयपाषाणस्याभ्यंतरस्वरूपं तज्जुतामेकां वर्णयित्वादिहाय कदाचि
त्स्यास्पतिवेत्तं हितन्मयो भवंतन्निष्ठो भवेत्तत्सदृशस्वरूपनिष्ठो भवेत्त्यर्थः ॥ शिलाया वा हृदयस्वरूपं पदार्थोत्तरसंगित्वाद्संग्पात्मस्वरूपस्य दृष्टं

राम

१४५

१४०

वाटी.
१४२

२४
१५

संसारोत्पत्त्यस्य स्पष्टं तोनमवति त
स्माद्विवेक एव यत्नः कर्तव्य इत्याह चित्ते
स्यासु त्वनुकूलया परयाऽत्यंतदृष्टये

संसारोत्पत्त्यद्वैतस्मिन्वाद्वायं त्रवा
त्ततः ॥ पूर्वमनः समुद्रितं परमा
ः ॥ शून्यमपितेन शून्यमपितेन
धाने ॥ संकल्पसंक्षयवशाद्भूति
ह्येविभाति शरीरवश्वमागतयां चि
किये मोक्षोपाय उत्पत्तिप्रकरणेन

दुपेक्ष्यतस्याह दयं गृहीतां यस्माद्विवेका संसारस्त
हर इति भवभावनायामुक्तः संसारभावनायामुक्तः यु
त्यर्थः संसारोत्पत्त्यद्वैतस्य त्रुवा सनां हि

हिनी रजुस्तां वासनामेतां हि विराद्यवत्
तत्तत्वात्तेना तत्तजगदिदं त्वविकल्पजाले
पथावरोणानोलत्वमुद्भवसति चारुतशभि
तेनुचिते संसारमोहाका गलितप्रवृत्तिस्व
न्मात्रमेकमजमाद्यमनंतमंतः ॥ इति वक्ष्य
वर्णोपायः ॥

धीत्यर्थः पूर्वमिति श्रुत्येनात्येन परमात्मतत्वेना निर्वचनीयेन मन्त्रमाश्रुत्यमनिर्वच
काक्ष्माकारमेघाः शरणाद्यागतायास्वमिव स्वच्छे चिन्मात्रभातीत्यवयः ॥ ॥

त्यर्थः संकल्पेति मिहि

१४३

इष्टः दिदृशानोच
इष्टः दिदृशानोच

उत्पत्तिप्रकाशः